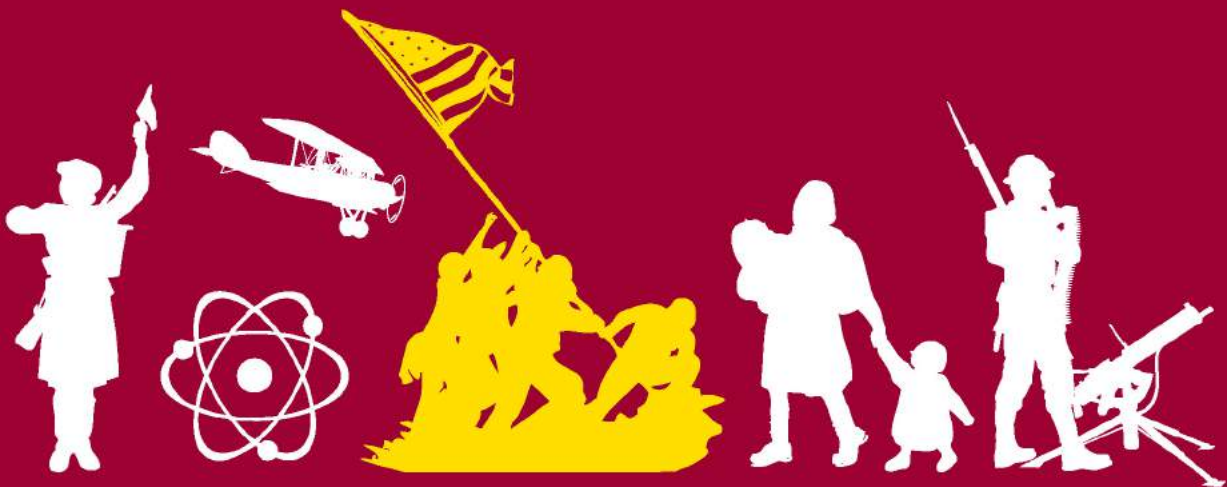

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 10

УДК 94(100)(075.3)
П54

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— пригадайте;

— свідчення;

— основні події;

— запитання
та завдання;

— особистості.

Полянський П.

П54 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / Павло Полянський. — К. : Грамота, 2018. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-349-675-7

Підручник відповідає Державному стандарту та новій програмі з всесвітньої історії (2017). Містить навчальний матеріал на засадах компетентнісного підходу, у якому подано події всесвітньої історії (1914–1945).

Осягнути цей надзвичайно складний період в історії людства допоможуть уривки з історичних документів, висловлювання відомих людей, ілюстрації, схеми, таблиці й діаграми, історичні карти.

Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості десятикласників і сприятимуть ґрунтовнішому засвоєнню навчального матеріалу.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-966-349-675-7

© Полянський П. Б., 2018
© Видавництво «Грамота», 2018

ЗМІСТ

Від автора	5
Вступ	7

Розділ I

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

§ 1. Початок і розгортання Першої світової війни	10
§ 2. Міжнародні конфлікти та крах багатонаціональних імперій у період Першої світової війни	22
§ 3. Події 1917–1918 рр.	32
<i>Матеріал до практичного заняття</i> «Перша світова: повсякденне життя в умовах фронту й тилу»	40
Узагальнення до розділу I	43

Розділ II

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 4. Паризька мирна конференція та мирні договори	46
§ 5. Міжнародні договори 1921–1929 рр. Версальська система	56
<i>Матеріал до практичного заняття</i> «Вогнища напруження в міжнародних відносинах: причини, сторони та наслідки протистояння»	64
Узагальнення до розділу II	68

Розділ III

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 6. Сполучені Штати Америки	72
§ 7. Велика Британія	81
§ 8. Франція	88
§ 9. Італія	95
§ 10. Німеччина	104
§ 11. Радянський Союз	114
§ 12. Виклики міжвоєнного часу	124
<i>Матеріал до практичного заняття</i> «Тоталітарні режими: державний контроль над публічним життям і суспільною свідомістю»	131
Узагальнення до розділу III	133

Розділ IV

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 13. Польща й Чехословаччина в міжвоєнний період	136
§ 14. Угорщина, Румунія, Болгарія та Югославія в міжвоєнний період	144

<i>Матеріал до практичного заняття</i>	
«Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом»	152
Узагальнення до розділу IV	154

Розділ V ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 15. Японія, Китай та Індія в міжвоєнний період	156
§ 16. Країни Передньої Азії та Латинської Америки в міжвоєнний період	162
<i>Матеріал до практичного заняття</i>	
«Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів»	169
Узагальнення до розділу V	171

Розділ VI ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 17. Назрівання Другої світової війни	174
§ 18. Утворення трьох вогнищ світової війни. Політика «умиротворення» агресора	179
§ 19. Світ на порозі війни	184
<i>Матеріал до практичного заняття</i>	
«Міжнародні відносини в другій половині 1930-х років у світлі історичних джерел»	193
Узагальнення до розділу VI	197

Розділ VII ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939–1945)

§ 20. Початок і розгортання Другої світової війни	200
§ 21. Події 1941–1942 рр.	209
§ 22. Корінний перелом у Другій світовій війні	218
§ 23. Завершальний етап Другої світової війни. Розгром держав «Осі» ..	225
§ 24. Завершення й наслідки Другої світової війни. Міжнародні судові процеси над воєнними злочинцями	231
<i>Матеріал до практичного заняття</i>	
«Примусова праця в Третньому рейху»	239
Узагальнення до розділу VII	241

Розділ VIII ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 25. Найважливіші досягнення науки та техніки. Література	244
§ 26. Нові напрями в мистецтві	250

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

У 10 класі Ви продовжите вивчати всесвітню історію (1914–1945). Перед Вами підручник, створений на засадах *компетентнісного підходу*. У сучасному світі Вам необхідно набути потрібних умінь і навичок, знайти своє місце в суспільстві. Компетентнісний підхід полегшить Вам навчальну діяльність, допоможе в майбутньому свідомо вибрати професію.

Компетентність включає обізнаність, ініціативність, практичність, комунікацію, самовираження, соціальні й громадянські навички, роботу з цифровими носіями, а найголовніше — уміння вчитися, уміння працювати з інформацією.

Оволодівши компетентнісним підходом, Ви зможете зробити усвідомлений вибір, застосувати на практиці набуті знання та вміння.

Текстова частина підручника складається зі вступу й восьми розділів. Кожен розділ розпочинається з блоку *«Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності»*, а закінчується *«Узагальненням»*, у якому стисло викладено ключові тези вивченого матеріалу.

Залежно від складності й обсягу матеріалу, розділи поділено на параграфи. Зверніть увагу на запитання перед параграфом. Вони допоможуть Вам повторити й узагальнити матеріал, вивчений у 9 класі.

Важливою складовою підручника є рубрика *«Свідчення»* — висловлювання істориків, відомих політиків, військових діячів, митців, пересічних людей, які були свідками описуваних подій. Історичний опис минулого не завжди є фотографічною копією подій. Деякі події були забуті чи спотворені, деякі — міфологізовані. У підручнику наведено суперечливі, а подеколи й протилежні оцінки фактів чи історичних постатей. До висловлювань подано запитання й завдання.

На проблемні запитання зазвичай немає однозначних відповідей. Це не випадково, адже їх також називають «відкритими» запитаннями. Використовуючи вміщені в підручнику матеріали, Ви дійдете власних висновків щодо подій минулого й зможете перевірити свої навички з критичного оцінювання історичних джерел, навчитися переконливо захищати власну думку не тільки на уроці чи в позаурочний час, а й у багатьох життєвих ситуаціях.

Пошуковим і проблемним є також характер більшості запитань і завдань вищого рівня складності, які починаються словами: «Чи вважаєте Ви, що...», «Як, на Вашу думку,..», «Висловіть власне ставлення...» та ін.

Кожен параграф завершується *запитаннями та завданнями* різного ступеня складності — від простих до більш складних. Вони спрямовані на закріплення набутих знань, навичок і компетентностей.

У підручнику чимало *історичних карт*, які допоможуть Вам сформувати географічне уявлення про події, а також краще засвоїти історичні факти.

Таблиці, схеми й діаграми містять різноманітний статистичний матеріал, який не обов'язково запам'ятовувати. Він допоможе Вам виробити навички з аналізування статистичних даних та оперування ними. Також цей матеріал є джерелом додаткових аргументів на підтвердження або спростування певних оцінок чи поглядів.

Фотографії, малюнки, зокрема й карикатури, фотокопії історичних документів є самостійним джерелом інформації. До них також подано запитання й завдання проблемно-пошукового характеру. Для зручності опрацювання змісту того чи того параграфа пояснення понять наведено не наприкінці підручника, а безпосередньо в тексті як *словник*.

Найважливіші факти, події, дати й імена виділені в тексті іншим шрифтом. До історичних термінів і понять, розуміння й застосування яких передбачено навчальною програмою й вимогами до зовнішнього незалежного оцінювання, подано пояснення.

Також у підручнику вміщено *матеріали до практичних занять*, у яких використано уривки з історичних документів та ілюстративний матеріал. Подані до них завдання та запитання спонукатимуть Вас порівнювати, систематизувати й узагальнювати історичні події, теорії та явища.

Успіхів Вам у навчанні!

Автор

ВСТУП

Пригадайте

- Назвіть особливості розвитку світової цивілізації в період «довгого» ХІХ ст.
- Яку роль відіграв технічний прогрес у житті людей?
- Охарактеризуйте наслідки індустріальної революції. Як вона вплинула на становлення індустріального суспільства в ХІХ — на початку ХХ ст.?
- Які зміни сталися у суспільному й повсякденному житті людей унаслідок індустріальної революції?
- Як демократичні революції в середині ХІХ ст. сприяли розширенню прав і демократичних свобод громадян?

Курс всесвітньої історії, який Ви вивчатимете в 10 класі, охоплює економічні, політичні, дипломатичні, військові та культурні процеси в першій половині ХХ ст. — від початку *Першої світової війни* (1914) до завершення *Другої світової війни* (1945). Він покликаний допомогти Вам зрозуміти механізм взаємин між окремими людьми, відносин між націями й державами.

Початок ХХ ст. — доба утвердження імперіалізму, становлення націй, бурхливого технічного прогресу, який руйнував традиційне суспільство. Цей період виявився одним із найдраматичніших і найсуперечливіших в історії. Він поєднав як найвеличніші досягнення людства, так і найбільші трагедії. З одного боку, суттєво покращився добробут мільйонів людей, а з іншого — спостерігався занепад у багатьох регіонах земної кулі.

Перша половина ХХ ст. ознаменувалася завершенням формування індустріального суспільства. Істотно зріс життєвий рівень населення провідних країн. Підприємці змушені були збільшувати заробітну плату, скорочувати тривалість робочого дня. Водночас із появою багатьох робітничих професій в індустріально розвинених центрах зростала кількість інтелігенції, і що особливо важливо, дрібних і середніх власників, які на всіх етапах розвитку ринкового господарства становлять основу суспільства.

Значний вплив на поступ суспільства наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. справили науково-технічні досягнення, зокрема розвиток фундаментальних наук. Якщо раніше блага цивілізації були доступні лише нечисленному міському прошарку жителів найбільш високорозвинених західноєвропейських країн, то в період між двома світовими війнами (1919–1939) завдяки індустріальній революції з ними ознайомилися мільйони людей. Для цього періоду характерні зіткнення держав та їхніх союзів, утворення могутніх імперій та їхній розпад, боротьба народів за створення власних держав, мужність і наполегливість величезної кількості людей, які боролися за рівні права для всіх, проти тягаря державного й військового гніту та тиранії.

XX ст. називають також століттям «пересічної людини», адже саме на її долю випало найбільше страждань. Революції й революціонери всього світу прагнули змінити старий порядок, але нерідко в результаті їхньої боротьби й навіть перемоги права людини порушувалися ще більше, а нові порядки виявлялися гіршими за старі.

Перша половина XX ст. — це час протистояння демократичних і тоталітарних режимів. Боротьба відбувалася в кілька етапів і в кількох напрямках. У світовій політиці тісно переплелися суперечності як усередині окремих країн, так і в міжнародних відносинах. Без розуміння цих складних процесів важко збагнути, що призвело до початку Другої світової війни.

На той період не було авторитетної міжнародної організації, яка б могла об'єднати миролюбні сили й не допустити світової війни. Ліга Націй виявилася неспроможною створити ефективну систему міжнародної безпеки, а політичний егоїзм і прагнення отримати вигоду за рахунок інших у європейських столицях узяли гору над тверезим розрахунком і турботою про долю народів світу.

Друга світова війна (1939–1945) забрала життя мільйонів людей, призвела до масштабних руйнувань та економічних втрат, а також до чергового переформування політичної карти світу.

Всесвітній історії, зокрема першій половині XX ст., присвячено безліч досліджень, а також наукових, науково-популярних і художніх творів; знято чимало документальних і художніх фільмів. Учитель рекомендуватиме Вам додаткову навчальну літературу, яка є у Вашій шкільній, сільській чи міській бібліотеці, а також електронні ресурси (електронні посібники, інтернет-ресурси) з кожної теми. Електронні каталоги наявної у фондах історичної літератури мають, зокрема, Національна історична бібліотека України, Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Через пошукові системи можна отримати доступ до інформації в Інтернеті з найрізноманітніших питань. Наприклад, можна скористатися сайтами провідних українських наукових установ Національної академії наук України (Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інституту світової економіки і міжнародних відносин, Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка), а також кафедр всесвітньої історії закладів вищої освіти України. Ви можете отримати доступ до матеріалів різними мовами з історії окремих країн, а також інформацію про історичних діячів. Однак до матеріалів, розміщених в Інтернеті, потрібно ставитися критично, краще проконсультуватися з учителем.

Заняття та завдання

1. Як Ви вважаєте, чи могли основні ознаки світового розвитку на початку XX ст. з'явитися в попередні епохи? Обґрунтуйте відповідь.
2. Чи притаманні, на Вашу думку, сьогодні якісь з ознак світового розвитку на початку XX ст.? Якщо так, то які саме?

РОЗДІЛ I

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «Перша світова війна», «геополітичний простір», «геополітичні інтереси», «система “озброєного миру”», «військово-політичний блок», «позиційна війна», «ксенофобія», «геноцид»; хронологічні межі Першої світової війни, революції в Російській імперії, вступу у війну США та виходу з війни Росії, приходу до влади більшовиків, революцій в Австрії, Німеччині, Болгарії, дату укладення Комп'єнського перемир'я; про вплив економічних і політичних процесів на хід війни; наслідки вступу у війну США та виходу з війни Росії; війну як чинник розпаду багатонаціональних імперій;

уміти встановлювати хронологічну послідовність і синхронність подій Першої світової війни, революційних подій у Європі; показувати на карті зони геополітичних зазіхань держав — членів Антанти й Троїстого союзу, основні битви Першої світової війни; визначати передумови Першої світової війни; установлювати передумови революцій у Російській імперії та інших країнах Центрально-Східної Європи, причини й наслідки приходу до влади в Росії більшовиків; пояснювати особливості статусу жінки в суспільстві в період війни; узагальнювати основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни й революцій у Росії та Німеччині.

§ 1. Початок і розгортання Першої світової війни

Примітайте

- Чому наприкінці XIX ст. загострилися англо-німецькі й покращилися англо-франко-російські відносини?
- Чому виникли марокканська й балканська кризи? Чим вони загрожували міжнародним відносинам?
- Коли й за яких обставин утворилися військово-політичні блоки Троїстий союз та Антанта?

Другу третину XIX — перше десятиліття XX ст. часто називають «періодом *«озброєного миру»*». Наростання напруження між Троїстим союзом та Антантою супроводжувалося гонкою озброєнь. Особливо загострилося англо-німецьке морське суперництво.

1. Початок Великої війни

Причини погіршення міжнародних відносин полягали в протистоянні між провідними європейськими державами майже на всіх континентах, на морях та океанах. Індустріальна революція забезпечила їх достатнім військовим та економічним потенціалом для територіальної експансії.

На початку XX ст. найбільш заплутаною й нестабільною була міжнародна політика на Балканах. Виник навіть термін *«балканський вузол»*. Новостворені незалежні національні держави не бажали бути пішаками в геополітичній грі провідних європейських держав і дедалі гучніше заявляли про свої інтереси на Балканах.

Сфери зіткнення інтересів основних призвідників Першої світової війни

Німеччина

- Прагнула стати військовим, економічним і політичним лідером на Європейському континенті як нова динамічна імперія;
- претендувала на рівні права в колоніальних володіннях Великої Британії, Франції, Бельгії, Голландії, Португалії; уключившись у боротьбу за колонії після 1871 р., активно завойовувала ринки;
- уважала російсько-французький союз таким, що прагнув підірвати її могутність.

Словник

«Озброєний мир» — період між об'єднанням Німеччини після франко-пруської війни (1871) і початком Першої світової війни (1914), для якого характерні гонка озброєнь між Великою Британією, Францією, Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною, а також дипломатичні кризи, що посилили напруженість між країнами — членами Антанти й Троїстого союзу.

Австро-Угорщина

- Прагнула утримати захоплені нею в 1908 р. Боснію й Герцеговину;
- протидіяла Росії, що перебрала на себе повноваження захисника всіх слов'ян на Балканах, і Сербії, яка претендувала на роль об'єднавчого центру південних слов'ян імперії.

Франція

- Прагнула реваншу за поразку від Німеччини в 1870 р.;
- мала намір повернути Ельзас і Лотарингію, анексовані Німеччиною в результаті франко-пруської війни 1870 р.;
- зазнавала збитків від конкуренції німецьких товарів на своїх традиційних ринках збуту;
- остерігалася нової німецької агресії;
- прагнула будь-якою ціною зберегти свою колоніальну імперію, зокрема Північну Африку.

Росія

- Наполягала на ослабленні чи перегляді на свою користь режиму контролю над протокою Дарданелли з метою вільного виходу російського флоту в Середземне море;
- розцінювала будівництво залізниці Берлін–Багдад (1898) як недружній акт Німеччини, зазіхання на її права в Азії згідно з російсько-британським договором 1907 р. про розподіл сфер впливу в регіоні;
- протидіяла австрійському й німецькому проникненню на Балкани;
- наполягала на винятковому праві протекторату над усіма слов'янськими народами; підтримувала на Балканах сербів і болгар, налаштованих проти Австрії й Туреччини.

Велика Британія

- Вела проти Німеччини неоголошену економічну й торговельну війну;
- проводила активні військово-морські приготування на випадок агресивних дій Німеччини;
- через потенційну загрозу Німеччини відмовилася від традиційної для країни політики «блискучої ізоляції» і створення антинімецького блоку держав;
- не вибачила Німеччині підтримку бурів в англо-бурській війні 1899–1902 рр.;
- не мала наміру пасивно споглядати за проникненням Німеччини в регіони, які вважала «своїми»: Східну й Південно-Західну Африку.

Сербія

- Прагнула утвердитися на Балканах як лідер слов'янських народів півострова;
- планувала утворити Югославію, уключивши до неї всіх слов'ян, які проживали на півдні Австро-Угорської імперії;
- неофіційно підтримувала на півострові націоналістичні організації, що боролися проти Австро-Угорщини.

Убивство ерцгерцога Франца Фердинанда.
Ілюстрація з журналу. 1914 р.

Затримання поліцією Г. Принципа.
Фото. 1914 р.

У червні 1914 р. центром світової уваги стало боснійське місто Сараєво. На той час Боснія була частиною Австро-Угорщини, проте сербська частина населення виступала за приєднання до сусідньої Сербії. 28 червня 1914 р. член сербо-хорватської націоналістичної групи Гаврило Принцип убив намісника австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину Софію. *Сараєвське вбивство* стало формальним приводом для оголошення війни.

23 липня 1914 р. Австро-Угорщина пред'явила Сербії ультиматум і почала готуватися до війни. У конфлікт між двома державами відразу були втягнуті Німеччина й Росія, пов'язані з ними відповідними союзницькими договорами. Австро-Угорщину підтримувала Німеччина, а Росія розраховувала на допомогу Франції й Великої Британії. Отже, від самого початку стало зрозуміло, що війна, якщо вона розпочнеться, не обмежиться сербсько-австрійським фронтом.

Свідчення

- Проаналізуйте уривки з історичних документів. Як, на Вашу думку, ці документи характеризують поведінку окремих учасників міжнародної кризи у зв'язку із сараєвським вбивством?

«Дипломатичний успіх, що закінчився б цілковитим приниженням Сербії, не мав би цінності. Тому треба висунути Сербії такі вимоги, які точно будуть відхилені, а потім вдається до радикального розв'язання питання через військове втручання».

З протоколу засідання австро-угорського уряду 7 липня 1914 р. (Conrad von Hötzendorff F. Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918. Bd IV. — Wien: Berlin, 1924. — S. 51)

«Кайзер сказав мені, що ми можемо розраховувати на цілковиту підтримку Німеччини. На думку кайзера Вільгельма, не варто зволікати. Якщо між Австро-Угорщиною та Росією вибухне війна, Німеччина стане на нашу сторону. Буде шкода, якщо ми не скористаємося ситуацією, яка всім нам на користь».

З повідомлення австро-угорського посла в Берліні про зустріч з Вільгельмом II 5 липня 1914 р. (McAlevy T. Modern World History. — Cambridge University Press, 1996. — P. 7)

Упродовж трьох тижнів після сараєвського вбивства ніхто ще не усвідомлював, що ось-ось розпочнеться війна. Заможні європейці звично проводили відпустки. У Берліні були переконані: якщо Росія виступить на стороні Сербії, вона все одно програє, проте не були певні, чи воюватиме Велика Британія.

2. Стратегічні плани ворогуючих сторін

Кожна з великих держав мала власні *геополітичні інтереси* в майбутній війні.

Хоча Британія й була членом Антанти, юридично вона не брала на себе зобов'язання воювати на стороні Росії та Франції. Криза поглиблювалась, і чимало англійських урядовців уважали за потрібне заявити, що в разі війни Британія неодмінно битиметься разом з Росією та Францією. Вони сподівалися, що це налякає австрійців і німців та відверне війну. Однак британський уряд не наважувався зробити офіційну заяву. Натомість він намагався уникнути війни шляхом переговорів з Німеччиною.

28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. У відповідь Росія оголосила спочатку часткову, а потім і загальну мобілізацію. Німеччина вирішила, що це недружній крок щодо німецького народу й зажадала її відміни. Росія проігнорувала вимогу.

1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Цей день офіційно вважається датою початку *Першої світової* (або *Великої*) *війни*.

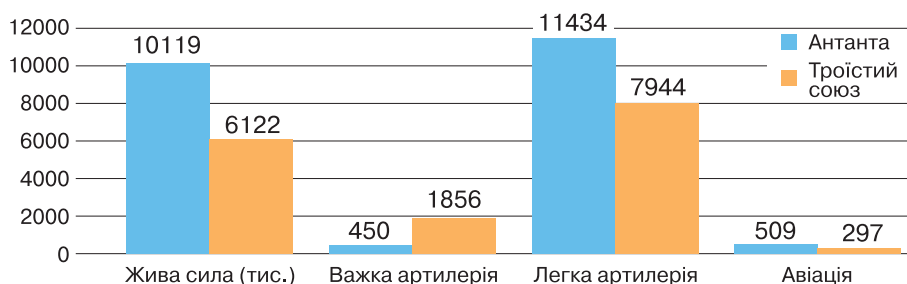
3 серпня Німеччина оголосила війну Франції; наступного дня німецькі війська вторглися в нейтральну Бельгію.

4 серпня війну Німеччині від свого імені та від імені своїх домініонів (Канади, Ньюфаундленду, Австралії, Нової Зеландії) оголосила Велика Британія. З-поміж британських домініонів лише Південна Африка не вступила у війну (африканери, які в англо-бурській війні боролися проти Британії, симпатизували Німеччині).

6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії.

- Проаналізуйте діаграму. Який висновок Ви можете зробити про військовий потенціал країн Антанти й Троїстого союзу?

Співвідношення сил між Антантою і Троїстим союзом на початку війни

Словник

Геополітичні інтереси — інтереси, пов'язані з намірами домінувати й панувати в стратегічно важливих регіонах світу або й у всьому світі за рахунок ослаблення інших держав.

Перша світова війна (1914–1918) — глобальний збройний конфлікт, у якому брали участь 38 держав із населенням 1,5 млрд осіб.

Плани ведення бойових дій у разі війни

Франція: швидкий прорив у напрямку Рурського вугільного басейну, аби позбавити Німеччину ресурсів для ведення тривалої війни й змусити її капітулювати.

Німеччина: уважала, що Британія залишиться нейтральною. Передбачалося завдати блискавичного удару Франції через Люксембург і Бельгію, одночасно ведучи оборонні бої проти Росії. Після розгрому Франції мала наступати черга Росії ще до того, як російська армія завершить мобілізацію.

Росія: армія мала, з одного боку, загрозувати Східній Пруссії та відволікати німців від наступу на Францію, а з іншого — наступати проти Австро-Угорщини в Галичині.

Велика Британія: направлення до Франції експедиційної армії в складі 7 дивізій. Британія мала забезпечувати панування на морі, а Франція й Росія стримувати противника на суходолі.

Австро-Угорщина (допоміжна роль): мала одночасно воювати проти Росії, Сербії та Чорногорії, аби відволікати якнайбільше ворожих військ у період німецького наступу проти Франції. Головний удар проти російських армій планувався з Галичини.

Початок війни супроводжувався посиленням войовничих настроїв у країнах Антанти й Троїстого союзу. Граючи на струнах патріотизму й **шовінізму**, політики закликали нації згуртуватися й забути про внутрішні конфлікти. Тих, хто активно виступав проти війни, її прихильники вбивали (наприклад, французького соціаліста Ж. Жореса).

- Розгляньте фотографії. Що, на Вашу думку, спільного в настроях, які панували в серпні 1914 р.? Чим пояснюється така реакція населення на оголошення війни? На що люди сподівалися?

Відправлення німецьких вояків на Західний фронт. Фото. 1914 р.

Відправлення французьких вояків на Західний фронт. Фото. 1914 р.

Словник

Шовінізм — пропагування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, поширення ідей національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

3. Фронти війни та характеристика основних воєнних кампаній.

Бойові дії в 1914 р.

Основними театрами бойових дій були: Західний та Східний фронти (відповідно, на західному й східному кордонах Німеччини), другорядні фронти — північ Італії, Балкани, Османська імперія та німецькі колонії.

На **Західному фронті** розпочалися бойові дії. Німецькі війська, згідно з розробленим у 1905 р. планом («план Шліффена»), оминувши оборонні споруди на франко-німецькому кордоні, уторглися в Бельгію та Люксембург.

На розгром Франції, оборонна політика якої була побудована на неприступності французького кордону, відводилося не більше місяця. Потім німецькі війська планувалося перекинути на Схід і завдати поразки Росії. Проте німецькі дивізії наразилися на «незапланований» опір Бельгії (зокрема, фортець Любез та Антверпен), а тим часом французи вступили в Ельзас-Лотарингію й рушили на Берлін. Ціною надзусиль французьку армію вдалося зупинити, і німецькі війська, захопивши Бельгію та Північну Францію, досягли р. Марни.

На початку вересня німці, зламавши опір франко-англо-бельгійських дивізій, були вже за 25 км від Парижа. Темпи наступу сповільнилися. Несподівано армії Антанти під командуванням французького генерала Ж. Жоффра перейшли в контрнаступ і відкинули німців до р. Ени.

На початку вересня 1914 р. у **битві на р. Марні** п'ять німецьких армій (900 тис. осіб) зазнали поразки від п'яти французьких армій та англійського експедиційного корпусу (разом понад 1 млн осіб). Німці відступили, і фронт стабілізувався по лінії м. Іпр (Північна Бельгія) — м. Верден (Франція). Усього в битві загинуло й було поранено майже 600 тис. осіб.

Свідчення

«Яким би не був остаточний результат [битви], достатньо вже того, що боротьба триває, щоб англійські та французькі війська мали час переформуватися в тилу й просунутися вперед».

Моріс Палеолог, посол Франції в Росії (Царская Россия во время мировой войны. — М., 1923. — С. 122)

Битва на р. Марні (1914)

На *Східному фронті* в середині **серпня 1914 р.** дві російські армії прорвалися у Східну Пруссію. Через неузгоджені дії російських генералів німецькі війська оточили російські армії й розбили їх у *битві під Танненбергом*. Росія втратила всю артилерію, 20 тис. осіб загинуло, а 92 тис. потрапило в полон. У середині вересня росіяни відступили зі Східної Пруссії.

У серпні–вересні між австрійськими й російськими військами відбулася *Галицька битва*, у якій з обох сторін брали участь 1,5 млн осіб. У Галичині був сформований легіон Українських січових стрільців (УСС). Українські легіонери успішно воювали в складі австрійської армії й особливо відзначилися в бою на *горі Маківці в Карпатах навесні 1915 р.*

Наприкінці серпня 1914 р. дві російські армії почали наступ у Галичині, прориваючись до Львова. Кількісно менші австрійські війська мусили відступити. Водночас дві австро-угорські армії перейшли в наступ проти росіян між річками Віслою й Бугом. Австрійський наступ успішно розвивався на території Польщі, але через ускладнення ситуації в Галичині його вимушено зупинили.

Маючи в Галичині суттєву військову перевагу над австрійськими арміями, росіяни вийшли до передмістя Львова. Місто оголосили відкритим, і 3 вересня росіяни без бою ввійшли в нього. Розпочалася 10-місячна російська окупація.

Свідчення

- Який висновок на підставі оцінок іноземного сучасника тих подій можна зробити про поведінку російських окупантів на українських землях?

«Коли наприкінці 1914 р. австрійці були змушені залишити Буковину й більшу частину Галичини, російські окупанти вчинили нечуваний терор... Уніатських (греко-католицьких. — Авт.) священиків... переслідували як бунтівників. Митрополита А. Шептицького заслали до Сибіру. Найтяжче було в 1915 р., коли російські війська, відступаючи, грабували села... убили тисячі місцевих жителів, а багатьох запхали до залізничних вагонів і відправили за Волгу конати на чужині».

Герман Гуммерус, фінський історик, посол Фінляндії в Україні в 1918–1919 рр. (Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві / пер. з фін. — К. : Вид-во Київського ун-ту, 2004. — С. 29)

- Розгляньте поштову листівку. Як Ви вважаєте, це австрійська чи російська листівка? Поясніть, за якими ознаками Ви визначили країну її походження.

Сцена нічного бою під час облоги Перемишля.
Поштова листівка.
Жовтень 1914 р.

Австрійці відступали по всій лінії фронту, і до кінця вересня російські війська окупували більшу частину Галичини та всю Буковину. В облогу було взято укріплену фортецю Перемишль.

Однак виснажені боями росіяни не зуміли прорватися на територію Німеччини. Сили австрійської армії на Східному фронті також були підірвані. Австрійці могли вистояти лише за німецької підтримки. Провину за свою поразку в Галичині австрійська влада поклала, зокрема, і на українців. За звинуваченням у шпигунстві на користь Росії декілька тисяч українців потрапили до австрійських концентраційних таборів Талергоф і Терезин.

У жовтні 1914 р. німецько-австрійські війська почали наступ на Варшаву, а також у Карпатах, завдяки чому вдалося визволити частину території Галичини. Остаточо Галичина й Львів були звільнені влітку наступного року.

На **Балканах** серби відволікли на себе значні сили австрійців під Белградом. 1 листопада 1914 р. до Центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини) приєдналася Туреччина. Вступ у війну Туреччини зміцнив стратегічно важливий Середній Схід. До того ж турки відкрили для німецького флоту Босфор, що дало кораблям змогу атакувати російські порти та флот на Чорному морі.

З кінця літа 1914 р. почалася **позиційна**, або, як її ще називали, «траншейна», «сидяча» чи «окопна», **війна**. У просочених вологою окопах гинуло від хвороб набагато більше солдатів, ніж від куль противника.

Воєнні дії на фронтах Великої війни велися не тільки в Європі, а й в Африці, тихоокеанських колоніях, на Далекому Сході. Наприкінці серпня 1914 р. з метою завоювання німецьких колоній у Китаї у війну на стороні Антанти вступила Японія. Восени японці захопили китайське місто Циндао. Також вони окупували Каролінські, Маріанські й Маршаллові острови.

Загалом воєнна кампанія 1914 р. завершилася на користь Антанти. Німцям не вдалося досягнути головної мети — завдати блискавичної поразки Франції з подальшим перенаправленням військ проти Росії. Австрійці зазнали поразки в Галичині й Сербії, турецькі війська — у Східній Туреччині.

4. Кампанія 1915 р.

На другий рік війни німецьке командування перейшло на Західному фронті до стратегічної оборони. Навесні німці завдали поразки російським військам біля Мазурських озер та остаточно витіснили їх зі Східної Пруссії. У травні 1915 р. німецько-австрійські війська прорвали російську оборону на чималій ділянці південного флангу російського фронту й до осені зайняли Польщу, Галичину та частину Білорусі й Балтії. Російська армія зазнала значних людських втрат.

У 1915 р. боротьба Антанти й Центральних держав за залучення нових союзників поширилася на Італію. Хоча вона й була членом Троїстого союзу, але з початком війни оголосила про свій нейтралітет. Німці й австрійці були роздратовані тим, що італійці не виконують умов Троїстого союзу й не кваліються зі вступом у війну.

Словник

Позиційна війна — війна, у якій збройна боротьба ведеться переважно на відносно стабільних фронтах з розбудованою системою фортифікаційних споруд. Військово-політична та стратегічна обстановка залишаються стабільними впродовж тривалого періоду.

- Розгляньте німецьку листівку. Як Ви думаєте, напис на ній іронічно натякає на особливості італійського характеру (мінливий, як і погода) чи показує ставлення до надійності Італії як союзника? На чому, на Ваш погляд, хотів наголосити художник, одягнувши в німецьку військову форму дитину?

Німецька листівка. 1914 р.
(Напис угорі: «То що там італійці пишуть про сьогоднішню погоду?»).

Позиція Італії залежала від того, хто запропонує їй більші територіальні надбання, тому вона одночасно вела переговори як з Антантою, так і з Центральними державами. Наприкінці **квітня 1915 р.** Італія підписала таємний **Лондонський договір** з Великою Британією, Францією та Росією й зобов'язалася через місяць відкрити новий фронт. У травні вона офіційно вийшла з Троїстого союзу й оголосила війну Австрії. Що ж до Німеччини, то до серпня 1916 р. Італія формально перебувала з нею в мирі.

Вступ у війну на стороні Антанти Італії — досить слабкої у військовому плані країни — не призвів до краху Німеччини та її союзників. Так само нічого не змінило й приєднання до Центральних держав у жовтні 1915 р. Болгарії.

Свідчення

«Стаття 4. За мирним договором Італія отримає Трентино, Цизальпійський Тіроль ... Трієст, графства Горицу й Градиску, усю Істрію...

Стаття 5. Італія отримає також провінцію Далмацію...

Стаття 8. Італія отримає ... острови Додеканеза...

Стаття 11. При відшкодуванні військових витрат цієї війни Італія отримає частку, яка відповідатиме її зусиллям і жертвам».

З Лондонського договору 1915 р. ([https://www.lib.byu.edu/index.php/The_Treaty_of_London_\(1915\)](https://www.lib.byu.edu/index.php/The_Treaty_of_London_(1915)))

У результаті боїв на р. Ізонцо (1915–1917) австрійські дивізії повністю блокували італійську армію, яка зазнала значно масштабніших утрат, ніж австрійці. Чергова битва на р. Ізонцо, відома як *битва при Капоретто*, закінчилася перемогою австрійської армії. Проте згодом переможці були відкинуті й після *битви при Вітторіо Венето* остаточно відступили.

У 1915 р. на Західному фронті війська загрузли в малярійних болотах і гинули від артилерійських снарядів. Викопавши окопи й траншеї, вони вичікували. Було збудовано розгалужену систему ходів, гірські дороги й залізниці, прокладено телефонні лінії. Жодного серйозного прориву не було; битви повторювалися: друга *битва на р. Іпрі (квітень–травень 1915 р.)*, друга *битва в Шампані (вересень–листопад 1915 р.)*. Серйозну спробу атакувати німці здійснили в травні 1915 р. в районі *м. Іпра*, уперше застосувавши хімічну зброю — хлорний

Верденська битва (1916)

Могила французького солдата на полі бою під Верденом.
Фото. 1916 р.

газ. Унаслідок газової атаки загинуло понад 5 тис. британських і французьких вояків, а ще 10 тис. отруїлися. В історії цей епізод було названо «чорним днем біля Іпра».

З початку 1916 р. німецька армія впродовж багатьох місяців намагалася прорвати фронт французьких військ поблизу **м. Вердена**. За час боїв французи таємно перекинули сюди майже 190 тис. солдатів і 25 тис. т військових вантажів. Командувач обороною міста маршал А. Ф. Петен отримав наказ за всяку ціну утримати Верден. Місто було врятоване ціною загибелі французької армії. Значних втрат зазнала й німецька армія. На полі бою загинуло понад 700 тис. французьких і німецьких солдатів. Під Верденом зазнав фіаско німецький стратегічний план кампанії 1916 р. — швидким ударом вивести Францію з війни.

На Балканах війська німецького блоку розбили сербську армію й захопили Белград; болгарські й турецькі війська зазнали невдачі в Греції. Англійські й французькі війська, порушивши нейтралітет Греції, висадились у м. Салоніках. У 1916 р. тут було створено «тимчасовий уряд» Греції; король Константин, якому англійці та французи оголосили блокаду, залишався в Афінах.

Армія Османської імперії виявилася сильнішою. Війська з Австралії, Нової Зеландії та Британії зазнали невдачі у важких боях проти турків на Галліпольському півострові.

5. Воєнні події 1916 р.

Мужність захисників Вердена додала впевненості британським військам. Генерал Д. Гейг сподівався, що наступ **на р. Соммі** стане вирішальним і змусить Німеччину капітулювати. Упродовж тижня на німецькі позиції було скинуто понад 50 тис. т боєприпасів. 1 липня 1916 р. англійці та французи пішли шеренгою в наступ і стали ідеальними мішенями для німецьких кулеметників.

У середині серпня вперше в історії воєн була проведена танкова атака: англійці задіяли понад три десятки бойових машин, з них до німецьких окопів дійшло трохи більше половини. І хоча танки просувалися зі швидкістю пішохода, німецька піхота була приголомшена цими небаченими страховиськами.

Безплідні атаки англійців і французів затягнулися до листопада. Війська союзників загрузли в багнюці, а німці відступили на заздалегідь підготовлені

позиції. У цій битві англійці втратили 400 тис., французи — 200 тис., німці — 800 тис. солдатів та офіцерів.

Коли на Західному фронті йшли запеклі бої під Верденом, на Східному фронті російська армія під командуванням генерала О. Брусилова в червні 1916 р. прорвала лінію оборони австрійських і німецьких військ. Утративши 1,5 млн осіб, німці й австрійці залишили Львів і Чернівці. За півтора тижні боїв росіяни просунулися тільки на кількадесят кілометрів. Німецьке командування зняло з-під Вердена шість дивізій і кинуло їх проти російської армії. До жовтня 1916 р. німці зупинили російський наступ. У серпні у війну на стороні Антанти вступила Румунія. Щоправда, невдовзі румунська армія зазнала поразки від болгарських і турецьких військ, які захопили Бухарест.

6. Війна на морі. Підводна війна

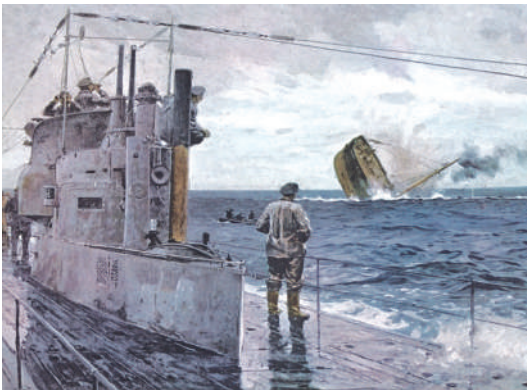
1914 рік. Багато поколінь британців виховувалося на історіях про переможні походи королівського флоту. Швидкісний британський флот викликав захоплення у співвітчизників. У 1914 р. масштабні бойові дії велися лише в Південній Атлантиці. Тут німецька ескадра під командуванням адмірала М. фон Шпее знищила два британські судна біля узбережжя Чилі, однак у грудні 1914 р. біля Фолклендських островів корабель адмірала був потоплений британцями.

Наприкінці 1914 р. німецький флот зосередився в Балтійському морі й контролювався англійцями з морської бази Скапа Флоу. Моря стали вільними від німецьких надводних кораблів, а підводна війна ще не розпочалася.

1915 рік. Британія та Німеччина вели запеклу боротьбу на морі. Майже одночасно з військовими діями на суходолі Британія розпочала морську блокаду Німеччини. Хоча блокада порушувала міжнародне морське право, вона виявилася ефективною. Британський флот патрулював міжнародні води, щоб запобігти проникненню в них німецьких кораблів і підводних човнів, та охороняв нейтральні судна.

Німці зробили ставку на підводні човни. Їхні субмарини намагалися перерізати лінії постачання між Північною Америкою й Великою Британією. Німці нападали на торгові судна часто без попередження, що позбавляло екіпажі шансів на порятунок.

У 1914–1915 рр. активність німецьких підводних човнів була невисокою. Полювання на транспортні й пасажирські судна, торпедні атаки мали переважно психологічний вплив. У травні 1915 р. німецький підводний човен

Загибель німецького судна, торпедованого німецькими підводниками.
Ілюстрація з журналу. 1915 р.

Британський крейсер «Честер», пошкоджений в Ютландській битві. *Фото. 1916 р.*

затопив пасажирський лайнер «Лузітанія», який ішов із Нью-Йорка до Ліверпуля. Загинуло майже 1200 осіб, серед яких було 128 громадян США.

1916 рік. Після протестів США з приводу потоплення «Лузітанії» Німеччина пообіцяла не атакувати пасажирські лайнери. Не довіряючи цим обіцянкам, Британія все ж почала озброювати свої торгові судна.

Спроба німецького флоту в **травні 1916 р.** прорвати британську морську блокаду біля *півострова Ютландія* в Північному морі зазнала невдачі. Це було повномасштабне зіткнення головних сил англійського й німецького флотів, у якому взяли участь понад 250 кораблів. Битва не принесла перемоги жодній із сторін. Хоча німці завдали англійцям більших утрат, ніж зазнали самі, і втекли, німецький міф про те, що «вирішальна» битва може різко змінити хід війни, був розвіяний.

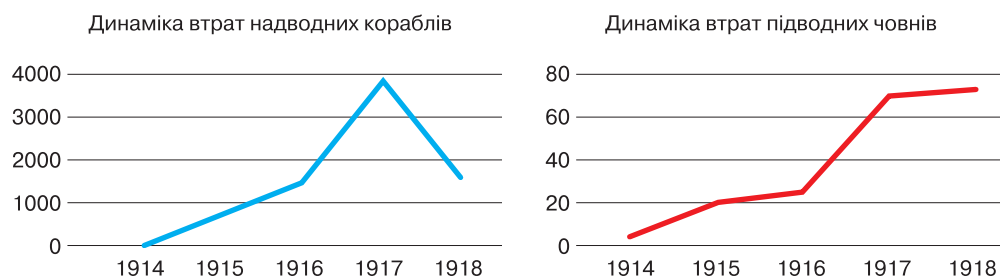
1917 рік. На початку року Німеччина, аби завадити доставці вантажів на острови, поновила торпедні атаки із субмарин і перейшла до політики необмеженої підводної війни. Вона прагнула взяти під контроль морські шляхи союзників, перш ніж США переправлять морем свої війська для участі у війні на Європейському континенті. Німецьке командування планувало знищити до 40 % торгового флоту Великої Британії, що мало б спричинити в країні голод, а отже, підвищити шанси Німеччини на перемогу.

Наприкінці лютого 1917 р. було офіційно розпочато *необмежену підводну війну*. Гинув кожен четвертий корабель, що залишав британський порт. Єдиною можливістю протидіяти німецьким субмаринам був *конвой*: група кораблів рухалась у супроводі потужних військових крейсерів і британських і французьких підводних човнів.

Протягом лютого–квітня 1917 р. німецькі підводні човни знищили понад 1000 торгових кораблів, 100 бойових надводних суден і 178 підводних човнів противника. Усього за роки війни вони потопили 2500 британських і французьких кораблів.

У жовтні 1917 р. в Німеччині була ухвалена програма, якою передбачалося будівництво сотень підводних човнів. Проте часу на її втілення в життя вже не було. Починаючи з осені 1917 р. англійці й американці спільно збудували багато нових кораблів замість утрачених Британією, а наприкінці року спустили на воду субмарини, які були кращі за німецькі.

Наслідки необмеженої підводної війни

Основні події

1 серпня 1914 р. — початок Першої світової війни.

4 серпня 1914 р. — уторгнення німецьких військ у Бельгію та Люксембург.

Серпень 1914 р. — російський наступ у Східній Пруссії та Галичині.

Початок вересня 1914 р. — битва на р. Марні.

Травень 1915 р. — вступ у війну Італії на стороні Антанти; поразка й відступ російських військ із Галичини.

Лютий–грудень 1916 р. — битва під м. Верденом.

Травень 1916 р. — Ютландська морська битва.

Червень–листопад 1916 р. — битва на р. Соммі.

Замітання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «геополітичні інтереси», «позиційна війна».
2. Чи вважаєте Ви, що Перша світова війна була неминучою? Які аргументи можете навести на підтвердження своєї точки зору? Чи можете Ви назвати країни, чия політика свідчила про бажання уникнути війни?
3. Які із взаємних претензій країн–членів Троїстого блоку й Антанти могли бути, за наявності доброї волі цих країн, усунуті? Запропонуйте механізм взаєморозуміння заради збереження миру в тих умовах.
4. Використовуючи історичні карти атласу та підручника (с. 15, 19), охарактеризуйте основні битви 1914–1916 рр.
5. Проаналізуйте умови таємного Лондонського договору (с. 18). Якими, на Ваш погляд, були причини вступу Італії у війну на стороні Антанти?
6. Як Ви вважаєте, Верденська битва це: а) героїчна сторінка європейської, насамперед французької, історії; б) трагедія, що спіткала німців і французів; в) інший варіант? Обґрунтуйте Ваш висновок.
7. Які, на Вашу думку, цілі переслідувало німецьке командування, оголошуючи необмежену підводну війну? Чи вважаєте Ви, що в умовах війни норми міжнародного права не повинні «зв'язувати руки» воюючим країнам? Як Ви ставитеся до тези «переможців не судять»?

§ 2. Міжнаціональні конфлікти та крах багатонаціональних імперій у період Першої світової війни

Пригадайте

- Якого значення надавали в Російській, Німецькій та Австро-Угорській імперіях «українському питанню»?

1. Міжнаціональні конфлікти в умовах війни

Світова війна — це масштабний міжнаціональний конфлікт, який неминуче супроводжується поширенням **ксенофобії**. Збройне зіткнення призводить як до протистояння народів і націй країн–учасниць війни, так і до національних та етнічних утисків у цих країнах. Національні відносини в Австро-Угорській, Російській та Османській імперіях в умовах Великої війни пройшли три етапи.

Словник

Ксенофобія (від грецьк. *Xenos* — чужинець, незнайомиць і *phobos* — страх) — страх і вороже, нетолерантне ставлення до незнайомих людей, іноземців, представників іншої раси, національності, мовної групи, віри, соціальної групи.

1-й етап (літо 1914 р. — початок 1915 р.)	2-й етап (початок 1915 р. — початок 1917 р.)	3-й етап (початок 1917 р. — осінь 1918 р.)
Сплеск імперського патріотизму	Внутрішнє згуртування націй та загострення міжнаціональних відносин	Крах Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, утворення незалежних держав

Нечувані затрати та втрати внаслідок війни неабияк загострили міжнаціональні відносини в трьох багатонаціональних імперіях, що впродовж століть панували в Центральній та Східній Європі й на Близькому Сході. На початковому етапі війни посилювалися націоналістичні настрої та наївна віра в те, що війна буде швидкоплинною й закінчиться перемогою над противником.

В *Австро-Угорщині* національні групи об'єдналися для захисту від радикалізму сербів і російських імперських домагань. Хвиля імперського патріотизму не обмежилася німецько- й угорськомовними громадянами. Подібні настрої панували також у Богемії, Галичині й Боснії. Народні демонстрації щодо підтримки війни відбулися в Загребі та Празі.

Поразка австро-угорської армії зменшила народний ентузіазм. У багатонаціональній габсбурзькій армії також посилювалося міжетнічне напруження.

Союзна Габсбургам німецька адміністрація на окупованих землях Балтії використовувала етнічний чинник для розпалювання міжнаціональних конфліктів. Зокрема, німці намагалися використати білоруських національних лідерів на противагу активності польських націоналістів у цьому регіоні.

У *Російській імперії* спочатку панував «внутрішній мир». Оскільки Росія не зазнала нищівних поразок у перші місяці війни, імперський патріотизм посилювався, аж до «великого відступу» росіян у травні–жовтні 1915 р.

Окупувавши Галичину, російська армія й чиновники грабували й піддавали репресіям українців, поляків та євреїв. На відміну від австрійців та угорців, у Російській імперії заперечували існування окремої української нації.

Після військових поразок у кожній країні, як правило, починаються пошуки «внутрішнього ворога». Така доля спіткала євреїв та етнічних німців у Російській імперії, а також вірмен в Османській імперії. В атмосфері поширення антисемітських забобонів російські військові командири навесні 1915 р. виганяли євреїв з прифронтових районів. Депортації супроводжувалися насильством і погромами.

Серйозним подразником для провокування міжнаціональних конфліктів став призов у 1916 р. російською владою на військову службу представників етнічних груп у Центральній Азії. Це спричинило масштабний етнічний конфлікт між киргизькими кочівниками й селянами слов'янського, зокрема й українського, походження, що набув форми збройного повстання. Як наслідок, було вбито понад 3,5 тис. слов'янських поселенців і знищено 9 тис. садіб. Втрати киргизів були значно більшими.

В Османській імперії поширювана владою ідея збірного поняття «османи» не надихала християнське населення Балкан і Вірменії. Поразки в Східній Анатолії на початку 1915 р., а також десант союзників на Галліпольському півострові спричинили до загострення міжетнічного конфлікту, який мав трагічні наслідки для вірменського населення. На хвилі піднесення турецького національного руху під час Великої війни багато хто в Туреччині сприймав вірмен як симпатиків російської армії. Краще економічне становище більшості османських вірмен стало додатковим стимулом їхнього переслідування.

- Розгляньте фрагменти сучасного пам'ятника в міжгір'ї Боом у Киргизстані, присвяченого повстанню 1916 р. Який, на Вашу думку, слід в історичній пам'яті киргизів залишила ця подія? Кого зображено жертвою, а кого — катом?

Фрагменти пам'ятника жертвам киргизького повстання 1916 р.:
а) російські війська; б) киргизький народ

Навесні 1915 р. влада розпочала масове пограбування, виселення й знищення вірменського населення. У Константинополі було заарештовано майже 250 вірменських національних лідерів. До кінця квітня 1915 р. кількість заарештованих зросла вдсятеро, відбулося кілька публічних страт. Наступного місяця османська армія оточила вірменське населення Анатолії й, посилаючись на військову необхідність, розпочала подальше його переміщення в пустелях Сирії та Месопотамії.

Багато людей померло від голоду та через відсутність елементарних санітарних умов. Депортації тривали до кінця 1916 р. За різними оцінками, загинуло від 800 тис. до 1,5 млн вірмен. Влада використовувала конфісковане в них майно для забезпечення потреб мусульманських іммігрантів з Балкан.

Майже 30 країн світу визнали цю трагедію **геноцидом**.

Свідчення

- Використовуючи міжнародне правове визначення поняття «геноцид», сформулюйте й аргументуйте Ваше особисте ставлення до того, чи було винищення вірмен в Османській імперії в 1915–1916 рр. геноцидом вірменського народу.

«Стаття II. Під геноцидом розуміють дії, учинені з наміром знищення, цілковитого чи часткового, національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення, а саме: а) убивство; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу; в) навмисне створення життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення; г) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в певній групі; д) насильницьке відбирання дітей».

З Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього Організації Об'єднаних Націй (1948 р.) (<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx>)

Словник

- **Геноцид** — цілковите або часткове фізичне знищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками. Органічно пов'язаний з ідеологіями, основою яких є расова й національна ненависть. Один з найтяжчих видів міжнародних злочинів.

- *Яке припущення Ви можете зробити про самоорганізацію українських військовополонених у таборах і рівень української просвітницької роботи? Як Ви вважаєте, на що розраховувала адміністрація таборів, дозволяючи українську агітацію?*

Оголошення в таборі Раштат
(Німеччина) про свято на честь
Т. Шевченка. 1916 р.

Імперський принцип «розділяй і владарюй» позначився також на долі *військовополонених* різних національностей. Зокрема, на території Німеччини були створені окремі табори для полонених поляків, мусульман, грузинів; українців утримували в таборах Вецляр, Раштат і Зальцведель.

Станом на грудень 1916 р. в німецьких та австрійських таборах для українських військовополонених утримували 400 тис. бранців. З найбільш національно свідомих військовополонених згодом був утворений легіон Українських січових стрільців (УСС).

«Сортування» військовополонених за етнічною ознакою здійснювали й у Росії. Там були створені табори для габсбурзьких військовополонених слов'янських національностей, зокрема чехів і словаків, з яких навіть організували Чехословацький корпус. Для німецьких, австрійських та угорських військовополонених у російських таборах режим був значно суворіший.

2. Економічна й політична криза в Австро-Угорщині

Якби чиновник Європейського Союзу за допомогою машини часу опинився у Відні на початку ХХ ст., він здивувався б, наскільки Австро-Угорська імперія нагадувала нинішню Європу. Як і сучасна об'єднана Європа, Австро-Угорщина була величезним експериментом наддержавної інженерії — союзом країн і національностей, пов'язаних пошуком спільної геополітичної долі. Що більше Габсбурзька імперія втягувалась у світову війну, то очевиднішою ставала нежиттєздатність державної моделі, яка об'єднала понад 50 млн осіб — представників різних мовних груп, національностей та п'яти релігій.

Розпад Австро-Угорщини, яку багато хто вважав анахронізмом, був передбачуваним. На початку ХХ ст. цей конгломерат народів і територій, яким керував найстаріший імператор у Європі, не мав ні власної назви, ні спільної для всіх мови. Коли в **жовтні 1918 р.** монархія зрештою впала, здавалося, що від імперії залишаться тільки спогади.

У ході Першої світової війни становище Австро-Угорщини дедалі погіршувалося, насамперед через брак сировини. Велику небезпеку для австро-угорської армії та цілісності імперії становили міжнаціональні конфлікти у війську. Наслідком їхнього загострення стали дезертирство й деморалізація армії.

Поширювані американським президентом В. Вілсоном ідеї про самовизначення націй спричинили розпад Австро-Угорської імперії. До цього процесу призвели дві причини: нездатність монархії задовольнити вимоги націй, що були в ній представлені, та її військові поразки.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюваннями Б. Єлавич і М. Геффернена. Наскільки природним і навіть неминучим, на їхню думку, був розпад Австро-Угорської імперії?

«Наближалось закінчення війни. Скоряючись зовнішньому та внутрішньому тиску, Габсбурзька імперія просто розпалася на національні компоненти. Австрійська республіка утворилася 13 листопада, Угорська республіка — на три дні пізніше. 1 грудня було проголошено утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Османська імперія капітулювала ще 30 жовтня... Одним із найголовніших наслідків Першої світової війни стало падіння Османської імперії... і заміна її національною... Турецькою республікою».

Барбара Єлавич, дослідниця історії Балкан (Історія Балкан. XX століття / пер. з англ. — К. : Свенас, 2004. — С. 158; 163)

«Переможена Німеччина мала суттєво зменшитися, а Австро-Угорщина взагалі зникнути з карти світу. Недемократичній та авторитарній, цій дуалістичній монархії не було місця в “новій Європі”. Водночас завелика, заслабка й надто багатоетнічна, вона залишалася б джерелом конфліктів, допоки існувала б».

Майкл Геффернен, британський фахівець з історичної географії (Значення Європи. Географія та геополітика / пер. з англ. — К. : Дух і літера, 2011. — С. 138)

Світова війна стала потужним активізатором національних рухів в Австро-Угорській імперії. Поразки на фронтах вивели на вулиці мільйони людей із вимогою негайного виходу з війни; посилювалася соціалістична агітація. Габсбурзька монархія фактично розпалася ще до капітуляції Центральних держав. **У жовтні 1918 р.** в Загребі було оголошено про утворення **Королівства сербів, хорватів і словенців** (з 1929 р. — Югославія); невдовзі від монархії відокремилися поляки.

Військові поразки надихали чехів і словаків у боротьбі за незалежність. Для узгодження дій було створено два керівні центри: один — у Празі, інший — у Парижі. Саме зусиллями паризького центру, очолюваного *Томашем Масариком*, з військовополонених чехів і словаків на території Росії було сформовано Чехословацький корпус чисельністю майже 20 тис. вояків. Цей військовий підрозділ мав увійти до складу військ держав Антанти.

Наприкінці літа 1918 р. австрійська влада вирішила вивезти з деяких чеських районів обладнання й устаткування. Така політика глибоко обурило чехів і прискорила їхнє відокремлення від імперії. 28 вересня Чехословацький національний комітет у Парижі проголосив себе Тимчасовим урядом Чехословаччини. Головою уряду було обрано Т. Масарика.

Після офіційного визнання уряду державами Антанти **наприкінці вересня 1918 р.** було проголошено створення *Чехословацької республіки* (ЧСР). У грудні Національні збори (парламент) заявили про скасування влади Габсбургів.

Імператор Карл I, який успадкував трон після Франца-Йосифа, у жовтні видав маніфест, у якому оголосив про намір перетворити Австро-Угорщину на федеративну державу. Проте цим планам не судилося здійснитися. Наприкінці жовтня 1918 р. у Відні німецькомовні депутати імперського парламенту сформували тимчасові Національні збори, які в листопаді оголосили про створення республіки Німецька Австрія. Історія Габсбурзької імперії завершилася. Про-

Підтримка мешканцями м. Будапешта проголошення незалежності Угорщини. *Фото. 1918 р.*

тягом кількох місяців було незрозуміло, чи Австрія стане демократичною республікою, чи державою за російським зразком.

Демонстрація в угорській столиці Будапешті наприкінці жовтня 1918 р. переросла в збройне повстання, унаслідок якого влада перейшла до Національної ради. На **початку листопада 1918 р.** Угорщину було проголошено республікою.

3. Події в Росії

Перша світова війна продемонструвала гнилість державного механізму Російської імперії. До війська було мобілізовано 15,5 млн осіб (13 млн — селяни), однак після кількох поразок армія була деморалізована. Сотні тисяч убитих і скалічених, жахливі фронтові умови розхитували дисципліну й робили армію небоездатною. Казнокрадство й бездарне керівництво призвели до того, що в 1916 р. з фронту дезертирувало 1,5 млн осіб. Цар Микола II утратив вплив на армію, у якій наростало невдоволення й поширювалися революційні настрої.

Ситуація в тилу також була вкрай поганою. Значні території було окуповано, у результаті чого країна втратила одну п'яту промислового потенціалу. Не вистачало продуктів харчування. Наприклад, у Петрограді (нині Санкт-Петербург) у лютому 1917 р. запасів хліба залишалося на кілька днів. За роки війни ціни на продукти харчування зросли вдвічі, купівельна спроможність рубля знизилася майже вп'ятеро. Крім того, зросли податки, а збільшення тривалості робочого дня на виробництві загрожувало фізичним виснаженням населення.

Загострилася *криза державного управління*. Її символом стала «распутінщина» (від імені фаворита царської сім'ї Григорія Распутіна, якого було вбито в 1916 р. внаслідок змови). Династія Романових, яка правила Росією з початку XVII ст., так і не навчилася вчасно «випускати пару» народного невдоволення. Хоча Росію намагалися перетворити на конституційну монархію, вона так і залишалася абсолютною монархією.

В умовах війни прірва між монархом і його підданими тільки поглиблювалася. Імператрицю (німкеню за походженням) і деяких міністрів підозрювали в симпатіях до ворога. Через некомпетентність уряду в містах не вистачало продуктів, які розподілялися несправедливо; армія зазнавала втрат через нестачу боеприпасів і спорядження.

Свічення

- *Ознайомтеся з висловлюваннями Дж. Б'юкенена та В. Шульгіна. Зробіть висновок про те, наскільки глибокою й усеосяжною була криза в Росії.*

«Якщо припиниться підвезення продовольства, неминуче спалахнуть страйки... Багато заводів, що виробляють військове спорядження, тим-

часово закриті через брак палива й сировини. Не можна уникнути загрози припинення постачання як армії, так і міст».

Джордж Вільям Б'юкенен, британський посол у Росії, 1917 р. (Мемуари дипломата. — М., 1981. — С. 203)

«Ми терпіли б до останнього. І якщо тепер ми прямо й відкрито засуджуємо цю владу, якщо ми піднімаємо прапор боротьби проти неї, то тільки тому, що ми справді дійшли до краю, тому, що сталися такі речі, які далі неможливо терпіти».

Василь Шульгін, депутат Державної думи, 1916 р. (Государственная дума. 4-й созыв. V сессия. — Стенографический отчёт, столб. 68)

Відчуття наближення розв'язки активізувало російську політичну еміграцію, яка почала налаштовуватися на повернення до Росії, щоб не стояти осторонь важливих подій. Питання полягало лише в тому, коли, де і в якій формі розпочнеться революція.

Революція 1917 р. У перші два місяці 1917 р. по всій імперії страйкувало майже 700 тис. робітників. **8 березня** (23 лютого за старим стилем) **1917 р.**, у день, коли Микола II виїхав у ставку верховного головнокомандувача, у Росії розпочалася **революція**. Цар надіслав до Петрограда для придушення революції війська, але вони перейшли на сторону повстанців. На четвертий день революції цар видав указ про фактичний розпуск Державної думи, проте дума вирішила не розходитися.

Микола II до ставки так і не доїхав. На залізничній станції з промовистою назвою «Дно» він завернув до Пскова, до штабу Північного фронту, де отримав повідомлення про перемогу революції. 15 березня було сформовано Тимчасовий уряд Росії, який мав діяти до скликання Установчих зборів. Того ж дня цар зрікся престолу за себе та свого сина на користь брата Михайла. Проте Михайло Романов також відмовився від корони. Після зречення Микола Романов був заарештований Тимчасовим урядом.

Тимчасовий уряд проіснував майже вісім місяців. За цей час він скасував смертну кару, оголосив амністію для політичних і кримінальних в'язнів, проголосив свободу совісті; зрівняв у правах жінок з чоловіками; запровадив 8-годинний робочий день; на чверть підвищив заробітну плату; надав автономію робітничим комітетам і профспілкам тощо. Найважливіші питання мали схвалити Установчі збори Російської республіки, які планували скликати восени. Майже всі політичні партії Росії, за винятком крайніх правих (монархісти) і крайніх лівих (анархісти, соціалісти-революціонери, або есери, і більшовики), співпрацювали з Тимчасовим урядом як із законним органом державної влади.

На початку квітня 1917 р. зі Швейцарії до Росії прибув лідер більшовиків *Володимир Ленін (Ульянов)*. Умовою його пропуску через німецьку територію була обіцянка домогтися виходу Росії з війни. В. Ленін одразу оголосив про підготовку до соціалістичної революції. У квітні Тимчасовий уряд пережив кризу, бо міністр закордонних справ Росії запевнив союзників, що країна воюватиме до переможного кінця. Через вибух невдоволення, спричинений цією заявою, міністр пішов у відставку. У Росії було створено коаліційний уряд.

Після провалу червневого наступу російських армій на Південно-Західному фронті голова уряду подав у відставку, а новий «уряд порятунку Вітчизни» очолив соціаліст *Олександр Керенський*. У країні було неспокойно. Улітку сталася невдала спроба військового перевороту (заколот генерала Л. Корнілова).

Більшість у радах почали захоплювати більшовики. В. Ленін, на якого, як німецького агента, уряд видав ордер на арешт, переховувався.

Як і всі російські уряди, Тимчасовий уряд проводив політику «єдиної й неподільної» Росії. Починаючи з лютого 1917 р. в неросійських частинах імперії набирав оберти *національний рух* за державну самостійність, очолюваний національною демократичною інтелігенцією. На початку березня 1917 р. в Україні прийшла до влади Українська Центральна рада; у липні у Фінляндії було прийнято закон про верховні права сейму, але Тимчасовий уряд його розпустив; у серпні утворилася Білоруська рада; національні органи влади були сформовані в Латвії, Естонії, Литві, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Бессарабії, Криму, Башкирії, Середній Азії. Це був початок агонії імперії.

Захоплення влади більшовиками. 1 вересня 1917 р. Росію було проголошено республікою та призначено вибори до Установчих зборів. Люди вимагали роботи, зарплати й виходу країни з війни. У кризових умовах активізувалися більшовики, які мріяли спочатку захопити владу в Росії, а згодом здійснити світову революцію. У середині жовтня більшовики почали готуватися до захоплення влади. Було погоджено склад майбутнього більшовицького уряду, який, за пропозицією *Льва Троцького*, назвали Радою народних комісарів (РНК). У ніч із **6 на 7 листопада** (24–25 жовтня за старим стилем) **1917 р.** більшовики майже безкровно захопили Зимовий палац у Петрограді — резиденцію Тимчасового уряду — і заарештували міністрів.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням Ж. Садуля. Наскільки, на його думку, свідо́мо діяли ті, хто підтримав більшовиків у дні жовтневого перевороту?

«Нічого не зрозуміло. Чи розуміють що-небудь солдати? Один із них відповів, що його поставив сюди комітет полку, однак уточнити, чи вони виступають проти Тимчасового уряду, чи захищають його, не зміг... Зимовий палац обстріляли з гармат, захопили, потім пограбували. ...Меблі, килими, картини по-варварськи пошкоджені. Жіночий батальйон, який боронив палац, було взято в полон».

Жак Садуль, член Французької військової місії в Росії (Записки о большевистской революции (октябрь 1917 — январь 1919). — М. : Книга, 1990. — С. 31; 34)

І. Владимиров.
Узяття Зимового палацу.
1918 р.

Одночасно із захопленням Зимового палацу відбувався II з'їзд рад. Частина депутатів звинуватила більшовиків у зраді революції й розв'язанні громадянської війни. На знак протесту вони залишили з'їзд. На вечірньому засіданні В. Ленін оголосив *Декрет про мир* (негайне перемир'я на фронті з Німеччиною, початок переговорів про укладення миру без анексії і контрибуції), а також *Декрет про землю* (націоналізація та конфіскація всіх поміщицьких земель і передавання їх радам селянських депутатів). З'їзд також обрав *Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК)* і *Раду народних комісарів* — уряд з більшовиків і лівих есерів на чолі з В. Леніном.

На початку листопада більшовики захопили владу в Москві. У січні 1918 р. влада більшовиків поширилася на Москву, Петроград і територію приблизно 400 км навколо цих міст. Установчі збори, скликані на початку 1918 р., не визнали захоплення влади більшовиками, після чого прихильники В. Леніна й Л. Троцького їх розігнали. Також більшовики розігнали селянський з'їзд, який протестував проти розпуску Установчих зборів.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловлюваннями Е. Карра й І. Павлова. Чи показово, на Вашу думку, те, що англійський історик і російський фізіолог, які жили в різний час і в різних країнах, дійшли однакового висновку про сутність влади більшовиків?*

«Для кожного періоду історії характерний свій драматичний символ. Одним із таких символів став озброєний матрос, який заклав Установчі збори, “бо караул стоимвся”. Однак за зовнішньою безтурботністю приховане певне занепокоєння більшовиків можливими наслідками їхнього свавілля. Демонстрація щодо підтримки Установчих зборів, що відбулася під час їхнього засідання, була розігнана військами, і декількох людей, яких називали то “мирними демонстрантами”, то “озброєними змовниками”, було вбито».

Едвард Карр, англійський історик (История Советской России. Большевицкая революция 1917–1923 / пер. с англ. — М., 1990. — Т. 1–2. — С. 112)

«Ви даремно вірите у світову пролетарську революцію. Я не можу без усмішки дивитися на плакати “Хай живе світова соціалістична революція!”, “Хай живе світовий Жовтень!”. Ви сієте по культурному світу не революцію, а з величезним успіхом фашизм. До вашої революції фашизму не було. Адже тільки нашим політичним немовлятам з Тимчасового уряду було мало двох репетицій перед вашим жовтневим торжеством. Усі інші уряди зовсім не бажають бачити в себе те, що було і є в нас, і, звісно, вчасно здогадаються застосувати для запобігання цьому те, що застосовували й застосовуєте ви, — терор і насильство».

З листа академіка Івана Павлова до радянського уряду, 21 грудня 1934 р. (Российская газета. — 25 февраля. — 1995)

Громадянська війна в Росії. Листопадові події 1917 р. в Петрограді, репресії більшовиків та опір тих, хто не визнав перевороту, спричинили громадянську війну між двома таборами: більшовиками (червоними) та їхніми противниками (білими). В обох арміях воювали переважно селяни й робітники, а також дворяни, інтелігенція, представники різних націй та релігій, атеїсти.

Громадянська війна в Росії зачепила й інші країни. Одні з них (США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Японія) у березні–квітні 1918 р. направили в Росію свої війська, тоді як інші (Азербайджан, Грузія, Вірменія, Польща, Україна, середньоазійські держави) стали об'єктами агресії російських збройних сил. І червоні, і білі прагнули за будь-яку ціну зберегти імперію, яку б формальну назву вона не мала. Тому національні держави, що виникли на уламках імперії Романових, були ворогами як для більшовиків, так і для їхніх противників (від монархістів до російських лібералів).

На *Дону* й *Кубані* проти більшовицької Червоної армії билася Добровольча армія генерала *Антон Денікіна* та сформована з донських козаків кіннота. У *Східному Сибіру*, *Поволжі* та на *Уралі* більшовикам загрожував Чехословацький корпус, сформований з полонених австро-угорської армії.

У червні 1918 р. в Єкатеринбурзі більшовики розстріляли Миколу II, його сім'ю та навіть служниць.

Хоча завдяки мобілізації чисельність Червоної армії суттєво збільшилася, з неї дезертирував майже мільйон солдатів. На сході Росії п'ять більшовицьких армій на початку осені 1918 р. здійснили успішний наступ, проте невдовзі були розбиті армією адмірала *Олександра Колчака*, яка рухалася до Волги для з'єднання з Добровольчою армією А. Денікіна. Ціною великих зусиль більшовики в 1919 р. відтіснили білих за Урал, а наступного року завдали їм остаточної поразки.

На *півдні* в середині 1918 р. козачі частини двічі безрезультатно намагалися взяти м. Царицин (нині Волгоград), а Добровольча армія захопила Катеринодар (нині Краснодар) і Новоросійськ. На початку осені 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна вторглася в Україну й рушила на Москву, яку більшовики проголосили столицею Росії. У результаті наступу об'єднаних сил більшовиків та анархістів під проводом *Нестора Махна* на початку 1920 р. Добровольчу армію в Україні було розбито. Вона відступила в Крим, де протрималася до листопада 1920 р., коли була остаточно розбита Червоною армією й махновцями. Після цього більшовики розгромили своїх тимчасових союзників — махновців.

На *Далекому Сході* громадянська війна тривала до початку 1922 р. й також завершилася перемогою більшовиків. За приблизними підрахунками, у цій війні загинули 12–15 млн осіб, з яких військові втрати становили майже 800 тис. осіб.

Основні події

Березень–квітень 1917 р. — початок революції в Росії. Повалення монархії Романових.

Листопад 1917 р. — більшовицький переворот у Росії.

Жовтень 1918 р. — розпад Австро-Угорської імперії.

Жовтень 1918 р. — утворення Королівства сербів, хорватів і словенців.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «ксенофобія» і «геноцид».
2. Використовуючи таблицю на с. 23, сформулюйте Вашу позицію щодо того, чи справді Перша світова війна виявилася живильним середовищем для загострення міжнаціональних конфліктів. Наведіть приклади таких конфліктів упродовж цієї війни.

3. Користуючись висловлюваннями Б. Єлавич і М. Геффернена (с. 26), назвіть причини розпаду Австро-Угорської імперії. Чому, на Вашу думку, оформлення самостійних держав на уламках цієї імперії відбулося мирно, без гострих міжнаціональних зіткнень?
4. Користуючись матеріалом § 2 та висловлюваннями Дж. Б'юкенена та В. Шульгіна (с. 27–28), опишіть причини й характер революції в Росії, а також її учасників, основні події й наслідки.
5. Порівняйте причини й обставини повалення монархії в Росії й Австро-Угорщині. Які спільні та відмінні ознаки найважливіші?
6. Охарактеризуйте, використовуючи висловлювання Ж. Садуля (с. 29), як більшовикам вдалося захопити владу в Росії.
7. Визначте причини й учасників громадянської війни в Росії. Опишіть перебіг подій, використовуючи історичну карту атласу.

§ 3. Події 1917–1918 рр.

Згадайте

- Що таке «доктрина Монро»? З якою метою вона була проголошена?

1. Вихід Росії з війни

Поразки на фронтах і революційні події в тилу остаточно деморалізували російську армію: дисципліна падала, стало масовим дезертирство, зростає кількість самострілів серед солдатів, звичним явищем стало братання з ворогом.

На початку **березня 1918 р.** у *Бресті-Литовську* більшовицький уряд Росії уклав *сепаратний мир* з Німеччиною та її союзниками, поступившись німцям понад 1 млн км² території з населенням 62 млн осіб. Росія вийшла з війни. Її зобов'язали демобілізувати армію, негайно укласти мир з новоствореною Українською Народною Республікою і вивести з її території Червону армію. Російського фронту більше не існувало, Німеччина зосередила свої армії на Заході.

Полювання на дезертирів у російській армії. Фото. 1917 р.

2. Вступ у війну США

Америка досить довго проводила політику невтручання. Не лише президент, а й більшість американців не бажали вступати у Велику війну, яку вони вважали винятково європейським конфліктом. До того ж американські підприємці добре заробляли на цій війні, формально не беручи в ній участі. Тому не

дивно, що президент США В. Вілсон неодноразово публічно засуджував «гарячі голови», які закликали Америку стати на сторону Антанти.

Свічення

«Повести наш народ на війну треба тоді, коли він забуде про те, що існувала терпимість. Щоб воювати, треба бути жорстоким і безжальним, дух безжальної жорстокості змінить характер нашого національного життя, заразить конгрес, суди, поліцейського на посту й пересічну людину».

Вудро Вілсон, незадовго до вступу США у війну (White W. A. Woodrow Wilson. The Man, His Times and His Task. — Boston, 1924. — P. 355–356)

Проте США вжили певні заходи для зміцнення свого військового потенціалу. Зокрема, улітку 1916 р. було створено Раду національної безпеки; конгрес затвердив Морський акт, яким передбачалося впродовж трьох років збудувати понад півтори сотні військових кораблів; чисельність регулярної армії США збільшувалася до 250 тис. осіб.

Коли ж у 1915 р. німці потопили британський лайнер «Лузітанія», на борту якого було більше сотні американських громадян, президент США В. Вілсон зажадав від Німеччини припинення атак на пасажирські судна. На якийсь час торпедування пасажирських лайнерів припинилося. Однак на початку 1917 р. Німеччина повернулася до політики необмеженої підводної війни. Група дешифрувальників Британського королівського флоту перехопила й прочитала текст таємної телеграми німецького міністра закордонних справ до посла Німеччини в Мексиці («нота Циммермана»).

Свічення

- *Ознайомтеся зі змістом «ноти Циммермана», оприлюднення якої 1 березня 1917 р. сколихнуло американське суспільство. Як Ви вважаєте, що найбільше обурило американців?*

«Берлін, 19 січня 1917 р.

1 лютого ми маємо намір розпочати необмежену підводну війну. Водночас ми намагатимемось утримувати Сполучені Штати Америки в стані нейтралітету. У разі, якщо наші зусилля будуть успішні, ми пропонуємо укласти союзницьку угоду з Мексикою на таких засадах: ми спільно вестимемо воєнні дії й спільно укладатимемо мир. Ми надамо Мексиці щедрі фінансову підтримку й поставимось з розумінням до її бажання повернути втрачені території в Нью-Мексико, Техасі й Аризоні. Деталі угоди залишаються на ваш розсуд. Вам доручається поінформувати на умовах абсолютної секретності президента [Мексики] про зазначені вище пропозиції, щойно стане очевидно, що буде оголошена війна із США, і запропонувати президентові, щоб він із власної ініціативи запросив Японію долучитися до цього плану й водночас виступив посередником між Японією й нами... *Циммерман*».

(<https://www.archives.gov/education/lessons/zimmermann>)

Німецькі дипломатичні інтриги й необмежена підводна війна призвели до того, що на початку лютого 1917 р. американський уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною, а 2 квітня В. Вілсон звернувся до конгресу з посланням, у якому закликав оголосити Німеччині війну.

Свідчення

«Ми не бажаємо ні завоювань, ні панування. Ми не шукаємо для себе ні контрибуцій, ні матеріального відшкодування за ті жертви, які добровільно принесемо... Ми будемо битися за демократію... за права та свободи малих народів, за всезагальне панування права, створення такого союзу вільних народів, який принесе мир і безпеку всім народам і, зрештою, зробить сам світ вільним. Утілення цього завдання ми присвяtimo наші життя й наші долі».

З виступу Вудро Вілсона в конгресі США 2 квітня 1917 р. (War and Peace. Presidential Messages, Adresses, and Public Papers (1917–1924). — New York, 1970. — Vol. 1. — P. 14; 16)

6 квітня 1917 р. зі згоди парламенту В. Вілсон оголосив, що **США вступили у війну**. Проте жодної офіційної угоди з Антантою він не укладав; Сполучені Штати Америки вступили у війну як позаблокова держава.

3. Воєнні дії на Західному фронті

Сподівання на американську допомогу додало союзникам оптимізму, хоча не варто було очікувати негайного ефекту. Перед прибуттям до Франції американські загони мали пройти відповідну військову підготовку.

Отже, чи не єдиним шансом для німецького командування уникнути поразки був розгром Британії й виведення її з війни раніше, ніж нога американського солдата ступить на французьку землю.

На *Західному фронті* був призначений новий французький командувач — генерал *Робер Нівель*. Він був переконаний, що зможе виграти війну одним ударом. Проте коли у квітні 1917 р. Р. Нівель перейшов у наступ у Шампані, у районі м. Реймса, він не побачив перед собою ворога, адже німецький генерал Е. Людендорф відвів свої війська на віддалені й задалегідь підготовлені позиції. Французи опинилися на спустошеній війною території, яку вони мусили пройти на очах у невидимого противника. Наприкінці операції (утрати в цій «м'ясорубці Нівеля» становили, за різними оцінками, від 120 до 180 тис. осіб) французам усе ж пощастило прорвати німецьку оборону й знищити чимало полків противника.

Наприкінці серпня 1917 р. британський командувач *Дуглас Гейг* розпочав нову атаку біля м. Іпра. Це була одна з найжахливіших лобових атак противника за всю війну. Руйнування внаслідок бомбардування дренажної системи та зливи перетворили поле битви на море багнуки. Утративши 265 тис. осіб, британці відвоювали невелику смугу (майже 10 км) заболочених сільськогосподарських угідь.

Французька армія в Шампані.
Фото. 1917 р.

Більш вдало розвивалися *події на Сході*. Тут у 1917 р. у війні відбувся перелом: скориставшись успішним Аравійським повстанням (1916–1918), яке охопило більшу частину Аравійського півострова, британці рушили на Багдад. Німецької колоніальної імперії вже не існувало. Німецькі колонії перебували під захистом військ, розквартированих у Німецькій Новій Гвінеї (нині Папуа Нова Гвінея), Того (Західна Африка), Німецькій Океанії та частково на території Китаю. Проте всі вони склали зброю ще в листопаді 1914 р.

У липні 1915 р. капітулювала Німецька Південно-Західна Африка (нині Намібія), а в лютому 1916 р. припинив опір Камерун.

У грудні 1917 р. союзники вступили до Єрусалима, поклавши край багатомісячному пануванню турків. Усі колонії, за винятком Німецької Східної Африки (нині Танзанія), припинили опір та оголосили про вихід з війни після підписання Німеччиною перемир'я.

На політичному фронті союзники мали двох впливових військових лідерів: британського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа та французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо, який за рішучість отримав прізвисько «Тигр». Та все одно мало хто передбачав близьке завершення війни.

Восени 1917 р. найстрашніша небезпека, пов'язана з необмеженою підводною війною німців, залишилася позаду. Тепер уже Британія повільно затягувала кільце блокади навколо Німеччини. У країні з'явилися перші ознаки майбутнього голоду. Споживання м'яса, порівняно з 1914 р., зменшилось учетверо, зросла смертність серед новонароджених і маленьких дітей. Це був початок краху могутньої імперії.

У **січні 1918 р.** в епіцентрі уваги політиків опинилися знамениті **«14 пунктів»¹ В. Вілсона**, у яких було викладено «програму миру» і повоєнного міжнародного устрою. Допоки політики ворогуючих країн визначалися зі своїм ставленням до «14 пунктів» В. Вілсона, німецьке командування *Західного фронту* вирішило завдати військам Антанти вирішального удару.

Генерал Е. Людендорф розробив на 1918 р. план великого *Весняного наступу* (інша назва — *Битва кайзера*), який відбувся на Західному фронті. Наступ мав на меті розчленування англійської та французької армій завдяки маневрам і постійним атакам на їхні укріплення. Операція розпочалась у березні 1918 р. з німецького наступу на британські війська в районі м. Ам'єна. Унаслідок раптової атаки німецька армія просунулася на 60 км.

Фронт проходив за 120 км від Парижа. Німецькі великокаліберні гармати випустили майже 200 снарядів по французькій столиці. Парижани в паніці залишали місто.

Спочатку наступ був настільки успішним, що кайзер оголосив день його початку національним святом. Багато німців повірило в близьку остаточну перемогу. Проте після важких боїв німецький наступ припинився. Не маючи танків і моторизованої артилерії, німці не змогли закріпити свої завоювання. Британські війська, отримавши підкріплення (чотири австралійські дивізії), зупинили наступ противника.

Як і в 1914 р., німці опинилися на р. Марні. Союзники нарешті домовилися про єдиного командувача всіма військами. Ним став французький маршал *Фердинанд Фош*. У ході кількадечної *«другої битви на Марні»* у **липні 1918 р.** німецька армія не прорвала лінію оборони союзників. Німці, зазнаючи жахливих утрат, боролися з останніх сил. Через британську морську блокаду страждали не тільки

¹ Детальніше розглядатимуться в § 4.

Британські солдати надають медичну допомогу пораненому німецькому полоненому.

Фото. 1918 р.

німецькі солдати, а і їхні сім'ї на батьківщині. Завзяття німців помітно згасало, і зрештою німецький наступ припинився.

8 серпня, у день початку «стоденного наступу», який Е. Людендорф згодом назвав «чорним днем німецької армії», 4-а британська армія, до складу якої входили австралійський та канадський корпуси, розпочала атаку в м. Ам'єні. У наступі були задіяні дві тисячі гармат, майже півтисячі танків і приблизно дві тисячі літаків. Ефект неочікуваності відіграв свою роль. Британські танки прорвали німецьку оборону — 160-кілометрову «лінію Гінденбурга» — протяжну систему оборонних споруд на північному сході Франції, збудовану взимку 1916–1917 рр. Важливу роль у цьому наступі відіграли американські війська.

Американці масово висаджувалися на узбережжі Франції. Німецькі генерали вже не вірили в перемогу, але ще сподівалися укласти мир на прийнятних для Німеччини умовах. Найкращим варіантом було припинення опору за принципами, викладеними в «14 пунктах» В. Вілсона. Ще влітку німецький уряд звернувся з пропозицією про переговори на вілсонівських засадах.

У жовтні 1918 р. американська армія у Франції налічувала понад 1 млн 750 тис. солдатів та офіцерів. Доля Німеччини була вирішена.

4. Технічні вдосконалення в роки війни

Будь-яка війна — стимул для розвитку військової промисловості. Перша світова війна не була винятком. У ході війни винайдено або вперше масово застосовано чимало технічних новинок.

Особливо багато їх було в авіації. Перше бойове хрещення літаків відбулося під час балканських воєн 1912–1913 рр., а на початок Першої світової війни авіація вже входила до складу провідних армій та флотів світу.

Справжнього тріумфу у роки війни зазнав підводний флот. Підводні човни стали грозою морів, знищуючи як пасажирські, так і військові кораблі.

Свої новинки були й у сухопутних військах. Завдяки розвитку технологічних процесів було сконструйовано бронеавтомобіль, а згодом — танк, створено також ручні кулемети, з якими можна було навіть іти в атаку. З'явилися нові артилерійські системи, зокрема надважка німецька т. зв. «паризька гармата», яка обстрілювала столицю Франції.

Під час Першої світової війни вперше була застосована зброя масового ураження — отруйні гази. У 1915 р. хімічну зброю застосувала Німеччина, а невдовзі вона з'явилася також в арміях інших країн.

Поява на фронтах цих новинок стимулювала розроблення засобів протидії: зенітних снарядів проти літаків, глибинних бомб проти підводних човнів,

гармат проти танків, протигазів проти хімічної зброї. Нові види зброї докорінно змінили тактику ведення війни як на суходолі, так і на морі.

Такі несподівані винаходи, як застібка-«блискавка», наручний годинник і навіть чайні пакетики, з'явилися в роки Першої світової війни.

5. Зміна статусу жінки в період Великої війни

Війна спричинила революційні зміни в становищі жінок. Історія зберегла багато прикладів мужності жінок у роки війни. Зокрема, 20-річна герцогиня люксембурзька Марія Адельгейда перегородила своїм автомобілем дорогу на кордоні країни. Ні вмовляння, ні погрози командира німецької дивізії на неї не подіяли. За наказом Вільгельма II її було ув'язнено в Нюрнберзькому замку, де вона пробула до кінця війни.

Багато жінок брало участь у бойових діях нарівні з чоловіками. У складі легіону Українських січових стрільців воювали хорунжі Софія Галечко (загинула в бою) та Олена Степанів. Французька телеграфістка до останнього подиху підтримувала зв'язок між військами під час Верденської битви. 70-річна німкеня, яка втратила на війні двох синів, вогнем з ручного кулемета стримувала наступ ворога.

Жінки замінили на виробництві чоловіків, які пішли на війну. Одні з них відгукнулися на патріотичні заклики, інші (таких була більшість) мусили працювати, бо залишилися без годувальника. Чверть мільйона англійок працювали в сільському господарстві.

Якщо до війни в країнах Західної Європи та США навіть небагата родина могла собі дозволити хатню робітницю (наприклад, в Англії понад 1 млн жінок працювали хатніми робітницями), то тепер жінки з незаможних родин влаштувалися на краще оплачувану «чоловічу» роботу, а заможнішим жінкам доводилося самим виконувати хатню роботу.

Багато жінок залишило свою основну роботу й пішло працювати на швейні підприємства, машинобудівні й військові заводи, на верфі. Часто ця робота була небезпечною. Наприклад, у Лондоні стався вибух на фабриці боєприпасів, унаслідок якого загинуло багато людей.

Жінки працювали водіями трамваїв та кондукторами, доглядали за вуличними ліхтарями, були листоношами, няньками й навіть сажотрусами. Жінки виконували таку роботу, про яку раніше не могло бути й мови. Під час Першої світової війни їм дозволили служити в поліції. Освічені жінки працювали в різних установах перекладачками, телефоністками. Багато медсестер працювало в польових шпиталях.

Використання жіночої праці на військовому заводі. *Фото. 1915 р.*

Жіноча лісозаготівельна бригада. *Фото. 1914 р.*

У роки війни були зруйновані бар'єри в стилі одягу жінок з різних класів. Вони почали носити коротші спідниці, бо в них було набагато легше й швидше пересуватися. Були легалізовані, спочатку як робочий одяг, жіночі штани.

Отже, війна сприяла утвердженню нового статусу жінок як рівноправних з чоловіками членів суспільства.

6. Завершення війни

Хоча основні битви відбувалися в 1918 р. на Західному фронті, однак завершили війну події на *Східному фронті*.

Упродовж двох років у північній частині Греції англо-французькі війська безрезультатно боролися проти Центральних держав. Тепер у них з'явився шанс: у серпні було звільнено Сербію, а за кілька місяців Туреччина зазнала поразки у Вірменії й Сирії.

Потім настала черга Австро-Угорщини. Італійці нарешті помстилися за принизливі поразки, атакувавши австрійську армію з півдня. Над територією Австро-Угорської імперії тисячами розкидали з літаків листівки із закликом до капітуляції. У цих листівках народам імперії обіцяли свободу, мир і національне самовизначення. Поразки австрійської армії, блокада й пропаганда союзників спричинили розпад імперії на національні держави.

На межі краху опинилася й Німецька імперія: з березня по квітень 1918 р. втрати становили понад чверть мільйона осіб, бойовий дух в армії занепав, почастишали антивоєнні марші. Промислове виробництво скоротилося наполовину порівняно з довоєнним періодом, німецькі резерви були виснажені.

Наприкінці вересня 1918 р. генерали П. Гінденбург та Е. Людендорф заявили, що армія вже не спроможна вести війну, і вимагали від уряду підписати перемир'я. Утративши понад чотири мільйони осіб, Німеччина, зрештою, була змушена просити миру. Новий канцлер принц М. Баденський сподівався, що з американцями буде легше домовитися, ніж з французами й англійцями, тому звернувся з проханням про мир до В. Вілсона. До Німеччини приєдналася також Австро-Угорщина.

Поки йшли переговори про умови перемир'я, сталися події, які прискорили розв'язку: наприкінці березня з війни вийшла Болгарія, наприкінці жовтня — Туреччина, а на початку листопада — Австро-Угорщина.

Відступ німецької армії на Заході, повстання військових моряків 3 листопада 1918 р., що стало початком революції в Німеччині, проголошення республіки, зречення кайзера Вільгельма II та його втеча до Голландії — на тлі цих подій **11 листопада 1918 р.** в Комп'єнському лісі було підписано **Комп'єнське перемир'я** між союзниками та Німеччиною. Спочатку на Західному фронті, а потім і в усій Європі настала тиша. На континенті офіційно було проголошено мир.

Підписання Комп'єнського перемир'я. *Ілюстрація з журналу. 1918 р.*

7. Наслідки війни

Війна, у ході якої союзники щонайменше чотири рази були близькі до поразки, закінчилася. Наприкінці її Німецька й Австро-Угорська імперії воювали проти держав, що мали потужніші фінансові, військові й трудові ресурси. Союзники повністю контролювали моря й мали перевагу в повітрі. У цій війні авіація використовувалася не стільки для нанесення бомбових ударів, скільки для повітряної розвідки, стеження за переміщенням армії противника.

Дві серйозні помилки, яких припустилася Німеччина та які об'єднали проти неї більшість країн світу, — це вторгнення в нейтральну Бельгію й оголошення необмеженої підводної війни. Водночас союзні держави тривалий час не могли скоординувати свої зусилля, а постійна боротьба за лідерство в антинімецькій коаліції ледь не коштувала їм перемоги.

Наслідки Першої світової війни 1914–1918 рр.

Людські втрати на фронтах

- За роки війни загинуло майже 10 млн, було поранено понад 20 млн осіб, зокрема: у Німеччині загинуло 1,8 млн осіб, у Росії — 1,7 млн, у Франції — 1,4 млн, в Австро-Угорщині — 1,2 млн, у Великій Британії — 950 тис., в Італії — 600 тис., у США — 115 тис., у Канаді — 60 тис., в Австралії — 60 тис., у Новій Зеландії — 16,8 тис. осіб.
- Щохвилини війна забирала життя 4 осіб, а ще 9 діставали поранення. Частина скалічених на війні з часом поверталася до нормального життя, але чимало з них решту життя провело в шпиталях і лікарнях.

Страждання мирного населення

- На війну, у якій брали участь 34 держави (їхнє населення становило 67 % населення планети), було мобілізовано майже 65 млн осіб.
- 5 млн мирних жителів померло під час війни, зокрема: у Сербії загинуло 6 %, у Франції — 3,4, у Румунії — 3,3, у Німеччині — 3 % населення.
- Не менше 6 млн осіб померло після її закінчення внаслідок жахливої епідемії грипу в 1918–1919 рр.

Руйнування

- Війна затримала господарський та культурний розвиток цілого покоління. Економічні збитки від війни становили: у Великій Британії — 30 %, у Німеччині — 20, у Франції — 15, у США — 14 %.
- Були вщент зруйновані значні території у Франції, Бельгії, Росії.
- Окуповані території нещадно грабували; місцеве населення змушували будувати оборонні споруди.

Політичні наслідки

- США стали світовим політичним та економічним лідером.
- У світі активно поширювалися комуністичні ідеї.
- Європа перестала бути центром колоніального світу. Розпалися чотири імперії: Австро-Угорська, Німецька, Російська й Османська. Тільки Британська імперія ще якийсь час проіснувала.
- Європа 1918 р. мало нагадувала Європу довоєнну. На політичній карті з'явилися нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія,

Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Королівство сербів, хорватів і словенців. Не спромоглися відстояти свою незалежність Україна, Грузія, Азербайджан і середньоазійські держави.

- Загострилися класові, етнічні та міждержавні суперечності.
- У результаті революційного вибуху в Європі світ поділився на два табори — демократичний і тоталітарний.
- Після війни постала нова міжнародна правова система.

Основні події

Квітень 1917 р. — вступ у війну США.

Січень 1918 р. — «14 пунктів» Вудро Вілсона.

Березень 1918 р. — вихід з війни Росії.

11 листопада 1918 р. — Комп'єнське перемир'я.

Заняття та завдання

1. Як, на Вашу думку, неодноразові заяви американських лідерів про нейтралітет США у війні узгоджуються з висловлюванням В. Вілсона та текстом «ноти Циммермана» (с. 33)?
2. Проаналізуйте уривок з виступу В. Вілсона в конгресі 2 квітня 1917 р. (с. 34). Чи переконали Вас озвучені президентом США причини вступу країни у війну та її цілі у війні?
3. Охарактеризуйте перебіг бойових дій на фронтах у 1917 р. Яка, на Вашу думку, роль на завершальному етапі війни належала підводній війні?
4. Як і завдяки чому змінився статус жінки в період війни?
5. Проаналізуйте втрати, яких зазнали країни за роки Першої світової війни. Які з них вразили Вас найбільше?

Матеріал до практичного заняття «Перша світова: повсякденне життя в умовах фронту й тилу»

Велика війна кардинально змінила життя не тільки тих, хто пішов на фронт, а й тих, хто залишився в тилу. Змінилися звички, розпорядок дня, раціон харчування, навіть ставлення до життя. Став звичним вислів: «Це було ще до війни». Війна сформувала іншу систему цінностей.

І. Повсякденне життя в умовах фронту

Окопне життя. В умовах позиційної (окопної) війни солдати цілодобово перебували у вузьких і брудних траншеях, у яких їли, спали, справляли природні потреби. Тут також ховали загиблих. У траншеях зграями бігали пацюки. А ще солдатам дошкуляли воші. Неабиякою розкішшю вважалися вино й пиво, тютюн і гра в карти. Емоційною розрадою були листи й посилки від рідних. Поштова служба британської армії за роки війни опрацювала 2 млрд листів і 114 млн посилок.

Коли на фронті було затишшя, солдати всіх армій шукали можливість пограти у футбол (насамперед англійці), зайнятися боксом, улаштувати кінські змагання. Якось у британському танковому корпусі організували навіть танкові перегони. Поширеним було полювання на трофеї.

- Використовуючи фотографії та документи, зробіть висновок про умови перебування військових на передовій.

Німецькі солдати після нічного полювання на пацюків. *Фото. 1916 р.*

Французькі солдати в окопах біля м. Арраса. *Фото. 1915 р.*

Імпровізована перукарня у французькій траншеї. *Фото. 1916 р.*

«Війна — це не атака, подібна до параду, не битва з розгорнутими прапорами... Війна — це жаклива втома, вода до пояса й бруд, воші й гидота. Це запліснявілі обличчя, розтерзані тіла й трупи... Це одноманітність і постійні страждання, що перериваються час від часу страшними драмами. Ось що таке війна, а не багнети, що виблискують сріблом, і не труби горніста на світанку».

Анрі Барбюс, французький письменник (Вогонь (щоденник взводу) / пер. з фр. — К. : Молодь, 1974. — С. 287)

«Шість футів завглибшки й три фути завширшки. Унизу вода та бруд. Ви сидите в траншеї, прихилившись до стіни, щоб трохи поспати, і вам байдуже, чи вона волога, чи незручна, чи тепла, чи холодна. Чотири дні ви знаходитесь там, і ви мусите витримати це. Такими були умови».

Гаррі Патч, ветеран Великої війни (http://www.bbc.co.uk/history/worldwars/wwone/last_tommy_gallery_03.shtml)

Військовополонені. За чотири роки війни в полон було взято майже 8 млн осіб. Умови утримання військовополонених у різних країнах відрізнялися. Часто військовополонених використовували як робочу силу; багато з них померло від хвороб і виснаження.

- Який висновок про долю військовополонених Ви можете зробити, проаналізувавши документи та фотографії?

«Я нічого про них не знаю, крім того, що вони полонені... Це безіменні істоти, які не відають своєї провини... Я бачу лише біль живої плоті, уражаючу безвихідь життя та безжалюну жорстокість людей».

Еріх Марія Ремарк, німецький письменник (Ремарк Е. М. На Західному фронті без змін. — <http://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printthebookzl.php?id=326&bookid=0&part=4&sort=0>)

«Окрім британців, у таборі перебувало майже 100 росіян. Я ніколи не бачив більш пригнічених людей. ...було зрозуміло, що їхня воля зламана й вони втратили надію. Вони могли сидіти годинами, не рухаючись і не перемовляючись між собою».

Реймонд Томас Ейрс, військовополонений у таборі Вез (Бельгія) (Р. Т. Ейрс. З росіянами в полоні. — <http://www.argo.net.au/andre/Ayres.htm>)

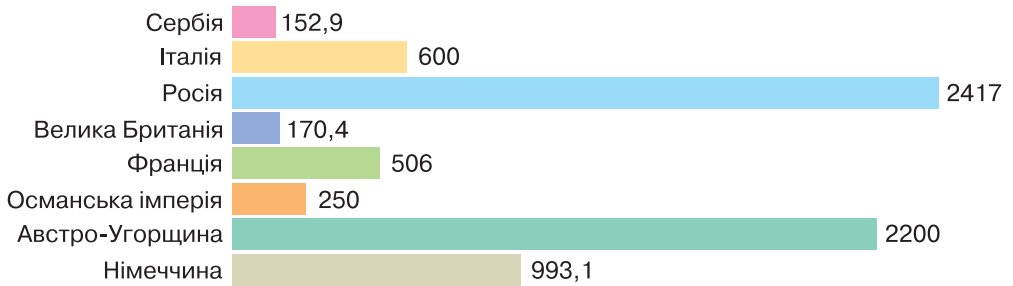

Турецькі військовополонені. *Фото. 1916 р.* Росіяни здаються в полон. *Фото. 1915 р.*

- Проаналізуйте діаграму. Чому, на Вашу думку, кількість військовополонених у різних країнах суттєво відрізнялася?

Кількість військовополонених у Першій світовій війні (тис. осіб)

II. Повсякденне життя в умовах тилу

Інтерновані. З початком війни уряди деяких країн запровадили практику **інтернування**. Не оминула лиха доля й українців, які проживали в Канаді — британському домініоні.

- Ознайомтеся з висловлюванням Л. Луцюка. Як Ви вважаєте, чи можна застосувати визначення «безвинно обвинувачені» до інтернованих?

«Більшість... українців, яких привабили до Канади обіцянки вільної землі та свободи... приїхала з габсбурзьких підавстрійських Галичини й Буковини. Їхнє громадянство (а не їхня національність) офіційно визначалося як «австрійське» або «австро-угорське». Ті, хто належав до цих категорій, підпадали під дію Закону про військові заходи (1914) і... мали бути направлені до... «концентраційних таборів» або... підлягали реєстрації як «ворожі чужинці»».

Любомир Луцюк, канадський історик і географ (Luciuk Lubomyr. In Fear of the Barbed Wire Fence: Canada's First National Internment Operations and the Ukrainian Canadians, 1914–1920 / Kashtan Press, in cooperation with the Ukrainian Canadian Civil Liberties Association, 2001. — P. 5–6)

Словник

Інтернування — примусове затримання однією воюючою державою громадян іншої воюючої держави, які проживають на її території, до закінчення війни.

Доля цивільного населення. Війна зруйнувала стереотип про її «чоловічий» характер. Жінки брали участь у бойових діях, працювали в сільському господарстві та на військових заводах. У родинях оплакували загиблих, чекали на повернення полонених. Турбота про дітей і хворих також лягла на плечі жінок.

Роздавання безкоштовного супу. Німеччина. Фото. 1916 р.

На військовому заводі. Велика Британія. Фото. 1917 р.

- Які зміни сталися в роки війни в побуті людей? Як змінився статус жінок? Складіть план відповіді, використовуючи фотографії, а також матеріал § 3 (п. 5, с. 37–38).

Біженці. Тільки в Європі 12 млн осіб скуштували гіркого хліба біженців. На початку війни свої домівки залишили майже третина жителів Бельгії; у Франції біженцями стали приблизно 2 млн осіб. Не менш трагічною була доля сербських, польських, українських і німецьких біженців.

- Яким постає життя біженців на поданих фотографіях?

Французькі біженці. Фото. 1915 р.

Польські біженці. Фото. 1916 р.

Діти-біженці в черзі за хлібом. Росія. Фото. 1917 р.

Отже, Перша світова війна стала тяжким випробуванням. Її руйнівний вплив на життя десятків мільйонів людей зробив Велику війну однією з найдраматичніших сторінок всесвітньої історії.

Узагальнення до розділу I «Передумови Першої світової війни. Війна та революції»

Світова війна не була неминучою. Не лише до пострілів у Сараєво, а й після них можна було відвернути світову війну. Для цього варто було докласти зусиль, проте спільного прагнення миру не було.

Ніхто з керівників провідних держав не боявся початку війни, бо всі вони вважали, що війна буде легкою, швидкоплинною й переможною.

Перша світова війна мала глобальний характер. Особливістю Великої війни було те, що в бойових діях брали участь неєвропейські держави, зокрема Японія, Османська імперія, США. До того ж Велика Британія та Франція мобілізували економічні й військові ресурси колоній.

У Першій світовій війні жертвами атак були не тільки військові, а й цивільне населення. Людські втрати виявилися приголомшливими. Економіка Європи була зруйнована, минули роки, поки вона досягла довоєнних показників.

У роки війни змінився статус жінок. Вони брали участь у боях, замінили чоловіків на військових заводах і на фермах, працювали в шпиталях. Після закінчення війни багато країн визнали, що жінки своєю самовідданою працею й громадською позицією заслужили право брати участь у виборах.

Війна не оминула й дітей. З одного боку, підлітки активно допомагали дорослим у боротьбі, чимало з них отримало бойові нагороди. З іншого боку — загибель на фронті батьків, злидні й голод забрали в дітей безтурботне дитинство, змусили їх передчасно вступити в доросле життя.

Перша світова війна була також глобальною економічною війною. Центральні держави (Німеччина й Австро-Угорщина) були значною мірою відрізані від світових ринків морською блокадою, організованою державами Антанти, а згодом і США. Вони мусили перебудувати економіку, посиливши роль держави в господарському житті, фінансах і торгівлі.

У 1915 р. стало зрозуміло, що приватні підприємства неспроможні задовольнити військові потреби. У всіх державах уряди дедалі активніше втручалися в економіку: на тих чи інших підприємствах розміщували військові замовлення, установлювали жорсткі терміни їхнього виконання. *Державне регулювання*, яке подеколи застосовувалося в мирний час, у роки війни стало нормою життя.

Розвиток військової стратегії й техніки внаслідок війни. На початку війни на фронті було обмаль автомобілів, підкріплення рухалося повільно.

У 1915 р. німці вперше застосували хімічну зброю — хлорний газ, але це не принесло перемоги в битві. Значно ефективнішими виявилися танки, які забезпечили перевагу британській армії в 1916 р. Наприкінці війни стало можливим ефективне застосування літаків.

Значних успіхів досягла *медицина*. На цій війні війська страждали більше від хвороб, ніж від вогню противника.

Війна й революції *зруйнували імперії*: Австро-Угорську, Німецьку, Російську та Османську. Лише Британська імперія проіснувала ще певний час. Утвердилася ідея про *право народів на самовизначення*, закріплена в «14 пунктах» В. Вільсона. Її підтримали поневолені та пригнічені нації. У колоніях вирували визвольні рухи, унаслідок Великої війни на політичній карті світу з'явилися нові незалежні держави. Стала незалежною значна частина Ірландії, уперше гучно заявили про себе як про націю австралійці, новозеландці, канадці. Здобули незалежність Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва.

Велика війна не тільки прискорила процес державного будівництва, а й зумовила *прихід до влади в ряді країн носіїв радикальних ідеологій: комунізму (Росія), фашизму (Італія) і націонал-соціалізму (Німеччина)*.

Світовою медійною подією стала *інформаційна війна*, за якою уважно спостерігали за межами Європи, зокрема в Японії та країнах Латинської Америки.

Отже, світ, яким він був до 1914 р., відійшов у минуле. Переможці раділи, що війна нарешті закінчилася. Однак вона посяла між переможцями й переможеними зерна ненависті, гіркоти й підозри, що стало однією з причин Другої світової війни, яка вибухнула в 1939 р.

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «система колективної безпеки», «демлітаризована зона», «санітарний кордон», «репарації», «контрибуція»; дати роботи Паризької та Вашингтонської конференцій, укладення мирних договорів за підсумками Паризької конференції, підписання пакту Бріана–Келлога; про вплив «14 пунктів» В. Вілсона на встановлення повоєнного світового устрою; статус українських земель відповідно до рішень Паризької мирної конференції; суперечності Версальської системи; цілі й організацію діяльності Ліги Націй; причини ревізії повоєнних міждержавних угод;

уміти встановлювати хронологічну послідовність підписання угод, які були взяті за основу Версальської системи; характеризувати (з використанням історичної карти) територіальні зміни, зафіксовані в текстах мирних договорів з Німеччиною та її союзниками; давати оцінку рішенням Паризької та Вашингтонської конференцій з позицій інтересів «великих» і «малих» держав; визначати джерела нестабільності в Європі; висловлювати обґрунтовані судження щодо вжитих державами Антанти та Лігою Націй заходів з підтримання стабільності в Європі.

§ 4. Паризька мирна конференція та мирні договори

1. «14 пунктів» Вудро Вілсона

Останній рік війни розпочався важливою подією: у січні 1918 р. президент В. Вілсон представив у конгресі США свою «програму миру» — «14 пунктів».

Зміст «14 пунктів» Вудро Вілсона

1. *Відкрита дипломатія.* Скасування таємних міжнародних угод.
2. *Свобода мореплавства* як у мирний, так і воєнний час, окрім випадків, коли деякі моря можуть бути закриті відповідно до міжнародних договорів.
3. *Усунення економічних бар'єрів*, рівні умови для торгівлі всіх націй.
4. *Скорочення озброєнь* до рівня, який гарантуватиме державі безпеку.
5. *Урегулювання колоніальних вимог.* Справедливе вирішення колоніальних суперечок з урахуванням інтересів населення.
6. *Вирішення питань щодо Росії.* Звільнення всіх російських територій та сприяння іншим державам в обранні Росією форми правління, політичного устрою та національної політики.
7. *Збереження суверенітету Бельгії.*
8. *Відновлення території Франції.*
9. *Зміна італійських кордонів* на основі чітко визначених національних меж.
10. *Доля Австро-Угорщини.* Широка автономія народам імперії.
11. *Зміна кордонів на Балканах.* Румунія, Сербія й Чорногорія повинні бути звільнені. Зайняті території треба повернути Сербії, аби забезпечити їй вихід до моря.
12. *Обмеження щодо Туреччини.* Турецька частина Османської імперії повинна отримати суверенітет; іншим націям має бути гарантована можливість автономного розвитку. Протока Дарданелли має бути відкрита для всіх держав.
13. *Створення незалежної Польщі* на територіях, населених переважно поляками. Польщі повинен бути забезпечений вихід до моря, а політичну й економічну незалежність та територіальну цілісність має гарантувати міжнародний договір.
14. *Створення міжнародної організації* з метою гарантування політичної незалежності й територіальної цілісності як великих, так і малих держав.

(War and Peace: Presidential Messages, Addresses, and Public Papers (1917–1924) by Woodrow Wilson. — New York: Harper & Brothers, 1927. — Vol. 1. — P. 158–162).

2. Відкриття Паризької конференції. Наміри держав-переможниць

Війна закінчилася. Для облаштування повоєнного світу переможці скликали всесвітню мирну конференцію, яка стала найзапеклішою дипломатичною битвою між учорашніми союзниками.

Ситуація у світі на час проведення конференції

- Спільними зусиллями Німеччина була переможена. Потрібно було вжити заходів, щоб у майбутньому з німецької землі не розгорілося полум'я нової війни.

- Постала проблема облаштування життя мільйонів демобілізованих військових і полонених, які поверталися до своїх домівок.
- Монарші династії Німеччини й Австро-Угорщини були повалені, і лише Велика Британія залишалася монархією.
- Британський та французький уряди підписали впродовж війни кілька таємних угод. Зокрема, за Лондонським договором 1915 р. союзні держави пообіцяли Італії, що вона отримає деякі території Австро-Угорщини. Італія чекала на виконання обіцянки.
- Владу в Росії захопили більшовики, які заклика́ли до світової революції.
- Повстання комуністів і соціалістів у Німеччині; комуністи захопили владу в Угорщині.
- На руїнах Російської та Австро-Угорської імперій постали нові держави.
- Масове голодування та робітничі страйки в більшій частині Європи.
- Епідемія грипу в Іспанії та інших європейських країнах.

Росію, яка вийшла з війни до її завершення та в якій до влади прийшли комуністи, на конференцію не запросили. На відкритті *Паризької мирної конференції*, яке відбулося **18 січня 1919 р.**, були присутні 72 делегати з 27 країн.

Найважливіші питання вирішували на засіданнях *Ради десяти*, до якої входили по два представники від Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Невдовзі засідання Ради десяти змінилися засіданнями *четвірки* в особі президента США *В. Вілсона* та прем'єр-міністрів *Ж. Клемансо* (Франція), *Д. Ллойд Джорджа* (Велика Британія), *В. Орландо* (Італія). Потім четвірка зменшилася до *трійки*, у якій уже не було місця італійському прем'єру. Ще задовго до відкриття конференції між членами трійки загострилася боротьба.

Війна закінчилася швидше, ніж очікували союзники. На підготовку мирних договорів та узгодження позицій залишалось обмаль часу. Виявилося, що переможці по-різному дивляться на майбутнє повоєнного світу. Часом здавалося, що вчорашнім союзникам було легше здобути військову перемогу, ніж домовитися про розподіл її плодів.

Франція через відсутність на конференції Росії — її традиційного союзника проти Німеччини — була змушена триматися Великої Британії.

Ж. Клемансо, Д. Ллойд Джордж, В. Вілсон (зліва направо). Фото. 1919 р.

Свічення

- Який Ви можете зробити висновок щодо поданого висловлювання Р. Пуанкаре про основну мету Франції на конференції?

«Панове, рівно сорок вісім років тому в Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено Німецьку імперію. Сьогодні ми зібралися тут, аби зруйнувати й замінити те, що було створено того дня».

З промови Раймона Пуанкаре на відкритті Паризької конференції (Lawrence Sondhaus. World War One: The global Revolution. — Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011. — P. 453)

Велика Британія сподівалася, що конференція сприятиме відновленню її могутності. Д. Ллойд Джордж, як і Ж. Клемансо, не хотів бачити американського президента в Парижі, оскільки обидва політики вважали, що через присутність В. Вілсона німці маневруватимуть на переговорах.

США перебували в особливому становищі. На початку грудня 1918 р. американська делегація в складі 1300 осіб вирушила до Парижа. В. Вілсон не приховував, що мета США — політичний вплив на Європу. Американці мало переймалися гаслом Д. Ллойд Джорджа: «Німці заплатять за все!» Для них головним було встановлення рівноваги між Британією та Німеччиною завдяки заснуванню міжнародної організації — Ліги Націй. Америка розраховувала за допомогою нових держав обмежити апетити Великої Британії та Франції щодо Німеччини. Адже тільки за умови рівноваги в Європі США могли мати перевагу над іншими державами. На той час Британія вже втратила традиційну перевагу над США у військово-морському флоті.

У ході конференції були підготовлені проекти окремих мирних договорів з п'ятьма переможеними країнами: Німеччиною, Австрією, Болгарією, Туреччиною та Угорщиною.

3. «Українська проблема» на Паризькій конференції

22 січня 1919 р. на Софійському майдані в **Києві** було урочисто проголошено **Акт злуки** Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Українська делегація (понад 80 осіб) прибула на Паризьку конференцію, не маючи офіційного запрошення. Вона сподівалася домогтися визнання на конференції незалежності України, а також виведення з її території іноземних військ (Антанти, Польщі та Румунії), надання допомоги в обороні від радянської Росії та антибільшовицької Добровольчої армії А. Денікіна, а також припинення війни Польщі проти ЗУНР.

Делегація проводила роботу у форматі неофіційних зустрічей з представниками країн-учасниць. «Українське питання» на конференції не порушувалось та об'єктивного розгляду на міжнародному форумі не отримало. Його обговорювали побіжно при визначенні кордонів між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Росією. До того ж чимало країн підтримувало ідею збереження «єдиної й неподільної» небільшовицької Росії. Вони з пересторогою ставилися до національних прагнень народів колишньої Російської імперії.

Навіть з погляду США Україна перебувала в «зоні байдужості». Як у ході конференції, так і в її підсумкових документах «українське питання» було проігнороване. Негативну позицію керівництва Польщі щодо українських домагань підтримала Франція. Прихильно до «українського питання» поставилися британці, однак це не мало позитивних наслідків. Поразка українських армій у 1919 р. послабила й без того хистку позицію української делегації в Парижі.

Свідчення

- Як Ви вважаєте, чи могла українська делегація виконати свою місію в атмосфері, описаній головою делегації Г. Сидоренком? Обґрунтуйте висновок.

«З перших днів мого перебування в Парижі я помітив, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, а й у дипломатичних колах не знають про... домагання українського народу та

його уряду. Тому вороги республіки вільно поширювали всілякі брехні й інсинуації про нас, улаштовували провокації. В основному наголошували на тому, що ми є більшовики й германофіли».

Григорій Сидоренко (Додатки і документи // Ісаак Мазепа. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – С. 539)

У грудні 1919 р. Паризька конференція ухвалила декларацію про тимчасовий східний кордон Польщі, згідно з якою Польщі передавалися не тільки території з переважно польським населенням, а й території, де більшість становили українці: Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина.

Наприкінці червня 1919 р. Польща отримала дозвіл на включення до свого складу й запровадження польського управління в Галичині за умови забезпечення прав і свобод національних меншин.

Гнучку політику щодо території Закарпатської України проводив президент Чехословаччини Т. Масарик. За мовчазної згоди великих держав на початку 1919 р. чехословацькі війська ввійшли в Ужгород, а вже в травні на Паризькій конференції було прийнято рішення про передавання Карпатської України до складу Чехословаччини. У вересні 1919 р. це рішення було вписане до тексту Сен-Жерменського мирного договору з Австрією. У столиці Франції обговорювалася й доля Північної Буковини та Бессарабії, які, зрештою, були передані Румунії. Україна ні тоді, ні згодом не визнала легітимності цих рішень.

Отже, на Паризькій конференції українцям було відмовлено в реалізації права на самовизначення. Відсутність інтересу до появи незалежної української держави була зумовлена кількома обставинами. *По-перше*, в Україні змінювалися уряди, що створювало образ нестабільної держави; *по-друге*, для Європи й США Україна була «заплямована» більшовизмом; *по-третє*, на українські землі зазіхали Польща, Румунія та Чехословаччина; *по-четверте*, Антанта не вибачила Україні підписання урядом УНР Брестського миру з Центральними державами.

4. «Російське питання»

«Російське питання» розглядали на етапі підготовки Паризької мирної конференції, однак Росію на конференцію не запросили. Насамперед вона належала до табору переможених держав, бо вийшла з війни, підписавши з Німеччиною сепаратний Брестський мир, порушивши свої союзницькі зобов'язання в рамках Антанти. Крім того, Велика Британія, Франція та США не бачили в Росії політиків, які могли б бути запрошені на конференцію для участі в переговорах. Більшовики з їхньою диктаторською ідеологією й загрозою поширення революції лякали демократичний світ і вважалися тимчасовим явищем.

Громадянська війна в Росії.
Ілюстрація з американського журналу. 1952 р.

У Росії в той час тривала громадянська війна, у якій більшовики виявили неочікувану для Заходу стійкість і живучість. На території країни перебували британські, французькі та японські війська, у східних регіонах діяв Чехословацький корпус. Оскільки розвиток подій у Росії передбачити було неможливо, вирішили нікого на Паризьку конференцію не запрошувати, щоб не зв'язувати собі руки зобов'язаннями перед будь-яким з угруповань, які претендували на верховну владу в країні.

5. Версальський мирний договір з Німеччиною

Після запеклих дискусій, які часом загрожували зривом конференції, 28 червня 1919 р. політики підписали **Версальський мирний договір**.

Свідчення

- Пригадайте з 9 класу, яка важлива подія сталася під Аустерліцем. Як Ви вважаєте, на чому хотів наголосити Ж. Клемансо, згадавши про «сонце Аустерліца» та «сонце Марни»? Чи мав, на Вашу думку, французький прем'єр-міністр підстави для таких історичних паралелей?

«Пробило три години. До зали ввійшов дуже блідий, одягнений у старий чорний сюртук новий німецький міністр закордонних справ Г. Мюллер. Несподівано визирнуло сонце... Клемансо стиха промовив: "О сонце, супутник переможців! Сонце Аустерліца... Сонце Марни, не зраджуй нам! Завжди зігрівай наші серця й землю Франції!"

...О третій п'ятдесят підписання договору завершилося».

(Табуи Женевьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы / пер. с фр. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. — С. 38)

Після підписання договору лідери країн, яких привітали шаленими вигуками, приєдналися до натовпу, який зібрався біля Версальського палацу.

Основні положення Версальського мирного договору

- **Політичні обмеження Німеччини:** країну проголосили єдиним винуватцем війни; заборонили об'єднання (аншлюс) з Австрією; Німеччина мала видати військових злочинців.
Територіальні обмеження: Німеччину було поділено на дві частини: власне Німеччину й Австрію; Франції відійшли Ельзас і Лотарингія; територію на лівому березі Рейну поділили на три зони, які мали бути звільнені переможцями через 5, 10 і 15 років; міста Данциг (нині Гданськ, Польща), Мемель (нині Клайпеда, Литва), а також район Саар переходили під управління Ліги Націй. Згодом долю цих регіонів мали вирішити шляхом референдуму (плебіситу); Східну Пруссію відокремлювали від Німеччини «польським коридором»; Німеччина втратила всі землі, захоплені нею на сході в результаті поразки Росії: Україну, Білорусь, Польщу, Естонію, Латвію, Литву; усі німецькі колонії переходили під мандат Ліги Націй (у більшості з них мандатом скористалася Велика Британія).
- **Військові обмеження:** армія мала бути не більше 100 тис. осіб; установили термін служби в армії: солдатів — 12, офіцерів — 25 років; генеральний штаб ліквідували; заборонили мати важку артилерію та танки, авіаносці й підводні човни, військову та морську авіацію; усі фортеці на відстані майже 50 км на схід від Рейну мали бути знищені.

Члени делегацій спостерігають за підписанням Версальського договору.

Фото. 1919 р.

- **Економічні обмеження:** установили великі **репарації** (переважно на користь Франції), суму яких невдовзі визначила спеціальна комісія (269 млрд золотих марок упродовж 42 років); вугільні шахти Саару передали Франції на 15 років.

Свідчення

- Порівняйте висловлювання Д. Ллойд Джорджа, В. Черчілля та Й. Феста. Як Ви вважаєте, чому оцінки Версальського договору, дані двома видатними британськими політиками й німецьким істориком, збігаються?

«Ви можете позбавити Німеччину її колоній, зменшити її армію до розмірів поліції... Це, зрештою, не важливо: якщо вона вважатиме мирний договір 1919 р. несправедливим, вона знайде, як помститися переможцям...»

З меморандуму Девіда Ллойд Джорджа, Жоржа Клемансо та Вудро Вілсона від 25 березня 1919 р. («Документ із Фонтенбло») (Lloyd George D. The Truth about the Peace Treaties. London, 1938. — Vol. 1. — P. 405)

«Територіальні статті Версальського договору зробили Німеччину фактично недоторканою. Як і раніше, вона залишилася найбільшим національним масивом у Європі. Маршал Ф. Фош... дуже правильно сказав: «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років».

Економічні статті договору були настільки злими й дурними, що перетворилися на безглузді».

Вінстон Черчілль (Вторая мировая война / сокр. пер. с англ. — М., 1991. — Кн. 1, т. 1–2. — С. 21–23)

«Навряд хоч одна з проблем, що стали предметом протиборства в 1914 р., була вирішена в цьому трактаті-договорі, який, вочевидь, ігнорував думку, що метою будь-якого договору є мир».

Йоахим Фест, німецький історик (Адольф Гитлер / пер. с нем. — Пермь: Алетея, 1993. — Т. 1. — С. 144)

Словник

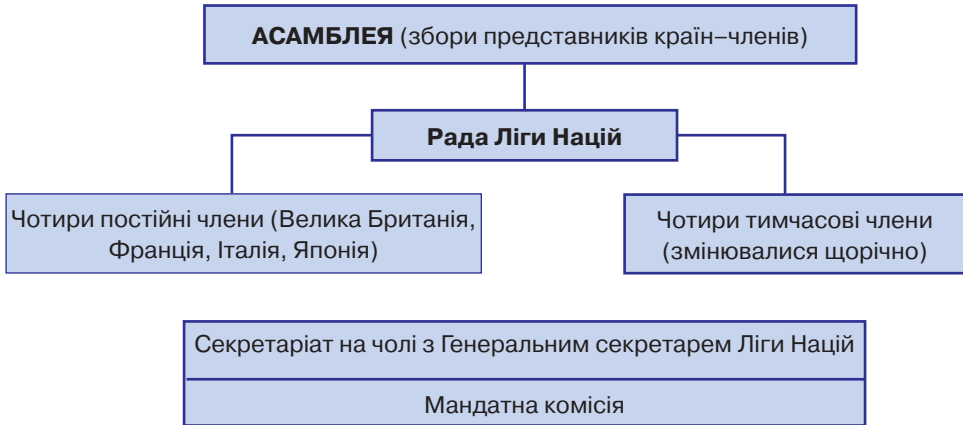
• **Репарації** (від латин. *reparatio* — відновлення) — відшкодування переможеною державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Виплату репарацій зазвичай передбачають у мирному договорі.

6. Утворення Ліги Націй

Перші з чотирьох сотень статей Версальського договору становили статут *Ліги Націй* – міжнародної організації, попередниці сучасної Організації Об'єднаних Націй (ООН). Журналісти образно назвали Статут Ліги Націй «Євангелієм ХХ століття». Його підписали понад чотири десятки держав, які відтоді вважалися засновниками Ліги Націй.

Структура організації Ліги Націй

Асамблея Ліги Націй скликалася раз на рік для обговорення важливих міжнародних питань. Вона рекомендувала Раді Ліги Націй учинити ті чи ті дії, голосувала за членство в організації тощо. Представники кожної держави мали на засіданнях один голос незалежно від кількості населення й території країни. Рішення приймалось одностайно.

Рада Ліги Націй збиралася чотири рази на рік, а також за надзвичайних ситуацій. Першими тимчасовими членами Ради були Бельгія, Бразилія, Греція та Іспанія.

Секретаріат відповідав за проведення зустрічей та підготовку звітів, мав секції для роботи над основними цілями Ліги Націй.

Ж. Клемансо наполягав на створенні армії Ліги Націй, однак проти цього рішуче виступили американська й британська делегації. Натомість США мусили відмовитися від ідеї міжнародних арбітражу й суду.

MORAL SUASION.
THE BUNNY - MY OFFENSIVE EQUIPMENT BEING PRACTICALLY NIL, IT REMAINS FOR ME TO PARALYZE HIM WITH THE POWER OF MY EYE.

- Розгляньте карикатуру з британського журналу «Punch» (липень 1920 р.). На яких, на Вашу думку, особливостях Ліги Націй наголосив художник, зобразивши її в образі кролика? Якою на малюнку постає поведінка кролика перед пітоном (міжнародні суперечки)? Що означає фраза кролика в контексті надій, що покладалися на Лігу Націй як на силу, що зможе запобігти новій війні? Яких повноважень, на Вашу думку, потребувала Ліга Націй?

Карикатура «Моральні переконання». 1920 р.
(Унизу напис: Кролик: «У мене немає ні сил, ні можливостей опиратися загрозі. Єдине, що залишається, — загіпнотизувати змію поглядом»).

Ліга Націй не мала офіційного прапора й емблеми. У 1939–1940 рр. використовувалася неофіційна емблема — п'ятикутник як символ п'яти континентів. Офіційні мови — англійська, французька й іспанська (з 1920 р.). Штаб-квартира організації розташовувалась у м. Женеві (Швейцарія). Формально Ліга Націй існувала до **квітня 1946 р.**, хоча фактично припинила діяльність у 1939 р., напередодні Другої світової війни.

В. Вілсон уважав створення Ліги Націй основним завданням конференції, однак конгрес США, де переважали республіканці, відмовився ратифікувати Версальський договір. Отже, США, які доклали найбільше зусиль для створення Ліги Націй, так і не стали її членом. Це виявилось особистою трагедією В. Вілсона, невдовзі він відійшов від політики й помер.

Створення Ліги Націй одні країни сприйняли з надією, що вона не допустить нової війни, інші скептично вважали її свідченням ідеалізму її творців, насамперед В. Вілсона. Існування організації із самого початку було проблематичним. Зокрема, чимало неєвропейських учасників конференції були незадоволені тим, що в Раді Ліги Націй домінували європейські країни — Велика Британія, Франція й Італія. На першому ж засіданні асамблеї неєвропейці, а надто делегати від Аргентини, піддали організацію жорсткій критиці, назвавши її «європейським клубом». Вони вважали, що Раду мають обирати всі країни на асамблеї. Однак ця пропозиція була відхилена.

Свічення

«Ми довіряємо європейським державним діячам і керівникам. Та ми не можемо заплющувати очі на європейське честолюбство, що залило світ кров'ю, від якого ми досі страждаємо й страждатимуть прийдешні покоління».

З виступу Ньютона Ровелла (Канада) на першому засіданні асамблеї Ліги Націй (McAleave T. Modern World History. — Cambridge University Press, 1996. — P. 30)

7. Мирні договори з Австрією, Болгарією, Угорщиною й Туреччиною

Паризька мирна конференція не тільки обговорювала долю Німеччини, а й ухвалила важливі рішення щодо майбутнього Австро-Угорщини, яка розпалася, Болгарії й Османської імперії. Долю їхніх територій було вирішено укладенням упродовж 1919–1923 рр. договорів, які подавали на розгляд Ліги Націй. Переможені держави насамперед мали виплатити репарації переможцям.

Основні положення Сен-Жерменського мирного договору з Австрією (1919)

Політичні обмеження: Австрія визнавала всі мирні договори з Центральними державами та кордони створених на її теренах самостійних держав: Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців, ЗУНР; не могла об'єднатися з Німеччиною; мала виконувати всі ухвали держав-переможниць щодо її колишніх володінь (положення стосувалося насамперед Галичини, яку невдовзі приєднали до Польщі); визнавала незалежність територій, які раніше входили до складу Російської імперії, а також право Росії на репарації з Австрії; відмовлялася від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї.

Економічні обмеження: переможці отримали торговельний і риболовний флот.

Територіальні обмеження: Богемія, Моравія та Сілезія переходили до Чехословаччини; Італія отримала південну частину Тіролю; українська частина Буковини переходила до Румунії, а Закарпатська Україна — до Чехословаччини. Договором передбачався автономний статус Закарпаття в складі Чехословаччини. Українцям та іншим національним меншинам на території Чехословаччини й Румунії гарантували захист їхніх прав.

Військові обмеження: армія — не більше 30 тис. осіб; заборона мати військово-морський флот і військову авіацію.

Основні положення Нейського мирного договору з Болгарією (1919)

Економічні обмеження: Болгарія мала виплатити 2,25 млрд золотих франків репарацій (чверть її національного багатства); економіку та фінанси контролювала Міжсоюзна комісія з представників Великої Британії, Франції та Італії.

Територіальні обмеження: До Королівства сербів, хорватів і словенців відійшли чотири райони загальною площею 2,5 тис. км²; Південна Добруджа (до 1940 р.) залишилася за Румунією; Західна Фракія переходила в розпорядження Великої Британії, Італії, Франції, США та Японії. Як наслідок, Болгарія була відрізана від Егейського моря. Наступного року цю територію передали Греції. Усього країна втратила 1/10 території (11 тис. км²) і 1/7 населення.

Військові обмеження: на озброєння, чисельність болгарської армії (до 20 тис.), поліції та жандармерії. Разом — 33 тис. осіб.

Коли переговори з Угорщиною мали завершитися, у Будапешті захопили владу угорські комуністи. Підписання мирного договору було відкладено. Після повалення комуністичного уряду новий уряд на чолі з *Міклошем Горті* в березні 1920 р. підписав у *Тріаноні* мирний договір.

Основні положення Тріанонського мирного договору з Угорщиною (1920)

Територіальні обмеження: 2/3 угорської території переходили Чехословаччині, Королівству сербів, хорватів і словенців та Румунії. Підкарпатська Русь (Закарпаття) увійшла до складу Чехословаччини з правом автономії. Унаслідок територіальних утрат населення Угорщини зменшилося з 18 до 7 млн осіб. Країну позбавили морських портів, майже 90 % природних ресурсів, промисловості, залізниць та іншої інфраструктури.

Військові обмеження: чисельність армії до 35 тис. осіб; заборона мати військову авіацію, танки, важку артилерію; військово-морський флот (кораблі Дунайської флотилії переходили союзникам).

Упродовж багатьох століть в Османській імперії правила династія Османів. Напередодні Першої світової війни країна значно ослабла — і турецька армія зазнала в ній поразки.

Основні положення Севрського мирного договору з Туреччиною (1920)

Політичні обмеження: держави-переможниці отримали право втручатись у внутрішні справи Туреччини; зона проток Босфор і Дарданелли підлягала повному роззброєнню й переходила під контроль міжнародної Комісії проток; договір позбавляв Туреччину виходу до Середземного моря.

Територіальні обмеження: усі турецькі володіння в Європі (Східна Фракія, м. Едірне (Адріанонополь), Галліпольський півострів) переходили до Греції; Додеканеські острови переходили до Італії; від Туреччини відділявся Курдистан, кордони якого мали бути встановлені англо-франко-італійською комісією; Туреччина визнавала незалежність Вірменії. Визначити кордон між Туреччиною та Вірменією мав президент США; Туреччина визнавала також англійський *протекторат* над Єгиптом та англійську *анексію* Кіпру; країна відмовлялася від претензій на Аравійський півострів і країни Північної Африки; Палестину, Йорданію та Ірак передали під контроль Великої Британії; Сирія й Ліван ставали підмандатними територіями Франції. Загалом Туреччина втратила 1,2 млн км² території з населенням понад 10,2 млн осіб.

Військові обмеження: чисельність армії — до 50 тис. осіб, з яких: 35 тис. — жандармерія; флот складався з 12 кораблів.

Більшість турків була обурена Севрським договором. Ці настрої поділяв і лідер турецької революції генерал Ататюрк. У 1923 р. в м. Лозанні (Швейцарія) Севрський договір було скасовано й підписано новий *Лозаннський договір* з Великою Британією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців, який засвідчив міжнародне визнання нової Туреччини.

Лозаннський договір з Туреччиною (1923)

Політичні положення: скасували режим капітуляції в Туреччині, економічні й політичні привілеї іноземців, міжнародний фінансовий контроль над країною.

Економічні положення: Туреччина погодилася виплатити частину зовнішнього боргу вже неіснуючої Османської імперії.

Територіальні положення: установили нові кордони Туреччини, питання про кордон з Іраком відклали до його визнання Туреччиною та Великою Британією, а в разі незгоди — Лігою Націй.

Словник

Протекторат — форма колоніальної залежності; залежна держава зберігає певну самостійність у внутрішніх справах, а її зовнішню політику визначає метрополія (протектор).

Анексія — насильне приєднання однією державою частини або всієї території іншої держави.

Основні події

- Січень 1919 р.** — відкриття Паризької мирної конференції.
- Червень 1919 р.** — Версальський мирний договір.
- 1919–1946 рр.** — період існування Ліги Націй.
- 1919 р.** — Сен-Жерменський, Нейський мирні договори.
- 1920 р.** — Тріанонський, Севрський мирні договори.
- 1923 р.** — Лозаннський мирний договір з Туреччиною.

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст історичного поняття «репарації».
2. Як Ви вважаєте, «14 пунктів» В. Вілсона були спрямовані на якнайшвидше завершення війни чи на облаштування повоєнного світу? (Для аргументації Вашого висновку див. «Зміст “14 пунктів” Вудро Вілсона», с. 46).
3. Проаналізуйте політичну карту форзаца, на якій зображена Європа після Першої світової війни. Які територіальні зміни зафіксовані у Версальському, Сен-Жерменському, Нейському, Тріанонському, Севрському й Лозаннському мирних договорах? Покажіть на карті кордони нових незалежних держав у Європі.
4. Охарактеризуйте виклики, які постали перед світом на час скликання Паризької мирної конференції.
5. Яку мету переслідували країни-переможниці в період підготовки й проведення Паризької конференції?
6. Назвіть основні положення Версальського мирного договору.
7. У чому полягало «українське питання»? Чи було воно вирішене на Паризькій конференції? Охарактеризуйте, як були налаштовані щодо України основні учасники конференції.
8. Назвіть головні положення мирних договорів з Австрією, Угорщиною, Болгарією та Туреччиною.
9. Використовуючи текст п. 6 (с. 52–53) і схему на с. 52, розкрийте механізм створення, сильні й слабкі сторони Ліги Націй.
10. Уважають, що рішення американського конгресу про неприєднання США до Ліги Націй стало тяжким ударом для цієї організації. Чи погоджуєтеся Ви з таким припущенням? Аргументуйте Вашу точку зору.

§ 5. Міжнародні договори 1921–1929 рр. Версальська система

1. Вашингтонська конференція (листопад 1921 р. — лютий 1922 р.)

Невдовзі після закінчення Першої світової війни між провідними країнами світу загострилися суперечності стосовно морських озброєнь і сфер впливу на Тихому океані й Далекому Сході. США ініціювали скликання міжнародної військово-морської конференції. У 1921 р. до Вашингтона запросили представників дев'яти країн. Велика Британія, Японія, Франція та Італія мали взяти участь у переговорах щодо скорочення військово-морських сил, а Бельгія, Китай, Нідерланди та Португалія — долучитися до обговорення ситуації на Далекому Сході.

На Вашингтонській конференції були підписані три великі угоди: *Договір чотирьох держав* про спільний захист їхніх територіальних прав у Тихому океані (грудень 1921 р.), *Договір п'яти держав* про обмеження морських озброєнь і *Договір дев'яти держав* про Китай (лютий 1922 р.).

Договір чотирьох держав
(США, Велика Британія, Франція, Японія)

- Країни домовились у разі виникнення кризи в Східній Азії проводити консультації, перш ніж уживати односторонні заходи;
- замінив англо-японський договір 1902 р. про поділ сфер впливу на Тихому океані, який не влаштовував США. Після Першої світової війни Японія мала достатній військовий потенціал, щоб загрожувати колоніальним володінням в Азії та вигідній китайській торгівлі. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що за угодою 1902 р. в разі конфлікту між США та Японією Велика Британія мала підтримати Японію й виступити проти свого вчорашнього союзника;
- країни зобов'язувалися поважати права одна одної щодо острівних територій у Тихому океані та спільно захищати їх у разі нападу іншої держави;
- такі самі гарантії надавали володінням Португалії та Голландії.

Договір п'яти держав
(США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія)

- Договір обмежував тоннаж лінійного флоту. Однак він не обмежував загальний тоннаж військово-морських флотів, тому зберігалася перевага британського флоту;
- угода узаконила американські, британські та японські військові бази в Тихому океані, але заборонила їх розширення. США та Британія не могли створювати військово-морські бази ближче ніж за 5 тис. км від Японії.

Договір дев'яти держав (США, Велика Британія, Франція, Японія, Нідерланди, Португалія, Італія, Бельгія, Китай)

- Визнавалися суверенітет і територіальна цілісність Китаю;
- договір визнав японське панування в Маньчжурії та проголосив політику рівних можливостей для всіх країн, що вели бізнес у Китаї;
- Китай пообіцяв не утискати жодну країну, яка займатиметься економічною діяльністю й торгівлею в країні;
- країни зобов'язалися не використовувати внутрішню ситуацію в Китаї заради одноосібної вигоди на шкоду іншим учасникам договору;
- країни домовилися проводити консультації в разі виникнення кризи, перш ніж уживати односторонні заходи.

Крім трьох багатосторонніх угод, на конференції було підписано декілька двосторонніх договорів. Зокрема, Японія та Китай підписали двосторонню угоду, за якою Китай поновлював контроль над провінцією Шаньдун та її залізницею. За іншими угодами Японія взяла під контроль колишні німецькі колонії, а також погодилася вивести свої війська з російського Сибіру.

Рішення Вашингтонської конференції зафіксували нове співвідношення сил на Далекому Сході та в зоні Тихого океану. Стало очевидним зростання впливу

США не тільки в цьому регіоні, а й у світі. Проте суперечності між країнами збереглися. Сполучені Штати Америки були незадоволені тим, що Японія утримала сильні позиції в Китаї, а Японія майже відразу після конференції почала переглядати її рішення.

2. Сильні й слабкі сторони Версальської системи

Міжнародне правове поле, яке утворилося внаслідок укладення низки міжнародних угод (від Версальського договору до рішень Вашингтонської конференції), назвали **Версальською**, або **Версальсько-Вашингтонською системою**.

Сильні сторони Версальської системи

- Поклала край Першій світовій війні.
- Розрядила повоєнне міжнародне напруження.
- Заклала основи міжнародної стабільності.
- Установила цивілізовані засади міжнародного права. Проголошені право народів на самовизначення, відмова від війни як способу вирішення міждержавних проблем.
- Гарантувала цілісність Китаю.
- Польща, Чехословаччина й Угорщина здобули незалежність.
- Розпалися багатівкові колоніальні імперії.
- Створено першу всесвітню організацію — Лігу Націй.

Слабкі сторони Версальської системи

- За помилки й злочини попередників мали відповідати демократичні уряди й народи Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії.
- Несправедливі щодо Німеччини статті Версальського договору сприяли утвердженню в країні політики реваншизму.
- Розміри репарацій були несправедливими й нереальними.
- Кордони новостворених держав у Європі були такими ж несправедливими, як і довоєнні.
- Традиційна система економічних зв'язків виявилася зруйнованою, країни продовжували боротися за ринки сировини й збуту товарів.

Новий світовий правопорядок не розв'язав міжнародних проблем, що виникли після завершення Першої світової війни. У нього були як палкі прихильники, так і послідовні критики. Узгодити позиції й прийняти виважені рішення в інтересах усіх країн мали міжнародні конференції, що відбулися в першій половині 1920-х років: **Генуезька** (1922), на якій Росія та Німеччина підписали **Рапальський договір**, **Гаазька** (1922), **Лозаннська** (1922–1923), **Локарнська** (1925).

Генуезька конференція (квітень–травень 1922 р., Італія)

Мета: пошук шляхів відновлення економіки Центральної та Східної Європи. Головним стало питання, пов'язане з Росією.

Вимоги, які висувалися до Росії:

- сплатити борги царської Росії (майже 18,5 млрд золотих рублів);
- повернути або відшкодувати вартість націоналізованих іноземних підприємств;
- ліквідувати державну монополію на зовнішню торгівлю.

Вимоги, які Росія висувала Заходу:

- відшкодувати збитки, завдані інтервенцією Антанти в роки громадянської війни в країні (39 млрд золотих рублів);
- надати Росії економічну допомогу й вигідні кредити;
- підписати з нею вигідні торговельні угоди.

На конференції не було прийнято спільного документа; обговорення проблем вирішили продовжити в Гаазі (Нідерланди). У напружені дні роботи конференції в *містечку Рапалло* поблизу Генуї **16 квітня 1922 р.** Німеччина та Росія уклали **Рапалльський сепаратний договір**, який підписали міністри закордонних справ Росії *Георгій Чичерін* і Німеччини *Вальтер Ратенау*.

Підписання Рапалльського договору. *Фото. 1922 р.*

Свічення

«Рапалльський договір 1922 р. був результатом тривалої й складної боротьби за право самостійного та сепаратного економічного співробітництва між Росією та Німеччиною поза рамками міжнародного капіталістичного фронту».

Георгій Чичерін (Жуковский Н. Дипломаты нового мира. — М., 1986. — С. 13)

«Це вразить світ! Це найсильніший удар по конференції».

Річард Чайлд, американський посол в Італії (Child R. A Diplomat Looks at Europe. — New York, 1925. — P. 38)

Основні положення Рапалльського договору

- Між Німеччиною та Росією відновлювалися дипломатичні відносини;
- країни зобов'язувалися вирішувати всі спірні питання через взаємну відмову від претензій;
- Німеччина визнавала націоналізацію німецької власності в Росії й не вимагала її повернення чи відшкодування збитків;
- між країнами встановлювався режим найбільшого сприяння в торговельно-економічних відносинах;
- країни взаємно відмовлялися від відшкодування будь-яких збитків, заподіяних одна одній у попередній період;
- припинялися виплати за утримання військовополонених.

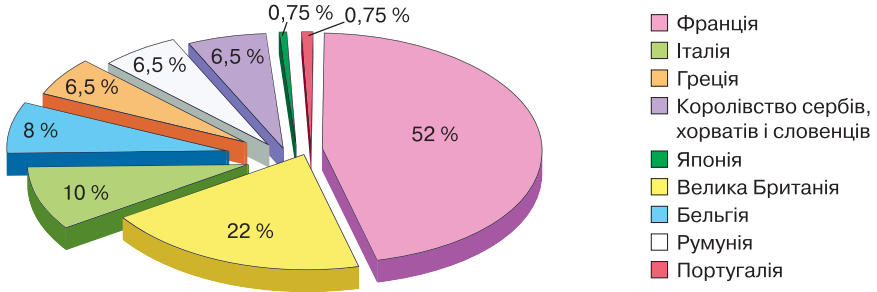
У 1925 р. цей договір був доповнений торговельною угодою між двома країнами, а в 1926 р. — договором про ненапад.

3. Проблема репарацій

У статтях Версальського договору не було зафіксовано суму німецьких репарацій. Після війни це питання спричинило запеклі дискусії між Німеччиною та Францією. Для Франції «німецьке питання» було справою честі, але без

підтримки США та Британії вона не могла реалізувати жодне з Версальських рішень. Німецькі репарації були для Франції не тільки й не стільки питанням грошей, скільки відновленням «історичної справедливості», як її розуміли французи. На Лігу Націй Франція не поклала особливих надій. Під загрозою військових санкцій Німеччина пообіцяла щомісяця поставляти до союзних держав по 2 млн т вугілля в обмін на кредит, вартість якого вдвічі перевищувала вартість поставленого вугілля.

Розподіл німецьких репарацій між країнами-переможцями

Наступного року репараційна комісія в Лондоні зменшила суму німецьких репарацій до 132 млрд золотих марок. У разі несплати 1 млрд протягом 25 днів виникла загроза окупації Руру. Німеччина пристала на ці умови й до кінця 1922 р. регулярно виплачувала репарації. Потім заявила, що більше не спроможна це робити, і припинила виплати.

У січні 1923 р. Франція й Бельгія окупували Рур — «серце» німецької економіки. У 1920-і роки тут добували 2/3 німецького вугілля й виплавляли понад половину чавуну та сталі. Французькі та бельгійські війська вступили до Руру для вилучення німецького обладнання й сировини в рахунок репарацій.

Свідчення

«Ми очікуємо від Німеччини дій. Вона відмовилася ставити нам умови. Це добре. Але їй належить тепер показати нам, що вона дійсно готова полегшити нам виконання всіх її зобов'язань на зайнятих територіях».

Раймон Пуанкаре, президент Франції (вересень 1923 р.) (René Poincaré. La bataille de Ruhr. — Paris, 1924. — P. 290)

Французький солдат охороняє вугілля. Фото. 1923 р.

Німецькі робітники Руру оголосили страйк і відмовилися співпрацювати з французами, а німецький уряд закликав до пасивного опору й почав друкувати паперові гроші для виплати допомоги страйкуючим робітникам. Проте чинити опір французам було нелегко: коли шахтарі припиняли працювати, окупанти наймали інших, коли німецькі залізничники паралізували певні напрямки руху, французи у відповідь перекрили всі дороги до Руру, і німці мусили відновити залізничне сполучення.

Наразившись на осуд світової громадськості й усвідомивши, що силовими методами проблему не вирішити, восени 1923 р. французький уряд вивів з Руру війська.

Ці події змусили Лігу Націй розробити міжнародний механізм урегулювання економічних проблем у повоєнній Європі. Так з'явилися «план Дауеса» і «план Юнга».

Відновлення Німеччини, стабільність у Європі значною мірою залежали від американських позик. У квітні 1924 р. американський банкір *Чарльз Дауес* і британський міністр закордонних справ *Джозеф Остін Чемберлен* розробили план економічного оздоровлення Німеччини, який отримав назву «*план Дауеса*».

За планом потрібно було забезпечити виплату Німеччиною репарацій. Для цього потрібно було зміцнити німецьку марку й створити умови для виконання країною бюджету.

Основні положення «плану Дауеса»

- Франція виводить з Руру війська;
- Німеччина щорічно виплачує певну суму репарацій (5,4 млрд до 1928 р., з 1929 р. 2,5 млрд марок) з прибутків за рахунок установлення високих податків на товари широкого вжитку, а також прибутків від важкої індустрії й залізничного транспорту;
- США надають Німеччині позику (майже 800 млн золотих марок) для сплати перших внесків.

Відповідно до «плану Дауеса» кредити спрямовувалися насамперед на подолання інфляції й відбудову економіки, зменшення в країні безробіття.

Природним ринком збуту німецьких товарів була більшовицька Росія. Це, з одного боку, зближувало дві країни, а з іншого — США, Британія та Франція позбувалися в Європі конкуренції якісних німецьких товарів.

Безробіття в Німеччині зростало, і більшість німців не відчувала змін на краще. Зміни стали помітними, коли вдвічі зменшилася сума репарацій.

Відновлення німецької економіки було запорукою оздоровлення політичного клімату в Європі. Складність полягала в тому, що німецький міністр закордонних справ *Густав Штрєземан* і французький прем'єр-міністр *Арістид Бріан* по-різному розуміли, що таке безпека. Для Франції безпека означала бездіяльність Німеччини в межах, окреслених Версальським договором, а для Німеччини — свободу дій.

Третій впливовий учасник європейської політики — британський міністр закордонних справ консерватор Дж. О. Чемберлен уважав, що єдиним засобом збереження миру в Європі є примирення з Німеччиною.

Виконання «плану Дауеса» забезпечило надходження до Німеччини іноземного, переважно американського, капіталу, причому сума позик значно перевищувала суму репарацій (21 млрд і 7,5 млрд марок відповідно).

Для остаточного вирішення репараційних питань потрібна була нормалізація міжнародних відносин. У **жовтні 1925 р.** за ініціативою Г. Штрєземана в **м. Локарно** було скликано **міжнародну конференцію**, яка мала врегулювати міжнародні суперечності. На конференції було попередньо підписано Рейнський пакт і франко-польський та франко-чехословацький договори (остаточно підписані в Лондоні в грудні того ж року).

Рейнський гарантійний пакт

між Великою Британією, Францією, Бельгією, Німеччиною та Італією

- Німеччина, Франція та Бельгія визнають існуючі кордони, які гарантуються також Великою Британією, Францією та Італією;

- країни зобов'язуються не нападати одна на одну;
- спірні питання мають вирішуватись у міжнародному арбітражі;
- у разі порушення однією з країн попередньої угоди інші надають допомогу жертві неспровокованої агресії;
- Рейнська зона залишається демілітаризованою.

Положення франко-польського та франко-чехословацького договорів

- Угоди Франції з Польщею та Чехословаччиною не спрямовані проти східних кордонів Німеччини;
- Франція, а також Польща й Чехословаччина зобов'язуються надати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини на одну з країн.

Свідчення

«Немає певності в питанні про те, чи повинна Англія допомогти Франції в разі, коли наша країна буде змушена виступити проти німців, якщо якогось чудового дня вони нападуть на Чехословаччину чи Польщу».

Жорж Клемансо (Табуї Женецьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы / пер. с фр. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. — С. 69)

Локарнські угоди не були ідеальними домовленостями. Зокрема, вони не задовольняли поляків і чехів, оскільки в разі нападу на них Німеччини Британія та Італія могли завадити Франції стати на їхній захист, мотивуючи свої дії «турботою про недопущення нової світової війни».

Становище Польщі ускладнювалося й тим, що в разі її війни з Радянським Союзом (утворився в 1922 р.) Франція, аби допомогти полякам, мала провести свої війська через територію Німеччини, яка б ніколи цього не дозволила.

Г. Штресман відмовився визнати східні кордони Німеччини незмінними, хоча й заявив, що вони можуть бути змінені згодом мирним шляхом. Це, звісно, непокоїло французів.

Локарнські угоди підвели ризик під Першою світовою війною. Вони повернули європейцям надію на тривалий мир. У 1926 р. Німеччину прийняли до Ліги Націй, а в 1928 р. 65 країн підписали *Паризький пакт*, який дістав назву «*пакт Келлога–Бріана*».

Особистості

Арістид Бріан (1862–1932) — французький державний діяч. З 1909–1932 рр. кілька разів був прем'єр-міністром і міністром закордонних справ. Перекоаний соціаліст і чудовий оратор, прихильник Ліги Націй. Разом з англійським і німецьким міністрами закордонних справ Дж. О. Чемберленом і Г. Штресманом підготував Локарнські договори 1925 р. і пакт Келлога–Бріана. У 1927 р. на засіданні Ліги Націй А. Бріан запропонував план створення Сполучених Штатів Європи.

Країни, які підписали пакт, узяли на себе зобов'язання не вдаватися до зброї, хіба що для «самозахисту». Кожна країна могла по-своєму тлумачити поняття «самозахист». А. Бріан сподівався, що німці забудуть образи, а Г. Штре-

земан — що французи й надалі йтимуть їм на поступки. Невдовзі стало зрозуміло, що з кожною французькою поступкою апетити Німеччини зростають.

Ні США, ні Росія не були присутні в Локарно. Американська допомога Європі обмежувалася значними позиками Німеччині, а Росія була заклопотана внутрішніми справами.

У 1929 р. «план Дауеса» було замінено «*планом Юнга*», названим на честь американського банкіра, голови комітету експертів з репараційної проблеми Ліги Націй *Оуена Юнга*. За цим планом суму німецьких репарацій було знову зменшено, а в 1930 р. з Рейнської зони вивели війська союзників (на п'ять років раніше запланованого терміну). Фактично план проіснував до 1931 р., хоча формально він був скасований на рік пізніше.

Основні положення «плану Юнга»

- До 1988 р. Німеччина має сплатити 34,5 млрд золотих марок. Репарації виплачуються лише за рахунок надходжень до бюджету й прибутків залізниць;
- скасовані відрахування з прибутків промисловості;
- скасовані фінансовий контроль і контроль над економікою Німеччини.

Основні події

Листопад 1921 р. — лютий 1922 р. — Вашингтонська конференція.

Квітень–травень 1922 р. — Генуезька конференція.

16 квітня 1922 р. — Рапалльський договір між Росією та Німеччиною.

Червень–липень 1922 р. — Гаазька конференція.

Листопад 1922 р. — червень 1923 р. — Лозаннська конференція.

Січень 1923 р. — окупація військами Франції й Бельгії Рурської області Німеччини.

1924 р. — прийняття «плану Дауеса».

Жовтень 1925 р. — Локарнська конференція.

1928 р. — пакт Келлога–Бріана.

1929 р. — прийняття «плану Юнга».

Закриття та завдання

1. Які рішення ухвалила Вашингтонська конференція?
2. Використовуючи історичну карту атласу, покажіть розмежування сфер впливу на Тихому океані й на Далекому Сході згідно з підписаними у Вашингтоні договорами.
3. Назвіть сильні й слабкі сторони Версальської системи. Які з них, на Вашу думку, переважали?
4. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Міжнародні конференції першої половини 20-х років ХХ ст.».

Місце проведення конференції	Дата	Основні рішення

5. Охарактеризуйте основні положення локарнських угод і пакту Келлога–Бріана.

6. Порівняйте висловлювання Р. Чайлда та Г. Чичеріна (с. 59) щодо Рапальського договору. Як Ви вважаєте, чому американський та російський політики по-різному оцінювали договір?
7. Чи вважаєте Ви, що проблема виплати Німеччиною репарацій була проблемою не тільки для Німеччини, а й для усїєї Європи? Поясніть, яке значення мало вирішення проблеми репарацій для забезпечення стабільності у світі.
8. Хто виступав проти відновлення економіки Німеччини? Поясніть, чому.
9. Що спричинило французько-бельгійську окупацію Руру й чим вона завершилася? (Використовуйте висловлювання Р. Пуанкаре, с. 60).
10. Охарактеризуйте значення планів Дауеса та Юнга для Європи й США.

Матеріал до практичного заняття «Вогнища напруження в міжнародних відносинах: причини, сторони та наслідки протистояння»

I. Версальський договір

- *Ознайомтеся з оцінкою щодо наслідків Версальського договору відомого американського політика й дипломата.*

«Після війни демократична громадськість Франції та Великої Британії зажадала карального мирного договору, ігноруючи історичний досвід, який свідчить, що для забезпечення сталого порядку в Європі потрібно остаточно примирити переможців і переможених... До війни Німеччина мала спільний кордон з трьома провідними державами (Францією, Росією та Австро-Угорщиною), які стримували будь-яку територіальну експансію. Після війни їй протистояв ряд невеликих держав, створених за принципом самовизначення, але тільки частково, бо в Східній Європі й на Балканах народи настільки перемішані, що в усіх новостворених країнах проживали представники інших національностей. Це посилювало їхню стратегічну слабкість та ідеологічну вразливість... На думку англійського прем'єр-міністра Ллойд Джорджа, це був "ряд дрібних держав, населення яких досі не створювало сталої форми правління. До того ж у кожній з них проживає чимало німців, які прагнуть возз'єднання з рідною для них землею"».

Генрі Кіссінджер, американський політик, дипломат і політолог (Henry Kissinger. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. — Penguin Press, 2014. — https://www.youtube.com/watch?v=IELf5up_5fc)

- *Як Ви оцінюєте договірні зобов'язання Німеччини: чи були вони несправедливими й надмірними? Пригадайте, якими мотивами керувалися держави-переможниці, накладаючи на Німеччину суттєві обмеження.*
- *Деякі тогочасні політики й історики стверджували, що поява нових держав у Європі (Польща, Чехословаччина, Югославія, Угорщина та ін.) порушила рівновагу сил на континенті; реалізація права націй на самовизначення була несвоєчасним і навіть згубним кроком. Під керівництвом учителя поділіться на дві групи. Перша група добирає аргументи на підтвердження цієї думки, друга група — для її спростування. Обговоріть Ваші аргументи.*
- *Чи був Версальський договір загалом ефективним? Наведіть докази на підтвердження Вашої оцінки договору.*

II. Ліга Націй

- Чи важливі у XXI ст., на Вашу думку, принципи й цілі, що містяться в документі, складеному сторіччя тому? Аргументуйте Вашу точку зору.

«Для розвитку співробітництва між народами та забезпечення миру й безпеки важливо... не вдаватися до війни, підтримувати в повній гласності міжнародні відносини, засновані на справедливості й честі, чітко дотримуватися приписів міжнародного права, які відтепер визнані правилами поведінки урядів, забезпечити панування справедливості й добросовісно виконувати всі передбачені договорами зобов'язання».

З преамбули Статуту Ліги Націй (<http://www.refworld.org/docid/3dd8b9854.html>)

III. Вашингтонська конференція (листопад 1921 р. – лютий 1922 р.)

ДОГОВІР ЧОТИРЬОХ ДЕРЖАВ

- Використовуючи статті договору та матеріал § 5, п. 1, визначте мету договору: а) засвідчення незалежності колишніх колоній; б) домовленість про графік погашення військових боргів; в) запобігання конфлікту в Тихому океані й у Східній Азії; г) укладання формального союзу між країнами-переможницями?

«Високі Договірні Сторони погоджуються поважати право кожної з них на свої острівні володіння й острівні території в районі Тихого океану...

II. Якщо зазначені вище права наражаються на небезпеку внаслідок наступальних дій будь-якої іншої держави, Високі Договірні Сторони проведуть відвертий обмін думками з метою досягнення угоди щодо... найдієвіших заходів, які мають бути вжиті кожною країною або всіма країнами разом.

З договору між США, Великою Британією, Францією та Японією щодо їхніх острівних володінь та острівних територій у Тихому океані, підписаного у Вашингтоні 13 грудня 1921 р. (https://archive.org/stream/jstor-20659883/20659883_djvu.txt)

ДОГОВІР П'ЯТИ ДЕРЖАВ

- Проаналізуйте наведені статті договору й визначте його сильні та слабкі сторони.

«Розділ I. Загальні положення про обмеження озброєнь на морі

Ст. 3. ...Держави відмовляються від своїх програм з розбудови лінійного флоту й жодна з них не будуватиме та не купуватиме нових лінійних кораблів, окрім випадків заміни тоннажу...

Ст. 14. Сполучені Штати Америки, Британська імперія та Японія згодні, що *status quo* на момент підписання договору щодо укріплень і морських баз буде збережений на зазначених нижче володіннях і територіях:

1. Основні території, якими США володіють чи володітимуть у майбутньому в Тихоокеанському регіоні, за винятком островів біля узбережжя США, — від Аляски до зони Панамського каналу; Алеутських і Гавайських островів;
2. Гонконг та острови, якими Британська імперія володіє чи володітиме в майбутньому в Тихоокеанському регіоні на схід від 110 меридіана східної довготи, за винятком островів біля узбережжя Канади; Австралія та її території; Нова Зеландія;
3. Острівні території та володіння Японії в Тихому океані: Курильські острови, острови Бонін, Амам-Осіма, Лушу, Формоза, Пескадор, а також острівні території й володіння в Тихому океані, які Японія в майбутньому набуде.

Під збереженням status quo... мається на увазі, що на зазначених вище територіях і у володіннях не будуватимуться нові укріплення та морські бази... Це обмеження не виключає можливості проведення поточного ремонту й заміни обладнання, які зазвичай проводяться в мирний час...

З договору між США, Великою Британією, Францією, Італією та Японією про обмеження морських озброєнь, підписаного у Вашингтоні 6 лютого 1922 р. (<https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/must000002-0351.pdf>)

ДОГОВІР ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ

- Проаналізуйте основні положення договору й визначте, чи могли принцип «рівних можливостей» та повага до суверенітету й територіальної недоторканності Китаю, закріплені в ньому, запобігти перетворенню Китаю на сировинну базу для країн, які його підписали?

«Ст. 1. Держави, які підписали договір (за винятком Китаю), погодилися:

1. Поважати суверенітет, незалежність і територіальну й адміністративну цілісність Китаю.

2. Забезпечити Китаю широкі можливості для розвитку й створення життєздатного уряду.

3. Використовувати свій вплив з метою встановлення й дотримання принципу рівності режиму торгівлі й промисловості для всіх націй на всій території Китаю.

Ст. 5. Китай погоджується не допускати будь-якої дискримінації на залізниці на всій території країни...

Ст. 6. Усі держави, крім Китаю, погодилися поважати нейтралітет Китаю в разі війни. ...Китай також зобов'язаний дотримуватися нейтралітету».

З договору між США, Бельгією, Великою Британією, Китаєм, Францією, Італією, Японією, Нідерландами та Португалією про принципи політики щодо Китаю, укладеного у Вашингтоні 6 лютого 1922 р. (http://avalon.law.yale.edu/20th_century/tr22-01.asp)

IV. Рапальський договір

- Розгляньте політичну карикатуру щодо підписання Рапальського договору (1922) між Росією та Німеччиною.

1. Як художник зобразив російсько-німецькі відносини після підписання сепаратного договору?

2. Якою була реакція європейських країн (зображені на карикатурі на задньому плані) на підписання цього договору?

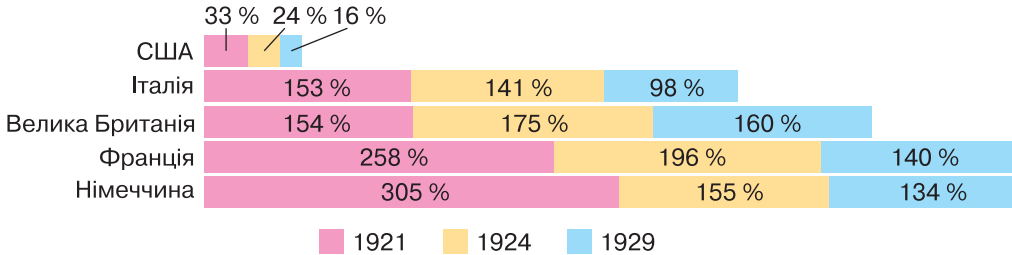

V. Проблема репарацій та заборгованості

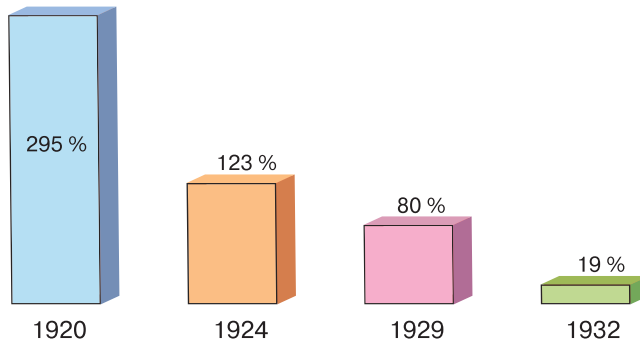
- Проаналізуйте діаграму й зробіть висновок про динаміку подолання кожною з країн фінансових труднощів упродовж 20-х років XX ст.

Заборгованість основних європейських країн і США (% ВВП)

- Проаналізуйте статистичні дані, наведені в діаграмі. З якими важливими міжнародними подіями, що відбулися в 1924, 1929 і 1932 рр., пов'язане зменшення боргу Німеччини?

Репараційний борг у валовому внутрішньому продукті Німеччини

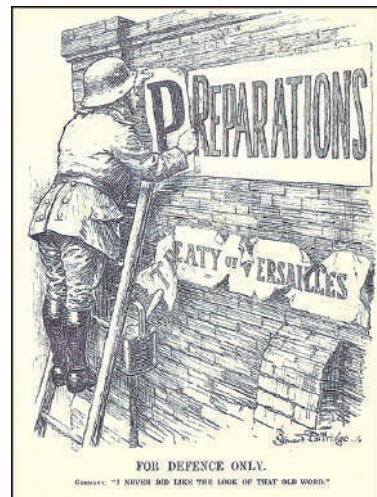

VI. «План Юнга»

- Розгляньте англійський політичний плакат на тему Версальського договору.

1. Які події, на Вашу думку, на ньому зображені?
2. Як Ви розумієте гру англійських слів: reparations (репарації) і preparations (приготування)?

(Унизу напис: «Тільки для захисту». Німеччина: «Мені ніколи не подобалося це слово»).

- *Ознайомтеся з двома основними статтями пакту Келлога–Бріана й проведіть історичну паралель між цим договором і «14 пунктами» В. Вільсона (див. § 4, с. 48). Чи відрізнялися принципи, зафіксовані в пакті, від бачення післявоєнного світу президентом США?*

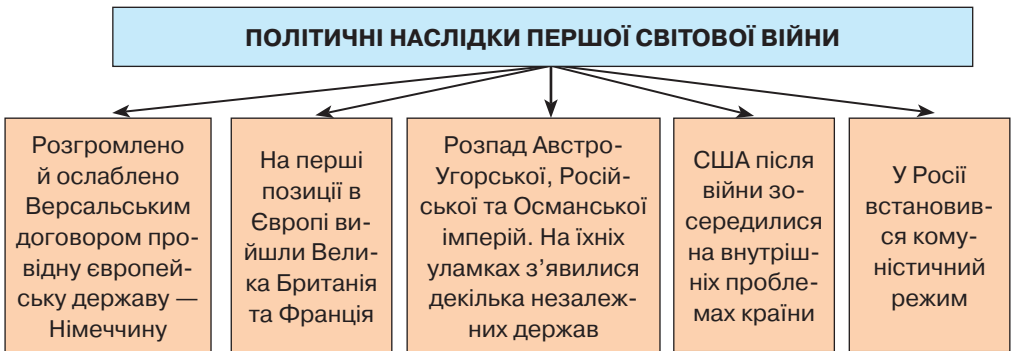
«Ст. 1. Високі Договірні Сторони урочисто заявляють від імені своїх народів, що вони засуджують війну як метод урегулювання міжнародних конфліктів...
Ст. 2. Високі Договірні Сторони визнають, що врегулювання конфліктів або узгодження всіх розбіжностей... має здійснюватися тільки мирними засобами».

З пакту Келлога–Бріана (Паризького пакту), 27 серпня 1928 р. (Papers relating to the Foreign Relations of the United States 1928 (In Three Volumes): volume I. United States. — Government Printing Office, 1942. — P. 155)

Узагальнення до розділу II «Облаштування повоєнного світу»

Велика війна 1914–1918 рр. по-різному закарбувалася в історичній пам'яті народів світу. У сприйнятті сучасного європейця це була певною мірою громадянська війна в межах Євросоюзу. У колективній же свідомості народів країн Центрально-Східної Європи й Середнього Сходу Велика війна — це серія національно-визвольних воєн, період утворення національних держав.

Унаслідок підписання країнами-переможницями Версальського мирного договору з Німеччиною та мирних договорів з її союзниками, проведення Вашингтонської конференції *порушилася рівновага сил у Європі та у світі*.

Світ поділився на переможців і переможених. Усі труднощі облаштування післявоєнного світу лягли на плечі переможених народів. І хоча в Статуті Ліги Націй новим принципом відносин між державами проголошували відмову від воєн, цей принцип не був реалізований на практиці. Збитки й людські втрати були настільки масштабними, що переможені не могли розраховувати на великодушність переможців. Тільки США, які виступали кредитором як переможців, так і переможених, не були зацікавлені в повному розоренні й приниженні Німеччини та її союзників. Такий підхід міг видатися лицарським, однак насправді це був холодний діловий розрахунок: нещадне приниження переможених загрожувало неповерненням ними боргів і новою війною.

Німеччина страждала від територіальних, військових, економічних, фінансових і політичних обмежень і вилучень. Німці були переконані, що їх надмірно покарано й принижено. Натомість французи вважали, що німці покарані й при-

нижені недостатньо, аби Франція почувалася безпечно. Для британців санкції, накладені на Німеччину під тиском Франції, особливо економічні, були невинувато жорсткими. Цю думку поділяли й у США.

Ставлення країн-переможниць до Німеччини

Франція

- Прагнула максимально ослабити Німеччину за допомогою роззброєння, репарацій та територіальних вилучень.
- Намагалася звести нанівець вплив Німеччини на європейські справи.
- Прагнула завадити Німеччині стати членом Ліги Націй, домоглася її виключення з Олімпійського руху.

Велика Британія

- Займала щодо переможеної Німеччини помірковану позицію.
- Розглядала Німеччину як можливу противагу експансії більшовицької Росії.
- Уважала, що Німеччина має бути противагою Франції в Європі, тому в континентальній частині Європи потрібно забезпечити франко-німецьку рівновагу.

США

- Викладена в «Меморандумі Д. Ллойд Джорджа з Фонтенбло» (1919), американська позиція щодо Німеччини солідаризувалася з позицією Великої Британії.

Австрія, Угорщина, Болгарія й Туреччина були ображені на «несправедливі» статті мирних договорів з ними. Німеччина й Росія від самого початку були зацікавлені в руйнуванні Версальської системи, що робило їх природними союзниками в міжвоєнний період.

Росія стала парією післявоєнного світу. Зрадивши Антанту й підписавши сепаратний мир з Німеччиною, Росія позбавила себе статусу переможниці у війні й пов'язаних із ним переваг. Крім того, для здійснення світової революції Росія створила таку собі міжнародну партію з штаб-квартирою в Москві й філіями майже в усіх європейських державах — *Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн)*. Більшовицькі лідери очікували, що російський переворот стане початком світової революції, але вона так і не відбулася. Короточасні комуністичні заколоти в Угорщині й Німеччині в 1919 р. та жорстокі зіткнення в післявоєнні роки в Італії та Іспанії закінчилися поразкою комуністів.

Після війни розпочалося *радянсько-німецьке зближення*. Підписання Рапальського договору активізувало економічну співпрацю між країнами. За дозвілу на використання німецьких технологій СРСР фактично розмістив на своїй території німецькі військові училища й заводи. Завдяки цьому німці змогли в обхід Версальського договору відновити свій економічний і військовий потенціал.

Локарнська конференція (1925) змінила ставлення до Німеччини. Дж. О. Чемберлен та інші європейські лідери вважали, що рано чи пізно Росія порушить європейську рівновагу й нападе на Європу. Аби створити бар'єр проти радянської експансії, європейцям потрібно було повернути Німеччину до активної політики, прийняти її до Ліги Націй та зняти більшість обмежень у військовій сфері. На противагу Франції, Британія й США підтримали політику відродження Німеччини та стали на сторону Німеччини в її суперечці з Францією, як

це було за Рурської кризи 1923 р. Франція не змогла завадити відновленню статусу Німеччини.

У першій половині 1930-х років у міжнародних відносинах відбулися важливі зміни. З 1919 по 1923 р. активно формувалася нова система відносин між державами: проведено Паризьку конференцію, укладено Версальський мир і низку договорів між європейськими країнами; створено Лігу Націй; у ході Вашингтонської конференції підписано договори щодо Азійсько-Тихоокеанського регіону. Ліга Націй запровадила практику надання окремим країнам тимчасових повноважень на управління колонією. Така «мандатна система» завдала серйозного удару по колоніалізму.

Основні ознаки післявоєнного «версальського» світового порядку

Розплата за війну: проблема виплати Німеччиною репарацій була джерелом неспокою в міжнародних відносинах аж до 1929 р., коли за «планом Юнга» німцям надали відстрочку майже на 60 років.

Територіальні втрати: Німеччина втратила Ельзас і Лотарингію, території на кордоні з Бельгією, населений данцями район Шлезвігу, частину Західної Пруссії, порти Данциг і Мемель, а також частину Верхньої Сілезії. Майже 6 млн етнічних німців опинилися поза кордонами переможеної Німеччини.

Репарації: Німеччину змусили відшкодувати переможцям збитки. Сума та графік платежів не були детально продумані та зафіксовані.

Роззброєння: Німеччина була фактично роззброєна, хоча вона систематично порушувала військові зобов'язання. Переможці також узяли на себе певні зобов'язання щодо роззброєння, принаймні на папері.

Нові держави. Унаслідок краху Німецької, Австрійської, Російської та Османської імперій утворилися нові «малі» держави. Зокрема, на карті Східної Європи знову з'явилася незалежна Польща, була створена нова держава Чехословаччина. Однак принцип права народів на самовизначення не був застосований щодо всіх без винятку націй.

Французи претендували на багатий на вугілля Саар, який був етнічно німецьким. Завдяки позиції В. Вілсона їм дозволили експлуатувати вугільні шахти та промислові підприємства Саару протягом 15 років під керівництвом Ліги Націй, після чого мав відбутися плебісцит (референдум). Отже, те, що в 1935 р. саарці проголосували за приєднання до Німеччини, було прогнозованим.

Ліга Націй була заснована з метою збереження миру через застосування принципу колективної безпеки. Ліга діяла в складних умовах: її членами не були США, а також Росія. Створення в 1919 р. Комінтерну, який мав стати інструментом поширення світової революції, свідчило, що Росія зацікавлена в підтриманні нестабільності у світі.

Локарнська угода (1925) зафіксувала взаємне визнання франко-німецьких і бельгійсько-німецьких кордонів. Гарантами договору виступали Велика Британія та Італія. Локарнська угода означала повернення Німеччини до спільноти націй. При цьому договір гарантував непорушність лише західних, а не східних кордонів Німеччини, де в Росії набирала силу тоталітарний комуністичний режим.

Отже, Версальський мирний договір і вся система міжнародних відносин у 20-х роках ХХ ст. не лише не стали запобіжником війни в майбутньому, вони заклали міну сповільненої дії під мир у Європі й у світі.

РОЗДІЛ III

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «проспериті», «світова економічна криза», «фондова біржа», «державне регулювання економіки», «тоталітаризм», «фашизм», «корпоративна держава», «нацизм (націонал-соціалізм)», «антисемітизм»; хронологічні межі доби «проспериті», «Великої депресії», «Нового курсу», про діяльність урядів Народного фронту у Франції, реформування Британської імперії, існування Веймарської республіки, непу та сплановану модернізацію в СРСР, Громадянську війну в Іспанії; дати Листопадової революції в Німеччині, приходу до влади фашистів в Італії, нацистів у Німеччині, утвердження комуністичного тоталітаризму (сталінізму) у СРСР; про характер економічного зростання у світі в 1920-х роках; «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта як вимушений перехід до державного регулювання ринкової економіки; цілі й методи політики «великого стрибка» у СРСР; сутність протистояння між тоталітарними режимами та демократичними рухами як визначальну особливість міжвоєнного періоду; світоглядне наповнення тоталітарних ідеологій, їхнє спрямування проти інтересів людини й засад людяності;

уміти встановлювати хронологічну послідовність і синхронність фактів, пов'язаних з економічною нестабільністю та світовою кризою в провідних країнах міжвоєнного світу, боротьбою за збереження демократичного устрою та становленням тоталітарних режимів у СРСР, Італії та Німеччині; виявляти зміни в геополітичній ситуації в Європі у зв'язку з утвердженням тоталітарних режимів; характеризувати добу «проспериті» в США, «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта, процес реформування Британської імперії, діяльність Народного фронту у Франції, Веймарську республіку та нацистський режим у Німеччині, фашистський режим в Італії, неп і політику «великого стрибка» у СРСР; порівнювати стратегії подолання світової кризи, обрані урядами США, Великої Британії, Франції, Німеччини й Італії; комуністичний, фашистський та нацистський режими; установлювати передумови утвердження тоталітарних режимів в Італії та Німеччині; висловлювати аргументовані судження про політичну діяльність Ф. Д. Рузвельта, А. Гітлера, Дж. Р. Макдональда, Б. Муссоліні, Й. Сталіна.

§ 6. Сполучені Штати Америки

Примітайте

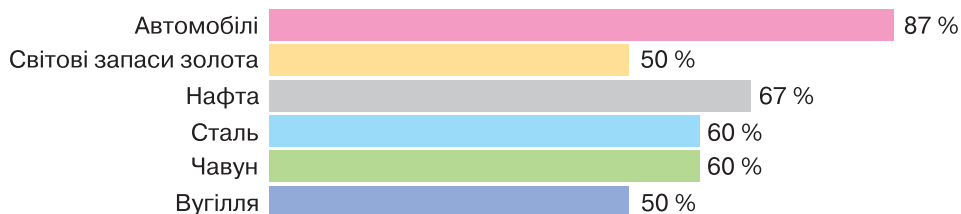
- Які чинники допомогли США перехопити естафету світового лідерства у Великої Британії?

1. Зростання ролі США на міжнародній арені

Спустошена війною Європа лежала в руїнах. Ні Велика Британія, ні Франція, а тим більше Німеччина не могли претендувати на лідерство у світі. Що б там не казали у Версалі Д. Ллойд Джордж чи Ж. Клемансо, але саме мільйонна американська армія в Європі вирішила долю війни. Відшкодуванням за життя й здоров'я майже 300 тис. американців став міжнародний авторитет США та чималі прибутки: за роки війни національне багатство Америки зросло у 2,5 раза.

- Проаналізуйте діаграму. Який висновок Ви можете зробити про післявоєнний економічний потенціал Америки?

Частка США у світовій економіці (1920)

До Великої війни США були боржником Європи, а тепер вони перетворилися на світового кредитора. Увесь світ став зоною «життєвих інтересів» США. За рівнем озброєння Америка наздогнала Німеччину, Британію та Францію, а її військово-морський флот не поступався британському. У свідомості американців утверджувалася ідея поширення американських цінностей на весь світ. Провідні європейські країни були знеслені війною та революціями, тож не могли конкурувати із США в боротьбі за світове лідерство.

Однак після війни США знову повернулися до політики **ізоляціонізму**, бо сенат відмовився ратифікувати Версальський мирний договір і підписати статут Ліги Націй. Більшість senatorів вважала, що США були ошукані Версальським миром і насправді заслуговують на більшу вдячність і винагороду за свій внесок у перемогу.

Сенат не вірив, що країна зможе однаково успішно контролювати Європу й зону Тихого океану. Мовляв, європейські проблеми — справа Європи, а США повинні опікуватися Західною півкулею. Такий курс відповідав настроям американських виборців.

Словник

- **Ізоляціонізм** — політична течія й напрям зовнішньої політики, що передбачає захист національних інтересів, невтручання в міжнародні справи, зокрема в збройні конфлікти. Ізоляціонізм США полягав у відмові країни від проведення активної політики поза межами Американського континенту.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням В. Черчілля. Як Ви вважаєте, чому він надавав великого значення участі США в європейських справах і роботі Ліги Націй?

«Щойно створеній Лізі Націй було завдано майже смертельного удару... Наступного ж дня після перемоги республіканців по той бік Атлантики запанували ізоляціоністські ідеї: нехай Європа “вариться у власному соку” і сплачує свої борги, як належить за законом».

Вінстон Черчілль, англійський політик (Вторая мировая война / пер. с англ. — М., 1991. — Кн. 1, т. 1–2. — С. 25)

Після війни американців хвилювали не зовнішньополітичні, а внутрішні проблеми: інфляція, невлаштованість трьох мільйонів ветеранів війни, зростання безробіття. Складною була й психологічна ситуація в країні, породжена страхом перед більшовизацією. Стомившись від війни, американці більше переймалися внутрішніми проблемами, а не місцем США у світі.

2. Доба «проспериті» («процвітання»)

На чергових президентських виборах на початку листопада 1920 р. В. Вілсон закликав американців не відмовлятися від «морального лідерства» у світі, але виборців не влаштувала економічна політика президента-демократа, бо в країні відбулася короткочасна економічна криза (1920–1921). На трьох поспіль виборах вони проголосували за республіканців: *Воррена Гардінга*, *Калвіна Куліджа* та *Герберта Кларка Гувера*.

Як послідовні протекціоністи, президенти-республіканці дотримувалися всередині країни принципів вільної торгівлі, заохочуючи американських споживачів купувати американські товари. Така політика гарантувала свободу підприємництва, сприяла економічному зростанню й зміцненню американського бізнесу. Ставку робили на приватні інвестиції. Імовірність обвалу економіки внаслідок кризи в приватному секторі ігнорувалася.

Початок президентства *Воррена Гардінга* збігся в часі з початком економічного піднесення країни, яке тривало до 1929 р. В історію США 1920-і роки ввійшли як період «проспериті» («процвітання»).

Особистості

Воррен Гардінг (1865–1923) — президент США (1921–1923) від Республіканської партії. За його президентства було введено 8-годинний робочий день, зменшено податки. Установлення в 1922 р. високих мит на імпорт спонукало населення купувати американські товари. Організатор продовольчої допомоги Україні в 1920–1922 рр.

Словник

• «**Проспéриті**» (від англ. *prosperity* — процвітання) — період нетривалого (1921–1929) і нестабільного піднесення економіки США після Першої світової війни.

У цей період суттєво зріс рівень життя всіх верств населення Америки, сформувалися економіка й світогляд споживання. В. Гардінг проголосив політику *«твердого індивідуалізму»*, тобто самоусунення держави від регулювання економічних, фінансових і внутрішніх процесів. Федеральні агентства, які наглядали за економікою в роки війни, були ліквідовані. За сприятливих для зростання умов економіка успішно давала собі раду, тому *«відсутність»* державного регулювання не шкодила стабільності. Важливу роль у перемозі республіканців відіграли жінки, яким уперше були надані виборчі права.

Проте президентство В. Гардінга виявилось короткотрасним. Сам він мав репутацію чесної людини, однак його оточення не гребувало дорогими *«подавками»*. До імпічменту не дійшло, бо в серпні 1923 р. В. Гардінг раптово помер. Відповідно до конституції повноваження президента перебрав віце-президент **Калвін Кулідж**, який того ж року переміг на дострокових виборах.

Особистості

Калвін Кулідж (1872–1933) — президент США (1923–1929). Сповідував принцип невтручання держави в економіку. Сформулював гасло політики республіканців: *«Справа Америки — бізнес!»* Уважав, що спочатку потрібно сприяти збагаченню мільярдерів, а потім вони збагатять решту американців. Підписав закон про визнання громадянами США всіх корінних американців.

Успіхи в промисловості не забарилися: за 1921–1929 рр. завдяки технічним нововведенням у США спостерігався справжній економічний бум. Після закінчення війни в людей зріс потяг до матеріальних благ. Щоб заохочувати продаж нових товарів, були запроваджені системи позик і кредитування. Уздовж автомобільних шляхів, на вокзалах, у газетах і журналах розміщувалася реклама. З'явилися універмаги, стала модною купівля товарів за каталогами. Як результат, більшість американців дістала змогу купувати дорогі товари.

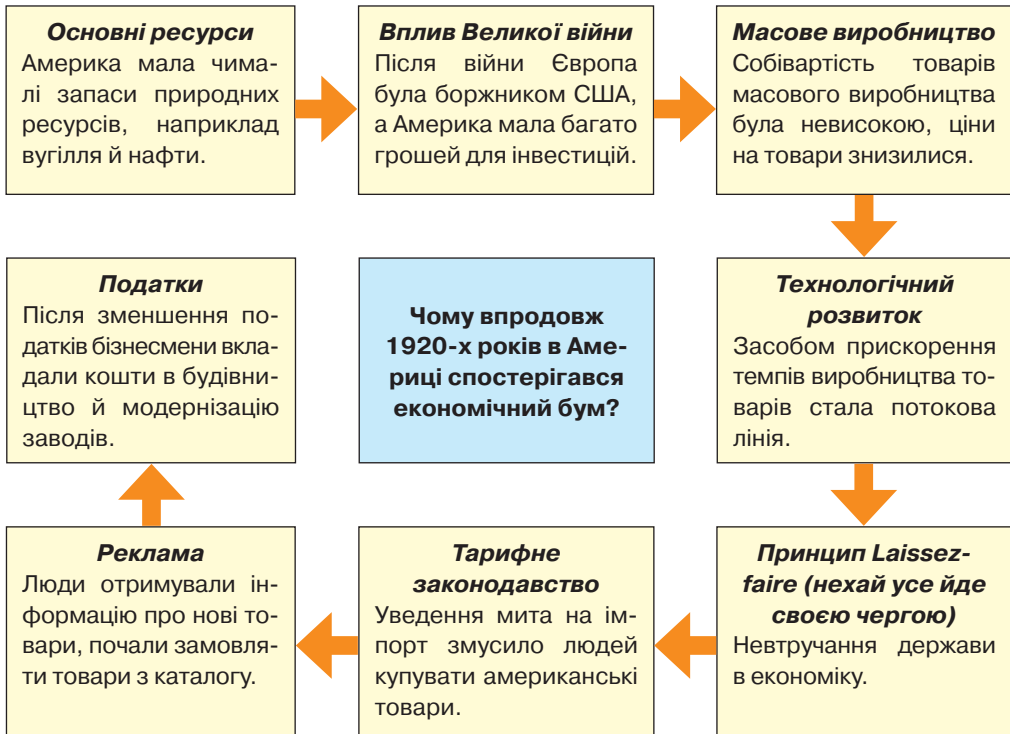
Сполучені Штати мали значні запаси природних ресурсів. У країні розвивалась електрифікація — до кінця 1920-х років більшість будинків у країні було електрифіковано.

Запровадження нових технологій стимулювало появу систем масового виробництва. Американці брали в банках кредити й купували товари на виплату. Завдяки побутовій техніці в них з'явилося більше вільного часу. У країні бурхливо розвивалася *«індустрія розваг»*: кіно, радіо, театри, різноманітні шоу. Здавалося, що Америку очікує безхмарне й безтурботне майбутнє.

- Розгляньте карикатуру *«Працює як долар»* з газети *«Los Angeles Times»* (1927).
- Як Ви вважаєте, чи вдалося художнику відобразити основний напрям внутрішньої політики президента К. Куліджа? У чому, на погляд художника, він полягав?

- Проаналізуйте схему. Стисло охарактеризуйте причини й передумови економічного буму в США.

Свідчення

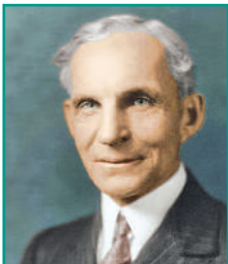
«Час скромного існування минув, і настав час розкошування. Зростання попиту в країні й збільшення обсягу торгівлі за кордоном сприяють розширенню виробництва. Стан справ у країні радує й дає підстави з оптимізмом дивитися в її майбутнє».

З послання Калвіна Куліджа до конгресу (4 грудня 1928 р., Eric Hobsbawm. Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914–1991. — ABACUS, 2000. — P. 85)

Яскравий приклад організації масового виробництва — автомобільна промисловість, символом якої став **Генрі Форд** з його втіленою на практиці ідеєю випуску доступних для американців автомобілів.

Особистості

Генрі Форд (1863–1947) — американський промисловець і конструктор, «батько» автомобільної промисловості; на початку XX ст. заснував компанію «Форд мотор», визначальним стало створення моделі «Форд-Т» — «автомобіля для всіх і для кожного». У роки війни заводи Г. Форда випускали військову техніку. У 1926 р. продав рекордні 15 млн моделей «Форд-Т». Потім були створені інші моделі й установлені нові рекорди.

Новація Г. Форда полягала в складанні автомобілів на електрифікованих потокових лініях. Час складання автомобіля моделі «Форд-Т» скоротився з 13,5 до 1,5 год. До середини 1920-х років щодня виробляли 7,5 тис. машин — один автомобіль кожні 10 с. Ціна на автівки знизилася з 850 дол. у 1908 р. до 290 дол. США у 1925 р. Г. Форд уважав, що краще продавати більше автомобілів за невелику ціну, аби створити нові робочі місця для американців.

Автомобілі змінили Америку. Крім того, що робітники на заводах Форда отримували високу зарплату, було створено тисячі робочих місць, побудовано дороги, автозаправні станції, готелі, ресторани. Розвивалися також інші галузі економіки, зокрема нафтопереробна (автомобілі споживали 90 % американського бензину), виробництво каучуку, скла.

Наступник К. Куліджа, **Герберт Кларк Гувер**, сподівався на продовження «нової ери». «Ми в Америці, — виголосив він у 1929 р., — найближчим часом здобудемо цілковиту й остаточну перемогу над бідністю». Америку назвали «бізнесовою цивілізацією». Піднесення охопило всю промисловість і забезпечило високі темпи зростання національного доходу.

Особистості

Герберт Кларк Гувер (1874–1964) — президент США (1929–1932). Уважав, що американці мають самі наполегливою працею вирішувати власні проблеми, а не сподіватися на допомогу уряду. Пожертвував президентську зарплату на благодійність. В умовах економічної кризи програв президентські вибори 1932 р.

3. Закінчення ери «проспериті»

В умовах «процвітання» мало хто зважав на існування невирішених проблем. Хоча середній рівень життя був високим, значна частина населення, як і раніше, бідувала. Водночас із стрімким розвитком промисловості занепадало сільське господарство. Після війни значно скоротився попит на пшеницю й кукурудзу. Покинуті державою напризволяще, фермери змушені були брати кредити під великі відсотки. До того ж у відповідь на прийняття США протекціоністських законів Європа закрила свої ринки для продукції американських фермерів. Як наслідок, у країні спостерігалася криза перевиробництва, багато фермерів розорилося.

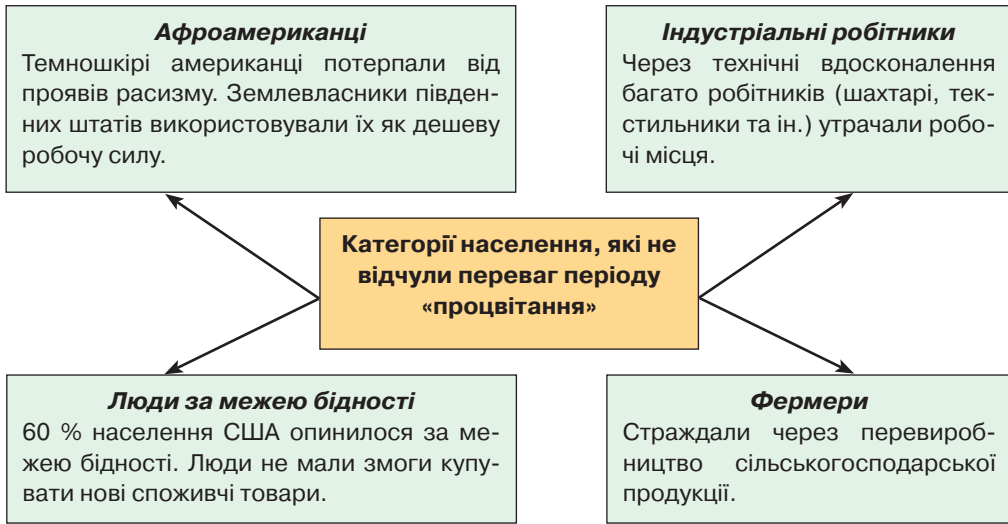
Робітники час від часу вступали в трудові суперечки з роботодавцями через тяжку працю й малу зарплату. Профспілки об'єднували лише кваліфікованих білих робітників, афроамериканці залишалися сам на сам зі своїми проблемами. Влада вважала страйки змовою й юридично переслідувала їхніх організаторів; державні пенсії були мізерними.

Значна частина американців була переконана, що причиною нестатків, падіння суспільної моралі й зростання злочинності був алкоголь. Після тривалих дебатів ще за президентства В. Вілсона було запроваджено «сухий закон». На всій території країни було заборонено виготовлення й продаж спиртних напоїв, а виявлені запаси знищували.

Заборона алкоголю розколола суспільство на прихильників і противників закону. Спиртні напої виробляли нелегально та завозили контрабандним шляхом з Канади.

- Ознайомтеся зі схемою й висловте припущення, чому для багатьох американців «процвітання» так і не настало. Чим це загрожувало країні?

Небаченого розмаху набула злочинність. Рекетири взяли виробництво алкоголю під свій контроль і мали з того величезні прибутки, не сплачуючи податків. Гангстери, такі як Аль Капоне, почувалися господарями у великих містах, і поліція не завжди могла дати цьому раду. Зрештою в 1933 р. «сухий закон» скасували.

Тріумф більшовиків у Росії, вибух бомби в центрі Нью-Йорка й інші події зумовили «античервону» паніку. Очікування ліворадикальної революції спричинило переслідування та навіть ув'язнення представників лівих партій.

Частина американців виступила проти іммігрантів, які погоджувалися працювати за меншу платню. На цій хвилі активізувалася расистська організація *ку-клукс-клан*. Як наслідок, у 1920-х роках було законодавчо обмежено прийом іммігрантів — не більше ніж 150 тис. осіб на рік.

Американські жінки, які отримали виборчі права, зажадали для себе нових можливостей. Однак участь жінок у виборах була все одно низькою, голосували вони переважно за тих самих кандидатів, що й їхні чоловіки.

Американці були охоплені загальною ейфорією. Влада вчасно не звернула уваги на небезпечні тенденції: упав до нуля приріст продукції у вугільній промисловості через зростання споживання газу й нафти; американки вподобали одяг із синтетичних тканин, а вироби з вовни й бавовни не знаходили в країні збуту; залізниця не витримувала конкуренції з автошляхами, літаками та модернізованими кораблями.

До внутрішніх проблем додалися зовнішні. Союзники й переможена Німеччина заборгували Америці значні суми, які не могли виплатити. У відповідь на прийняті в США закони, спрямовані на захист американських виробників, європейські країни закрили свої ринки для американських товарів і послуг.

Причини раптового закінчення періоду «процвітання»

Довгострокові причини

- *Перевиробництво в промисловості.* До кінця 1920-х років у США було вироблено надлишок споживчих товарів. Пропозиція значно перевищувала попит.

- *Перевиробництво в сільському господарстві.* Завдяки вдосконаленню методів ведення сільського господарства фермери виробляли забагато продуктів харчування. Європейський продовольчий ринок був обмежений для США. Перевиробництво призвело до падіння цін. Тисячі фермерів стали безробітними.
- *Торгівля.* Після введення в США мита на імпорт Європа у відповідь увела податок на американські товари. Як наслідок, торгівля між Америкою та європейськими країнами майже припинилася.
- *Ціни на нерухомість.* Початок 1920-х років — період будівельного буму, ціни на житло дуже зросли. Проте після 1926 р. ціни істотно знизилися й американці усвідомили, що значно переплатили за свої будинки.
- *Падіння попиту на товари.* Оскільки незможні американці купували товари в кредит і тепер не мали змоги їх повернути, багато банків, крамниць і підприємств опинилися на межі банкрутства.
- *Надмірна кількість дрібних банків.* В Америці не було великих банків, а дрібні не мали фінансових ресурсів, аби впоратися з коливанням курсу долара, коли вибухнула криза. Кілька банків закрилося, тисячі клієнтів утратили всі свої гроші.

Короткострокові причини

- *Фондовий ринок.* Упродовж 1920-х років акції постійно зростали в ціні. Люди купували акції, щоб отримувати великі прибутки. До 1929 р. понад 20 млн американців уклали свої гроші в акції.
- *Спекуляції.* Скориставшись легкістю кредитування, чимало американців на позичені гроші купували акції, а коли їхня вартість зростала, продавали акції із зиском. Вони гасили початковий борг, а прибуток використовували на споживання чи придбання нових акцій.
- *Утрата стабільності курсу акцій та різке падіння цін на них* призвели до краху всього фондового ринку.

Крах американського ринку акцій розпочався 24 жовтня 1929 р. У цей день майже 12 млн акцій змінили своїх власників. Через п'ять днів криза стала загальнонаціональною, а згодом поширилася на весь світ. Вкладники назвали **29 жовтня** — день, коли в паніці за безцінь було продано 16 млн акцій — **«чорним вівторком»**. **Фондові біржі** Нью-Йорка й усієї Америки посипались як картковий будинок.

Так у жовтні 1929 р. драматично закінчилася «нова ера». В Америці розпочалася криза перевиробництва, яка невдовзі перетворилася на **світову економічну кризу**.

Словник

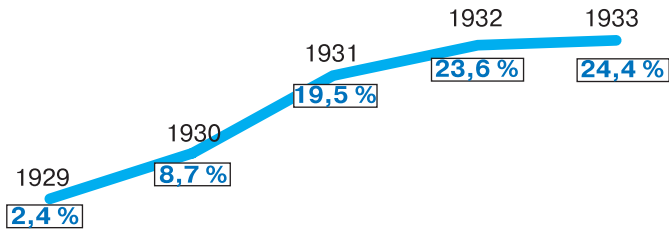
- **Фондова біржа** — організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.
- **Світова економічна криза («Велика депресія»)** — період глобального занепаду економіки, масштабне зниження рівня світового економічного розвитку, що супроводжувалося згоранням виробництва, банкрутствами, масовим безробіттям та іншими негативними економічними, соціальними й політичними наслідками.

4. «Велика депресія»

Навесні 1931 р. в США знову почалася банківська паніка. Валовий національний продукт (ВНП) упав на 8,5 %. Упродовж 1932 р. втратив роботу майже кожен четвертий працездатний американець; ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися більше ніж наполовину; значно скоротилася світова торгівля США. 1932–1933 рр. — найгірші роки «Великої депресії».

Майже 5 тис. банків розорилися, а мільйони вкладників утратили всі свої заощадження. У тих, кому пощастило зберегти роботу, значно зменшилася зарплата, долар знецінився на третину, кожна п'ята ферма розорилася. За проїзд у транспорті майже ніхто не платив, шкільні вчителі працювали, не отримуючи платні.

Рівень безробіття в США (% працездатного населення)

У містах спалахували «голодні бунти». Із зростанням безробіття посилювалась агресія до «чужинців» — іммігрантів, які нібито забирають роботу у «справжніх» американців. У 1932 р. відбувся марш ветеранів Першої світової війни до Вашингтона.

Президент Г. Гувер не мав рецептів відновлення економіки, він лише прагнув полегшити страждання співвітчизників. У 1932 р. президент розпорядився виділити кошти на громадські роботи, надати позики банкам, проте це не допомогло. На президентських виборах у листопаді 1932 р. переконливу перемогу здобув кандидат від Демократичної партії **Франклін Делано Рузвельт**.

Особистості

Франклін Делано Рузвельт (1882–1945) — президент США (1933–1945), якого чотири рази поспіль обирали на цю посаду. У 1910 р. був обраний до сенату штату Нью-Йорк. У 1913 р. став заступником міністра військово-морського флоту. У 1921 р. захворів на поліомієліт і решту життя провів в інвалідному візку. У 1928 р. був обраний губернатором Нью-Йорка від Демократичної партії. Його гасло: «Головне — пробувати що-небудь».

5. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта (1933–1938)

Програма президента під гучною назвою «Новий курс» передбачала докорінне реформування економіки, зокрема **державне регулювання** фінансових, економічних і соціальних відносин у країні.

Словник

Державне регулювання економіки — активне втручання держави в економічні процеси для забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці, обмеження наслідків стихійного розвитку ринку.

Насамперед усі ресурси були спрямовані на відновлення купівельної спроможності американців, аби позбутися надлишку товарів. До планів Ф. Д. Рузвельта також входило обмеження свавілля монополій, припинення марнотратного використання природних ресурсів.

Упродовж 15 років у США не відбувалося серйозних змін в економічному законодавстві. Маючи більшість у конгресі, республіканці їх блокували. «Новий курс» став своєрідною революцією: за короткий період були закриті всі банки; вони знову відкривалися під пильним наглядом з урядовими гарантіями та страхуванням вкладів, над ринком акцій установили державний контроль.

Були прийняті «Кодекси чесної конкуренції», які регулювали розмір заробітної плати й умови праці. Працю підлітків заборонили, а профспілки отримали право вести переговори з підприємцями й укладати колективні трудові договори.

Свідчення

«Духовні сили нашого народу пройшли випробування під час жахливої депресії 1929–1933 рр. Могло статися так, що народ звернувся б до чужоземних ідеологій — наприклад, комунізму чи фашизму. Однак наша віра в демократію була непохитною. У 1933 р. американський народ прагнув не згорання демократії, а її розширення».

З виступу Франкліна Делано Рузвельта в 1944 р. (Шервуд Р. Рузвельт и Хопкинс / пер. с англ. — М., 1958. — Т. 1. — С. 120)

Система позик на будівництво й ремонт житла, доріг і мостів допомогла створити нові робочі місця, скоротити безробіття. Був прийнятий закон про регулювання сільського господарства, відповідно до якого фермерам надавали значні кредити, заохочувалося поліпшення ґрунтів і скорочення виробництва.

Був створений спеціальний *Цивільний корпус*, члени якого займалися лісонасадженням і ремонтними роботами. Це забезпечило роботою майже 3 млн молодих американців. У 1935 р. конгрес прийняв рішення про запровадження пенсій для літніх людей та людей з інвалідністю, а також про страхування на випадок безробіття. Ці програми частково фінансували підприємці, частково — самі працівники, федеральний уряд.

Хоча «Новий курс» і не подолав депресію, усі основні економічні показники покращилися. На чергових виборах 1936 р. Ф. Д. Рузвельт здобув приголомшливу перемогу майже в усіх штатах країни.

Основні події

1921–1929 рр. — доба «проспериті» («процвітання»).

1929–1933 рр. — світова економічна криза («Велика депресія»).

1933–1938 рр. — «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта.

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «ізоляціонізм», «проспериті», «світова економічна криза», «фондова біржа», «державне регулювання економіки».
2. Використовуючи діаграму на с. 72, охарактеризуйте економічне становище й місце США у світі після Великої війни.

3. Чим Ви можете пояснити той факт, що після війни в Америці розпочалася доба «проспериті»?
4. Охарактеризуйте політику «твердого індивідуалізму», назвіть основні внутрішньополітичні події в США за президентів-республіканців В. Гардінга, К. Куліджа, Г. Гувера.
5. Чим Ви можете пояснити причини бізнесового успіху Г. Форда? Кого Ви можете назвати із сучасних лідерів інноваційних технологій у світі?
6. Розкрийте причини раптового закінчення періоду «процвітання» в США та наростання кризових явищ.
7. Охарактеризуйте особливості «Великої депресії».
8. Які, на Ваш погляд, уроки «Великої депресії» доцільно врахувати урядам і громадянам сучасних країн?
9. Чи були серед заходів «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта такі, які, на Вашу думку, можна застосувати в процесі модернізації України?
10. Висловіть Ваші судження про політичну діяльність Ф. Д. Рузвельта. Аргументуйте їх.

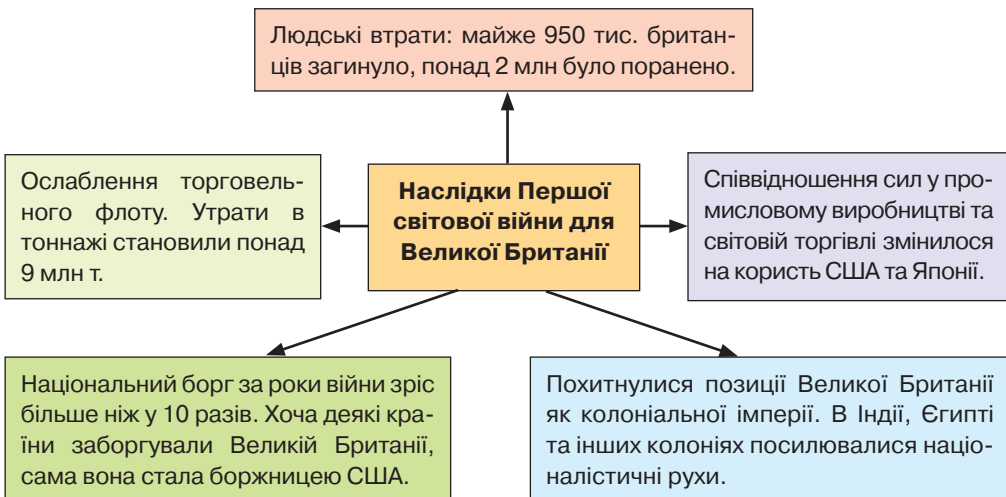
§ 7. Велика Британія

1. Становище країни після Першої світової війни

На думку сучасників, післявоєнна Британія не здавалася країною, що пережила військовий триумф. Через політичні, економічні та соціальні проблеми процес повернення до мирного життя виявився тривалим і болісним.

Унаслідок війни традиційні британські галузі економіки (вугледобувна, металургія, суднобудування) скоротили обсяги виробництва. Піднесення спостерігалось у хімічній галузі, автомобіле-, літако- й машинобудуванні. Скоротився експорт, країна втратила традиційні ринки збуту товарів, а нових не набула.

Швидкого повернення британської економіки до довоєнного рівня не відбулося. У 1919 р. в Британії страйкувало більше робітників, ніж у той же час у переможений Німеччині. Кожний одинадцятий працездатний британець у 1921 р. був безробітним. Аби запобігти інфляції, у 1922 р. обмежили державні видатки на житлове будівництво й охорону здоров'я.

Довгоочікуваний мир був настільки радісною подією, що це певний час пом'якшувало проблеми. Упродовж двох повоєнних років у Британії спостерігався справжній купівельний бум: населення надолужувало згаяне за роки війни.

Загалом післявоєнне британське суспільство стало демократичнішим. Робітничий клас був потужною політичною силою, однак його чисельність зменшилася. Натомість збільшився прошарок «білих комірців», тобто службовців, чиновників, управлінців, менеджерів, інженерів тощо. Посилився вплив жіночих організацій.

2. Особливості внутрішньої політики лейбористських і консервативних урядів

Перші післявоєнні парламентські вибори в грудні 1918 р., у яких брало участь багато військових і демобілізованих, виграла коаліція консервативної та ліберальної партій. Ліберали набрали у 2,5 раза менше голосів, ніж консерватори, однак міністерські портфелі в уряді були поділені порівну, а прем'єр-міністром залишився лідер лібералів Д. Ллойд Джордж. Лейбористи набрали 2,3 млн голосів і посіли третє місце. Вони вперше стали провідною опозиційною партією в парламенті.

Безперечним досягненням Д. Ллойд Джорджа було те, що саме він привів Британію до перемоги. Також серед його заслуг — надання жінкам виборчих прав. У 1918 р. британки вперше взяли участь у виборах.

Основною проблемою уряду стала відбудова економіки. Спочатку спостерігалось певне поживлення, але потім настав спад. Активізувався страйковий рух. Восени 1920 р. парламент прийняв закон, яким надав уряду повноваження оголошувати надзвичайний стан і застосовувати війська й поліцію для придушення заворушень.

Економічна політика консерваторів ґрунтувалася на стабільності національної валюти — фунта стерлінгів і збалансованості бюджету країни; поміркованому втручанні уряду в економічні процеси. Через недоліки в економічній політиці консерватори були незадоволені Д. Ллойд Джорджем і його курсом. У партії утворилися дві групи: одна з них виступала за збереження коаліції з лібералами, а інша вважала, що консерватори спроможні самостійно сформулювати уряд.

У жовтні 1922 р. консерватори розірвали коаліцію з лібералами. На парламентських виборах того ж року перемогли консерватори, а лейбористи вперше посіли друге місце, назавжди витіснивши з двопартійної політичної системи країни лібералів. Був сформований однопартійний консервативний уряд на чолі з *Е. Бонар Лоу*. На той час він був уже смертельно хворим і очолював уряд тільки сім місяців. У жовтні 1923 р. прем'єр-міністром став **Стенлі Болдвін**.

Особистості

Стенлі Болдвін (1867–1947) — прем'єр-міністр Великої Британії в 1923–1924, 1924–1929 та 1935–1937 рр. Здобув освіту в Кембриджському університеті. У 1908 р. був обраний до парламенту від Консервативної партії. У 1916 р. став особистим секретарем прем'єр-міністра Е. Бонар Лоу, а в 1917 р. обійняв посаду урядового секретаря з фінансів. У 1922 р. разом з іншими міністрами-консерваторами вийшов зі складу коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа.

Консерватори запропонували відмовитися від принципу вільної торгівлі й запровадити протекціонізм. Ліберали категорично заперечували проти цього, адже гасло вільної торгівлі було, по суті, їхнім партійним девізом. Вибори 1924 р. засвідчили, що позицію лібералів поділяє багато англійців. У результаті консерватори втратили, а лейбористи й ліберали здобули голоси виборців.

Неоднозначний вплив на вибори справила публікація в британській пресі за декілька днів до голосування «листа Зинов'єва», нібито написаного головою Комуністичного інтернаціоналу. Лист містив інструкції для британських комуністів щодо ведення підривної роботи. Згодом з'ясувалося, що то була фальшивка.

На виборах **1924 р.** багато що було «вперше»: лейбористи, заручившись підтримкою частини лібералів, сформували лейбористський уряд, який очолив їхній лідер **Джеймс Рамсей Макдональд**; було перервано 200-річну традицію панування на британському політичному олімпі консерваторів і лібералів. Також Лейбористська партія була першою партією, яка недвозначно позиціонувала себе, як партія «робітничого класу».

Особистості

Джеймс Рамсей Макдональд (1866–1937) — прем'єр-міністр Британії в 1924 та в 1929–1935 рр. Працював учителем, а потім журналістом. Уступив до Лейбористської партії. У 1906 р. обраний до парламенту. У 1911–1914 рр. очолював лейбористську фракцію в парламенті. Противник участі Великої Британії в Першій світовій війні.

На думку багатьох британців, антивоєнна позиція Дж. Р. Макдональда в роки Першої світової війни була непатріотичною. Також йому закидали, буцімто він приховав «лист Зинов'єва». Зрештою Дж. Р. Макдональд мусив піти у відставку. На виборах 1924 р. узяли реванш консерватори. Новий уряд, що проіснував до 1929 р., очолив **Стенлі Болдвін**.

Новопризначений прем'єр, як і його попередники, мав знайти можливості покращити економічне життя країни. Кількість безробітних сягала 1 млн осіб. Уряду довелося піти на непопулярні кроки: з одного боку, треба було зміцнити фінансову систему, а з іншого — він рекомендував підприємцям скоротити працівникам зарплату. Такі наміри уряду спричинили конфлікт у вугільній промисловості.

3. Загальний страйк шахтарів. Події 1925–1926 рр.

Тривалий час країна потерпала від *шахтарської проблеми*. Після війни уряд повернув шахти власникам, чим викликав невдоволення шахтарів. Упродовж декількох років держава витрачала значну частину коштів платників податків на субсидії власникам шахт, аби вони не скорочували кількість робочих місць.

Для англійців вугілля символізувало не тільки тепло, а й, певною мірою, британський стиль життя. Камін, розпалений англійським вугіллем, мав горіти завжди, що б там не відбувалось у світі. З часом попит на вугілля скоротився через післявоєнний економічний спад на континенті та збільшення попиту на нафту. Шахти стали збитковими. Британські тред-юніони були переконані, що приватні власники не дбають про шахти й тому їх потрібно націоналізувати.

Британське місто в дні страйку. Фото. Травень 1926 р.

Натомість власники шахт були певні, що треба збільшити тривалість робочого дня для вуглекопів і водночас скоротити їм заробітну плату. У 1925 р. Британський конгрес тред-юніонів застеріг власників шахт від таких кроків. Уряд консерваторів вирішив виділити кошти, аби впродовж 9 місяців утримати заробітну плату шахтарів на тому ж рівні. Урядова комісія в березні 1926 р. оприлюднила звіт про стан справ у галузі. Комісія дійшла висновку, що вугільна промисловість потребує реорганізації, але відхилила вимогу про націоналізацію шахт. Уряду запропонували припинити надавати фінансову допомогу власникам шахт і зменшити заробітну плату шахтарям. Наприкінці квітня державні субсидії скасували, власники почали закривати шахти та звільняти робітників. У відповідь **1 травня 1926 р.** розпочався **загальний страйк**.

У страйку взяли участь 4 млн робітників. Це був перший та єдиний у британській історії загальний страйк. Він розколов країну навпіл: з одного боку опинилися шахтарі, а з іншого — середній клас і люди з високими прибутками. Шаhtarів підтримував Британський конгрес тред-юніонів, а власників шахт — уряд. Профспілки інших галузей промисловості закликали своїх членів припинити роботу й підтримати шахтарів.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням Б. і С. Вебб. Чому, на Вашу думку, вони вважали, що після війни профспілки виявилися «ошуканими»?

«Тред-юніони, які з патріотичних міркувань не захотіли на початку війни торгуватися про ціну своєї допомоги, після війни виявилися ошуканими. Незважаючи на те, що окремі групи робітників у напружені періоди заробляли дуже багато... більшість робітників могла купити на свою зарплату в 1919 р. менше товарів, ніж у 1913 р.».

Беатриса та Сідні Вебб, англійські економіст і соціолог (Webb Sidney and Beatrice. History of Trade Unionism. — London, 1920. — P. 633–644)

Через тиждень страйку уряд погодився встановити мінімальну заробітну плату працівникам, пообіцявши також, що шахтарям, чий робочі місяця скоротять, буде запропоновано нову роботу. На одинадцятий день страйку Британський конгрес тред-юніонів прийняв ці умови й вирішив припинити страйк.

Щоб не допустити повторення подібних акцій, парламент ухвалив у **1927 р. закон про трудові конфлікти й тред-юніони**. Цей закон завдав тред-юніонам такого удару, від якого вони ще довго не могли оговтатися.

- Розгляньте політичну карикатуру, на якій зображені прем'єр-міністр С. Болдвін і Британський конгрес тред-юніонів в образі пса.
- Як Ви розумієте діалог, який відбувається між ними?

(Болдвін (тримає в руках нашийник, на якому написано «Законодавство»): «Гарний пес! Ось чудовий нашийник для тебе».

Пес (підозріло): «Я не вовк».

Болдвін: «Я ж і не казав. Я сказав: "Гарний пес!"»).

Згідно із законом, між оголошенням страйку та його початком мав пройти певний час («охолоджувальний» період), аби роботодавці й працівники спробували порозумітися, не доводячи справу до страйку. Організатори й учасники незаконних страйків підлягали штрафу або й судовому переслідуванню. Було заборонено масове пікетування, обмежено внески профспілок на потреби Лейбористської партії; профспілки державних службовців не могли бути членами Британського конгресу тред-юніонів.

До кінця 1920-х років консерваторам не вдалося досягти серйозних успіхів в економіці. Наслідки не забарилися — на виборах 1929 р. Лейбористська партія вперше у своїй історії отримала найбільше представництво в парламенті та сформувала уряд на чолі з *Дж. Р. Макдональдом*. Уперше посаду міністра обійняла жінка — *Маргарет Бондфілд*.

Маргарет
Бондфілд

4. Велика Британія в роки «Великої депресії»

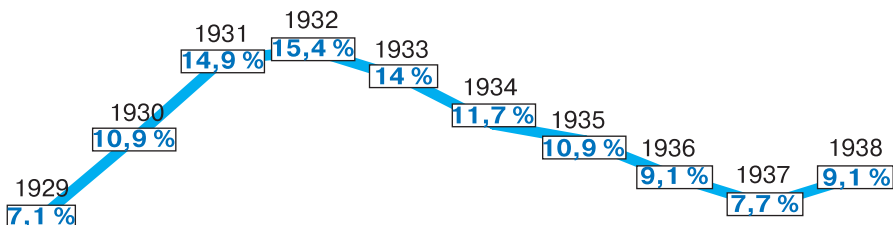
У серпні 1931 р. світова економічна криза докотилася до Великої Британії. На відміну від США, Британія не пережила в 1920-х роках кредитного буму, вона мала іншу слабину: її економіка була орієнтована на зовнішні ринки, тому зниження світового попиту й скорочення експорту завдало їй удару.

Для Великої Британії 1930-і роки були важким періодом. За часів економічної кризи найбільше постраждали традиційні галузі економіки: металургія, суднобудування, вугільна промисловість.

Економічна ситуація позначилася на політичному житті країни. Для подолання інфляції уряд скоротив державні витрати, що викликало невдоволення не

- Проаналізуйте діаграму. Які роки в період кризи були для британців найтяжчими? Наведіть статистичні дані на підтвердження Ваших висновків.

Рівень безробіття у Великій Британії (% працездатного населення)

тільки населення, а й частини лейбористів. Партія почала втрачати прихильників. Після того як у серпні 1931 р. уряд проголосував за скорочення допомоги у зв'язку з безробіттям, кілька міністрів написали заяви про відставку. Зрештою, подав у відставку весь уряд, а дострокові вибори лейбористи програли.

Дж. Р. Макдональд, вийшовши з партії з нечисленною групою прихильників, сформував коаліційний (спільно з консерваторами) «національний уряд». Значна частина лейбористів уважала його зрадником. У 1935 р. він поступився прем'єрським кріслом консерватору *Стенлі Болдвіну*.

Кризу було подолано лише частково. Особливо постраждали Уельс і північні промислові райони; економічними труднощами були зумовлені «хрестові походи» безробітних до Лондона.

Наприкінці 1930-х років на Британських островах значно позжавилося житлове будівництво (зокрема, довкола Лондона й на південному сході). Велику Британію оминули соціально-політичні потрясіння, що хвилею прокотилися багатьма іншими країнами. Політичне життя в незвичній до політичних скандалів Англії було збурене конституційною кризою після смерті короля Георга V в 1936 р.

Новий король Едвард VIII вирішив узяти шлюб із двічі розлученою американкою. Британська громадськість, а також англійська церква різко засудили плани короля. У грудні 1936 р. Едвард VIII зрікся трону на користь свого брата герцога Йоркського, який у травні 1937 р. став королем *Георгом VI*.

Того ж року С. Болдвін поступився кріслом прем'єр-міністра своєму однопартійцю *Невіллу Чемберлену*. У наступні роки консерватори домоглися певного економічного відновлення країни.

Лейбористські й консервативні уряди

Прем'єр-міністр консервативного уряду	Прем'єр-міністр лейбористського уряду
Ендрю Бонар Лоу (1922–1923)	
Стенлі Болдвін (1923–1924)	
	Джеймс Рамсей Макдональд (1924)
Стенлі Болдвін (1924–1929)	
	Джеймс Рамсей Макдональд (1929–1935)
Стенлі Болдвін (1935–1937)	
Невілл Чемберлен (1937–1940)	

5. Спроби реформування імперії

Згадайте

- Якими були прояви посилення британської колоніальної експансії в другій половині XIX — на початку XX ст.?
- Чим було зумовлене перетворення Великої Британії на світового поліцейського — Pax Britannica? У чому це виявлялося?

У міжвоєнний період Британська імперія здавалася значно міцнішою, ніж була насправді. Англії, які прожили все життя в імперії, уважали її вічною. Після появи підводних човнів і військової авіації британському флоту стало важче контролювати морські шляхи. Сухопутна армія становила майже 200 тис. осіб, але цього було замало для придушення антиколоніальних виступів. Британія поступово втрачала політичний контроль над величезними колоніальними володіннями.

Перша світова війна та «14 пунктів» В. Вільсона відродили ідею права націй на самовизначення. Відбулися заворушення в Британській Індії, у 1919 р. проголосив незалежність Афганістан, а в 1922 р. — Єгипет. Хоча в цей непростий час Лондон приділяв більше уваги своїм домініонам і колоніям, ніж європейським справам. Домініони почали формувати власний зовнішньополітичний курс. Наприклад, у 1923 р. Канада без згоди Великої Британії підписала угоду із США.

Британські військові на вулицях ірландського міста. Фото. 1922 р.

Залишалося невирішеним також *ірландське питання*. Ірландських націоналістів більше не задовольняло самоврядування (гомруль). На виборах у грудні 1918 р. в Ірландії перемогла націоналістична партія Шін фейн, а в Дубліні парламент проголосив Ірландію незалежною республікою. У 1919 р. тут розпочалася громадянська війна, у якій провідну роль відіграла Ірландська республіканська армія (ІРА). Проти незалежності Ірландії виступили британський уряд і шість протестантських графств Ольстера.

У 1921 р. між Англією та Ірландією було укладено перемир'я. Ірландія проголошувалася вільною державою зі статусом домініону в складі Британської імперії, а шість протестантських графств Ольстера отримали право проголосувати за вихід зі складу Ірландії та залишитися частиною Об'єднаного Королівства.

У листопаді **1931 р.** парламент ухвалив *«Вестмінстерський статут»*, який визначав відносини між Великою Британією та домініонами.

Основні положення «Вестмінстерського статуту»

- Законодавче оформлення суверенітету британських домініонів: Канади, Австралійського Союзу, Нової Зеландії, Південно-Африканського Союзу, Ірландської Вільної Держави, Ньюфаундленду в межах нового державного утворення — Британської Співдружності Націй.
- Дія законів, прийнятих британським парламентом, може поширюватися на домініони тільки за їхньої згоди.
- Закони, прийняті парламентами домініонів, не можуть вважатися недійсними через те, що вони не узгоджуються з британським законодавством.
- Парламенти домініонів наділяються всіма законодавчими повноваженнями, зокрема правом ухвалювати закони з питань зовнішньої політики.
- Термін «колонія» у будь-якому акті британського парламенту не може вживатися як щодо домініону, так і щодо його провінції, штату чи іншої складової частини.

Після прийняття «Вестмінстерського статуту» єдиною формальною ланкою, що пов'язувала домініони та Велику Британію, залишався британський монарх.

Основні події

- 1918 р.** — британські жінки вперше взяли участь у парламентських виборах.
- 1924 р.** — сформовано перший в історії Британії лейбористський уряд.
- 1926 р.** — загальнонаціональний страйк.
- 1927 р.** — закон про трудові конфлікти й тред-юніони.
- 1931 р.** — «Вестмінстерський статут».

Заняття та завдання

1. Використовуючи схему на с. 81, охарактеризуйте становище країни після Великої війни. Чим, на Вашу думку, були зумовлені післявоєнні проблеми Великої Британії, на території якої за час війни не пролунав жоден постріл?
2. Охарактеризуйте прояви економічної кризи в Британії. Якими, на Вашу думку, були спільні й відмінні ознаки «Великої депресії» у Великій Британії та США?
3. Якими, на Ваш погляд, були сильні й слабкі сторони політики консервативних і лейбористських урядів у 20–30-х роках XX ст.?
4. Охарактеризуйте причини, наслідки й уроки загального страйку шахтарів 1926 р.
5. Покажіть на історичній карті атласу зміни, що відбулися в Британській колоніальній імперії у 20–30-х роках XX ст.
6. У чому полягали спроби реформування Британської імперії?
7. Охарактеризуйте основні положення й поясніть значення «Вестмінстерського статуту».

§ 8. Франція

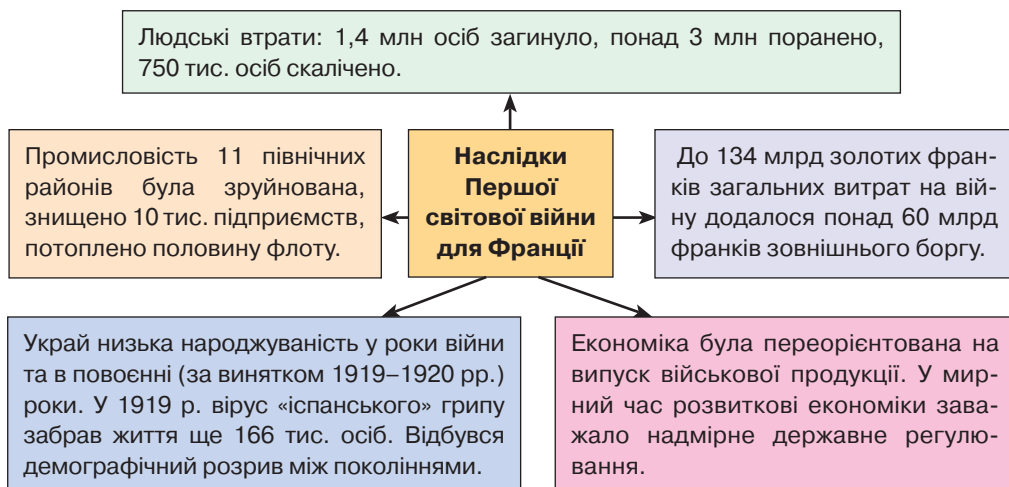
Пригадайте

- Охарактеризуйте наслідки перебування при владі на початку XX ст. радикалів, очолюваних Ж. Клемансо.

1. Наслідки Першої світової війни

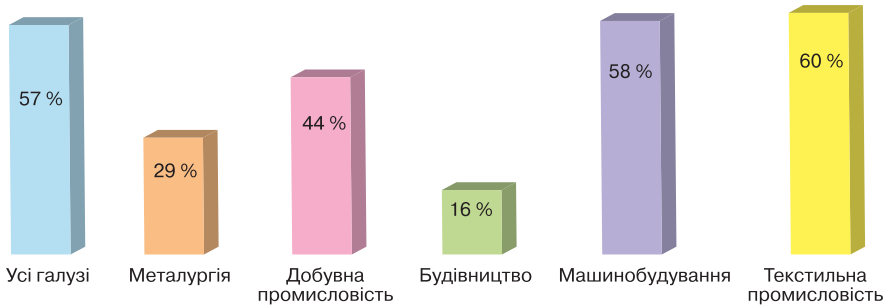
Велика війна хоч і закінчилася для країни переможно, але її наслідки для французів були тяжкими. Складною була ситуація в сільському господарстві. Якщо зернових культур у 1919 р. було зібрано більше, ніж до війни, то буряку — тільки 1/5, кормів для худоби — 2/3. У промисловості показники були ще гіршими.

- Порівняйте наслідки Великої війни для Франції та Великої Британії (див. § 7). Яка з двох країн зазнала більших втрат?

- Проаналізуйте показники діаграми. Наскільки серйозним, на Вашу думку, впливом для французької економіки були наслідки її мілітаризації в період війни?

**Показники окремих галузей французької промисловості в 1919 р.
(порівняно з 1910–1913 рр.)**

З іншого боку, завдяки розвитку військової промисловості з'явилися нові підприємства, оснащені передовою на той час технікою. Війна та зумовлене нею переміщення сільського населення в міста змінили структуру не тільки французького суспільства, а й економіки країни. Якщо до війни Франція була аграрно-індустріальною країною, то після 1918 р. — індустріально-аграрною.

2. Соціально-економічний розвиток, політичне життя у Франції в 1920–1930-х роках

Соціально-економічний розвиток. Як і в інших країнах, у Франції нагальною проблемою була фінансова. Під час війни уряд фінансував витрати переважно за рахунок англо-американських кредитів і внутрішніх позик, а не податків. Після війни потрібно було знайти чималі кошти на виплату пенсій інвалідам і вдовам, на відбудову економіки. Особливостями післявоєнної відбудови у Франції були: збереження великої кількості дрібних підприємств; укладення більшістю французів заощаджень у цінні папери (прибуток від яких перевищував доходи від промисловості), сімейні торговельні підприємства та ферми.

Після війни союзники створили для Франції режим сприяння, зокрема закріпили за нею Ельзас і Лотарингію, передали турецькі й німецькі колонії, надали вугілля, ліс, будівельні матеріали. Багатий на вугілля Саарський район був переданий під управління Франції й економічно об'єднаний з нею до проведення там запланованого на 1935 р. плебісциту.

З іншого боку, жорстка позиція Франції щодо Німеччини не знайшла підтримки США та Великої Британії, які вважали, що французи занадто суворо поставилися до переможених німців, чим спровокували поширення в Німеччині ідей націонал-соціалізму та реваншизму. Затятість французів щодо Німеччини заважала стабілізації ситуації в Західній Європі. Тепер Британія була не тільки союзником Франції в боротьбі з Німеччиною, а й посередником між двома країнами.

Перед Францією постала проблема зміни структури економіки. На відміну від США та Великої Британії, у Франції цей процес не супроводжувався руйнуванням традиційних галузей: ювелірної справи, легкої та парфумерно-косметичної промисловості, індустрії розваг. Важливу роль в індустріалізації країни відіграла держава, яка не відмовилася від втручання в економіку, а ненав'язливо спрямовувала її через усілякі дорадчі органи та заснований урядом банк «Національний кредит».

Свідчення

- Чому, на Вашу думку, французи намагалися отримати максимальні економічні вигоди саме від Німеччини не тільки для вирішення власних проблем, а й заради ослаблення переможеної країни?

«Франція будь-що хотіла помститися Німеччині. Французи намагалися стягнути з неї якнайбільше грошей, незважаючи на аргументи економістів, які доводили, що Німеччина просто неспроможна стільки сплатити. Франція наполягала також на ізоляції Німеччини в міжнародних відносинах і позбавленні її засобів ведення війни. ...Найбільшими «страждальцями» були французи, які жили за рахунок заощаджень або стабільних доходів. ...Інфляція... посилила соціальне напруження, що стало центральною темою внутрішньої історії Франції між двома світовими війнами».

Маргарет Андерсон, американська дослідниця (Marge Anderson. The Impact of World War One In France, 1918–1928. The Democracies. — <https://bigsiteofhistory.com/the-impact-of-world-war-one-in-france-1918-1928-the-democracies/>)

Знецінення франка та зростання вдвічі цін у період з 1922 по 1926 р. не видавалося чимось надзвичайним на тлі шаленої інфляції в країнах Центральної та Східної Європи. Довоєнних показників французька промисловість досягла вже в 1924 р., на більшій частині території відродилося сільське господарство (за винятком північних районів), швидко зростала продуктивність праці.

Французька економіка чутливо реагувала на політичні події. Коли в 1924 р. на виборах перемогли ліві партії, заможні французи, злякавшись націоналізації, сховали свої капітали в банках Швейцарії та інших країн. Після закінчення короткотривалого перебування лівих при владі Р. Пуанкаре відновив довіру до французької економічної політики й капітали повернулися до Франції.

Незважаючи на труднощі, французька економіка в 1920-х роках зростала. Через великі людські втрати під час війни у Франції майже не було безробіття. Країна навіть залучала мігрантів (переважно із Центральної та Східної Європи). У 1928–1929 рр. дохід держави значно перевищив витрати. Світова економічна криза прийшла до Франції пізніше й була не такою гострою, як в інших країнах Європи.

У Франції активно розвивалася нова галузь — автомобілебудування (набула популярності продукція фірм «Рено», «Пежо» та «Сітроен»).

Досягнення Франції наприкінці 1920-х років

- Відновлено господарське життя північно-східних районів.
- Передано в приватну власність частину промислових об'єктів, зменшено витрати коштів платників податків на утримання збиткових підприємств.
- Завдяки урядовим кредитам повністю ліквідовано безробіття.
- Установлено 8-годинний робочий день.
- За темпами індустріального розвитку Франція посіла перше місце в Європі, випередивши Велику Британію та Німеччину.

Політичне життя. Середній клас, який відігравав важливу роль у довоєнній Франції, збіднів. Парламентські вибори в листопаді 1919 р. були першими

загальними виборами з 1914 р. Центристські та праві партії створили *Національний блок*. Його очолив *Александр Мільєран*, який ішов на вибори під гаслами неухильного виконання Німеччиною статей Версальського договору («Німеччина має заплатити»), виплат жертвам війни та протидії комуністичній загрозі.

Головним опонентом блоку був *Картель лівих сил*, до якого ввійшли переважно радикали й соціалісти. Національний блок переміг та отримав у парламенті дві третини місць. Натомість радикали втратили половину своїх депутатів; трохи збільшилося представництво соціалістів; 60 % депутатів, серед яких було чимало ветеранів війни, потрапили до парламенту вперше.

Перша сесія парламенту відкрилась у 1920 р. в атмосфері національного єднання й патріотизму, адже до парламенту повернулися депутати від Ельзасу й Лотарингії. Ж. Клемансо — архітектор перемоги, вірив, що буде легко обраний президентом республіки. Однак депутати побоювалися, що він керуватиме країною, не рахуючись з парламентом. За результатами попереднього голосування несподівано переміг академік *Поль Дешанель*. Ж. Клемансо відмовився від подальшої боротьби за президентське крісло й відійшов від політики.

Поразка Ж. Клемансо фактично означала перемогу Національного блоку. А. Мільєран був призначений головою уряду, який він сформував з представників Національного блоку та радикалів. Наприкінці вересня 1920 р. у зв'язку з погіршенням стану здоров'я П. Дешанеля президентом став А. Мільєран. Розпочалась епоха нових політиків, які успадкували старі проблеми.

На парламентських виборах 1924 р. переміг Картель лівих сил, очолюваний Е. Еррію. В опозиції до нього були Національний блок і комуністи. У 1925 р. блок розпався, а в липні 1926 р. уряд Картелю лівих сил через фінансові проблеми в країні подав у відставку.

Улітку 1926 р. на парламентських виборах першість здобула коаліція правих партій «*Національна єдність*» на чолі з *Раймоном Пуанкаре*. Новому уряду вдалося забезпечити економічне зростання, швидкі (вищі, ніж у Німеччині й Великій Британії) темпи промислового розвитку, а також подолати інфляцію. На цій хвилі Р. Пуанкаре привів блок до перемоги на виборах 1928 р. Проте після виходу з блоку радикалів, очолюваних *Едуардом Даладье*, «Національна єдність» розпалася. Наступного після виборів року Р. Пуанкаре подав у відставку й за прикладом Ж. Клемансо відійшов від політики.

Після завершення війни Франція на короткий час стала центром світової політики. Не випадково мирна конференція, на якій була створена Ліга Націй, відбувалася саме в Парижі. Мирні договори з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною також були підписані в передмістях Парижа. Окрім участі у вирішенні «німецької проблеми», під французьке управління на 1919–1923 рр. була передана ділянка території на литовському кордоні — район м. Мемеля (нині м. Клайпеда, Литва).

Оновним питанням французької міжнародної політики були німецькі репарації. Франція вимагала від Німеччини 62 млрд франків, німці ж до 1931 р. виплатили лише 13 млн. Франко-бельгійська окупація Руру в 1923 р. (див. § 5)

Александр
Мільєран

Раймон Пуанкаре

закінчилася провалом. Кампанія ненасильницького опору й осуд світової громадської думки завдали удару по престижу Франції за кордоном. Незважаючи на протести французів, сума німецьких репарацій за рішеннями міжнародних конференцій суттєво зменшувалася.

Втрати, пов'язані з окупацією, були високими: німецькі поставки в рахунок репарацій припинилися, міжнародна преса була налаштована проти Франції, політична ситуація в Німеччині стала нестабільною. Період з 1924 по 1928 р. назвали «золотими двадцятьма роками». А. Бріан і Г. Штреземан вивели франко-німецькі відносини з глухого кута. Ще однією зовнішньополітичною проблемою для країни був її протекторат — Сирія, де місцеве населення рішуче виступало проти французької адміністрації. Частина колишньої колоніальної імперії Німеччини в Африці (Того й Камерун) французи інтегрували у свою колоніальну імперію доволі легко.

3. Прояви світової економічної кризи у Франції

«Велика депресія» у Франції мала певні особливості. Криза розвивалася повільніше, ніж в інших країнах, була не настільки глибокою, але тривала довше. Власне, країна пережила дві хвилі кризи — у 1932 і 1935 рр.

Це було зумовлено коливанням обмінного курсу франка, впливом іноземної конкуренції й залежністю від зовнішніх ринків. У 1920-х роках французька економіка швидко зростала значною мірою завдяки експорту. Після кризи 1927 р. економіка відновилася впродовж двох років. Ще наприкінці 1929 р. у Франції майже не було безробіття, економіка була захищена стабільністю франка, країна продовжувала отримувати від Німеччини репарації.

Найвищого рівня безробіття досягло взимку 1934–1935 рр. і влітку 1936 р., але й тоді воно становило менше 1 % працездатних французів. Це було набагато нижче від рівня безробіття в США чи в Німеччині. Щоправда, багатьох працівників переводили на неповний робочий день.

Банківська криза також була порівняно м'якою. У 1931–1933 рр. розорився тільки один великий банк, решта зуміла уникнути краху. Велику роль у збереженні стабільності банківської системи й курсу франка відіграло те, що Франція не тільки не зменшила свою частку світового золотого запасу, а навіть збільшила її. Цього не вдалося досягти ні Великій Британії, ні США — світовому лідеру за запасами золота.

Падіння виробництва й торгівлі у Франції було помірним, реальний ВВП у роки кризи скоротився не більше ніж на 10 %, трохи знизилася споживання. Номінальна заробітна плата залишалася високою, а ціни різко впали.

Найсильніше криза вдарила по традиційних галузях французької економіки, насамперед по сільському господарству. Через падіння цін на сільськогосподарську продукцію розпочалося знищення продуктів харчування. У містах збанкрутували тисячі магазинів, кафе, дрібних і середніх підприємств.

Сучасні галузі (виробництво паперу, гуми, електроенергії, нафти) не тільки не розорилися, а й давали прибуток. За підтримки уряду картелі обмежили спад у цукровій, суднобудівній та вугільній промисловості. Натомість у незахищених галузях, зокрема металургії та текстильній промисловості, спостерігалася падіння цін і обсягів продажів на закордонних ринках.

4. Народний фронт та його уряди. Едуард Даладье

Економічний спад і соціальні проблеми спричинили політичну кризу. Багато французів розчарувалося в демократії. Частина з них віддали перевагу лівим пар-

тіям (соціалістичній та комуністичній), решта покладала надії на праві організації («Французьку солідарність», «Бойові хрести», «Французьку дію»). Слабкість уряду й жорстка конкуренція між комуністами та правими в 1934 р. підвели Францію до краю прірви. Країні загрожувала громадянська війна.

На початку лютого 1934 р. під парламентом зібралися праві організації та колишні військові. Унаслідок зіткнень з поліцією були вбиті й поранені. Прем'єр-міністр країни Е. Даладье подав у відставку.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловлюванням Дж. Айронс. Як Ви розумієте фразу про те, що вуличні акції були пов'язані не тільки зі страхом, а й з надією?*

«Масові демонстрації 1930-х років — дуже потужний образ залучення простих людей до політики. Особливо це стосується 1934–1938 рр. ...Страх перед фашизмом і труднощами депресії змішався з вірою в те, що радикальні політичні перетворення можуть урятувати Францію від загальної кризи в Європі».

Джессіка Айронс, британська дослідниця (Jessica Irons. Politics and the People during the French Popular Front // <http://www.port.ac.uk/special/france1815to2003/chapter7/interviews/filetodownload,38434,en.pdf>)

Готуючись до виборів, соціалісти, комуністи та радикали об'єдналися в *Народний фронт*. Програма Народного фронту містила такі вимоги: скорочення безробіття, регулювання трудових відносин; оздоровлення фінансової системи країни, контроль над фінансовими операціями; підтримка сільського господарства; націоналізація важливих підприємств і банків, плановий розвиток економіки; демократизація освіти; захист політичних свобод, свобода слова; боротьба проти фашизму та тероризму; захист миру й роззброєння.

Свідчення

- *Наскільки далекоглядним, на Ваш погляд, було те, що Комінтерн однаково негативно ставився як до фашизму, так і до демократії? Чи сприяв такий підхід згуртуванню антифашистських сил у Франції та в інших країнах?*

«Французький Народний фронт був лише однією з національних складових антифашистської стратегії Комуністичного інтернаціоналу в 1930-х роках. У 1928 р. Комінтерн визначив фашизм як одну з форм панування буржуазії й не розрізняв фашизм і буржуазну демократію».

Джуліан Джексон, англійський історик (Jackson Julian. The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38. Cambridge University Press, 1989, Preface, X)

За підсумками парламентських виборів 1936 р., Народний фронт отримав більше половини голосів і сформував уряд, до якого ввійшли радикали й соціалісти. Прем'єр-міністром Франції став лідер соціалістів *Леон Блюм*.

Основні принципи соціальної політики уряду були сформульовані в *Матінньонських угодах* між конфедерацією французьких промисловців і профспілками: установлення 40-годинного робочого тижня, підвищення заробітної плати, укладення колективних трудових договорів між власниками підприємств і робітниками тощо.

- Розгляньте політичні плакати. Як Ви можете оцінити «війну плакатів» між партіями Народного фронту та їхніми опонентами?

а)

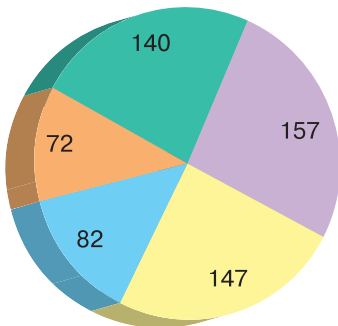
б)

Французькі плакати: а) «Проти прислужників Сталіна! Голосуйте за націоналістів»; б) «Проти цього! Голосуйте за комуністів!». 1930-і роки

Улітку 1936 р. парламент ухвалив багато законодавчих актів, зокрема, було підвищено пенсії й заробітну плату службовцям. Щоб забезпечити соціальні виплати, урядовці збільшили податки для великих підприємств. Власники цих підприємств і банкіри відреагували вивезенням сотень мільярдів франків за кордон, переважно до колоній. Наслідки не забарилися: у бюджеті не знайшлося коштів ні на освіту, ні на соціальне забезпечення.

Відчуваючи фінансовий голод, уряд почав витратити золотий запас країни. За період правління Народного фронту золотовалютні запаси скоротилися майже на третину. Проти уряду виступили радикальні профспілки. Урядова заборона їхньої діяльності не стабілізувала ситуацію, бо профспілки перереструвалися під іншими назвами й продовжували проводити свою лінію.

Партійний склад французького парламенту (1936)

- Проаналізуйте діаграму й зробіть висновок про те, які політичні сили переважали у французькому парламенті за результатами виборів.

■ радикали
■ соціалісти
■ центристи
■ комуністи
■ інші

Авторитет Народного фронту почав знижуватися, особливо після кривавих зіткнень між опонентами в березні 1937 р. Праві називали народнофронтівців агентами Москви й заявляли, що «краще Гітлер, ніж Блюм». Намагаючись виправити ситуацію, Л. Блюм зажадав від парламенту надзвичайних повноважень, що сприйняли як замах на демократію. Прем'єр-міністра не підтримали навіть партнери по коаліції, і в червні того ж року Л. Блюм подав у відставку. Після цього Народний фронт проіснував лише декілька місяців.

Праві партії розгорнули агітацію за встановлення у Франції «сильної влади», сподівалися на початок «усесвітньої комуністичної революції». У таких умовах у квітні 1938 р. було сформовано уряд з частини радикалів і правих. Очолив його **Едуард Даладьє**.

Особистості

Едуард Даладьє (1884–1970) — французький політик і державний діяч. Учасник Першої світової війни. Упродовж 1920–1930-х років неодноразово був міністром у складі різних урядів країни, обіймав посаду прем'єр-міністра в 1933, 1934, 1938–1940 рр. Учасник Народного фронту, сприяв його перемозі на парламентських виборах 1936 р.

Основні події

1936–1937 рр. — уряд Народного фронту у Франції.

Заняття та завдання

1. Використовуючи схему на с. 88 і діаграму на с. 89, охарактеризуйте наслідки Першої світової війни для Франції.
2. Якими були першочергові завдання з відбудови країни?
3. Порівняйте процес післявоєнної відбудови у Франції та Великій Британії. Результати Вашого дослідження запишіть у зошиті в таблицю.

Спільне	Відмінне

4. Чому зовнішньополітичною загрозою для Франції вважалася низька народжуваність у 1920-х роках?
5. Які економічні й соціальні проблеми французи вирішили в 1920-х роках, а які так і залишилися невирішеними?
6. Порівняйте перебіг і наслідки світової економічної кризи у Франції, США та Великій Британії, а також стратегії подолання кризи в трьох країнах.
7. У яких соціально-політичних умовах і з якими гаслами прийшов до влади Народний фронт? Готуючи відповідь, скористайтеся матеріалами рубрики «Свідчення», ілюстраціями та діаграмою (с. 93–94).
8. Охарактеризуйте здобутки й невдачі уряду Народного фронту.

§ 9. Італія

Пригадайте

- Чому Італія воювала на стороні Антанти, адже вона була членом Троїстого союзу?

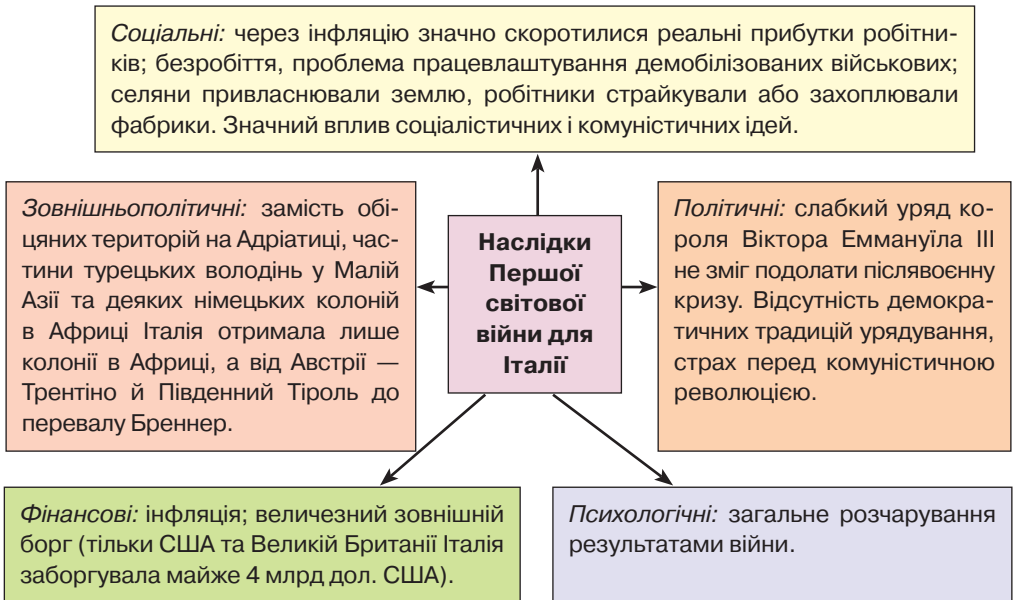
1. Становище Італії після Першої світової війни

Уступивши в травні 1915 р. у війну на стороні Антанти, Італія не здобула блискучих перемог, а заплатила за участь у Великій війні життям 600 тис. своїх громадян, майже 1 млн італійців було поранено.

Повернувшись додому, фронтовики відчували, що держава кинула їх напризволяще. Вони почали об'єднуватися в загони «ардіті» («сміливців») — мужніх і готових на все, але політично малограмотних і навіть неписьменних людей, схильних поширювати військові порядки на цивільне суспільство й звинувачувати в усіх бідах парламент і демократію.

У 1918–1920 рр. Італія переживала кризу. У країні відбулося понад 4 тис. страйків. У 1920 р. за ініціативою однієї з ліворадикальних груп розпочалося захоплення робітниками підприємств. Акції відбулися в Турині на заводах «Фіат», у Мілані, Римі, Неаполі, Венеції та інших містах.

У 1920–1922 рр. зростання економіки припинилося. Заводи призупиняли роботу через нестачу вугілля й сталі та тривалі страйки. Уряд *Джованні Джолітті* був бездіяльний. Після страйку залізничників і поштових службовців у січні 1920 р. Італію паралізував робітничий страйк. Було замінено кількох міністрів, однак під тиском соціалістичної опозиції уряд мусив подати у відставку. Дж. Джолітті сформував новий уряд з лібералів, радикалів і соціалістів.

Слабкістю уряду скористалися соціалісти. В країні фактично відбувалася аграрна революція. Центром нового руху стала Болонья, на околицях якої були вивішені червоні прапори з написом «Реквізована й передана в спільну власність земля». Місцева влада, де переважали соціалісти, вітала й узаконювала такі захоплення.

Уряд утратив контроль над робітничим класом і промисловістю. Багатьма фабриками й заводами керували робітничі комітети, на підприємствах вивісили червоні прапори. Загальна конфедерація праці склала програму, яка містила вимоги підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня й визнання профспілки. Соціалісти й комуністи погрожували перетворити робітничий рух на соціальну революцію.

У 1921 р. економічна ситуація залишалася вкрай тяжкою. Урожай знищила посуха, зростало безробіття. Уряд Дж. Джолітті пішов у відставку. Однак і новий уряд виявився слабким і не зумів запобігти загостренню боротьби між соціалістами та фашистами.

Наступного року ситуація в економіці ще більше погіршилася. Хоча світова війна стимулювала видобуток залізної руди й виплавлення металів, зокрема міді, через промислову кризу італійська економіка не тільки не зберегла досягнутий у роки війни рівень, а й навіть не досягла довоєнного.

Незважаючи на крах наймогутніших світових монархій, в Італії король утримався при владі. Звісно, йому довелося піти на серйозні поступки: повноваження короля були суттєво обмежені, частина маєтків перейшла у власність держави тощо. Авторитет монархії в політичному житті країни знизився до критичної межі, за якою Віктору Еммануїлу III вже ввижалися «жахи» республіки.

Не кращим було й становище італійського парламенту. Соціальне напруження в суспільстві спричинило загострення боротьби між лібералами, республіканцями, демократами, радикалами, народними католиками та ін. Король Віктор Еммануїл III намагався маневрувати між ними та фашистами, які ставали впливовою силою, але робив це нерішуче й непослідовно.

Політичні партії з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну, але становище в країні дедалі погіршувалося. Парламент поступово перетворювався на дискусійний клуб, нездатний запропонувати країні шляхи виходу з кризи.

2. Фашистський режим Б. Муссоліні

Зневірившись у монархії та демократії, тисячі знедолених і невдоволених результатами війни італійців звернули свої погляди на нову політичну силу — **фашизм**. Ватажком фашистів був **Беніто Муссоліні**.

Особистості

Беніто Муссоліні (1883–1945) — італійський диктатор. Учасник Першої світової війни, у минулому впливовий діяч Соціалістичної партії (виключений за підтримку вступу Італії у війну). У березні 1919 р. Б. Муссоліні в Мілані об'єднав розрізнені групи націоналістів і соціалістів і заснував фашистський «Союз боротьби». Після походу фашистів на Рим (1922) став прем'єр-міністром Італії та міністром закордонних справ.

Спочатку фашистські групи були мало помітні в політичному житті країни. У своїй програмі (1919) вони запропонували італійцям привабливі й прості цілі: установлення республіки, скликання Законодавчих зборів, передання землі селянам, боротьба проти буржуазії, підвищення заробітної плати, створення народної міліції, ліквідація банків і бірж, відродження Великої Італії — колоніальної імперії тощо.

Перший досвід боротьби за владу виявився невдалим — на виборах 1919 р. фашисти не здобули жодного місця в парламенті. Здавалося, що партія розпа-

Словник

Фашизм (від італ. *fascio* — в'язка хмизу) — соціально-політичний рух, ідеологія та державний режим диктаторського типу; протилежність демократії.

деться, адже до кінця року в ній залишилося менше 4 тис. членів. Урятував фашистів парламент, який через міжпартійну боротьбу виявився неспроможним прийняти бодай одне вдале рішення для виведення країни з кризи.

На виборах 1921 р. фашисти, діючи нахабно й агресивно, здобули понад три десятки депутатських мандатів. Потрапивши до парламенту, вони фактично паралізували його роботу своїми брутальними діями. Фашисти прагнули довести, що парламентська демократія вичерпала себе й настав час «сильної влади» — фашистської диктатури. Суспільство втомилося від бездіяльності уряду й було готове прийняти будь-який режим, що забезпечив би стабільність.

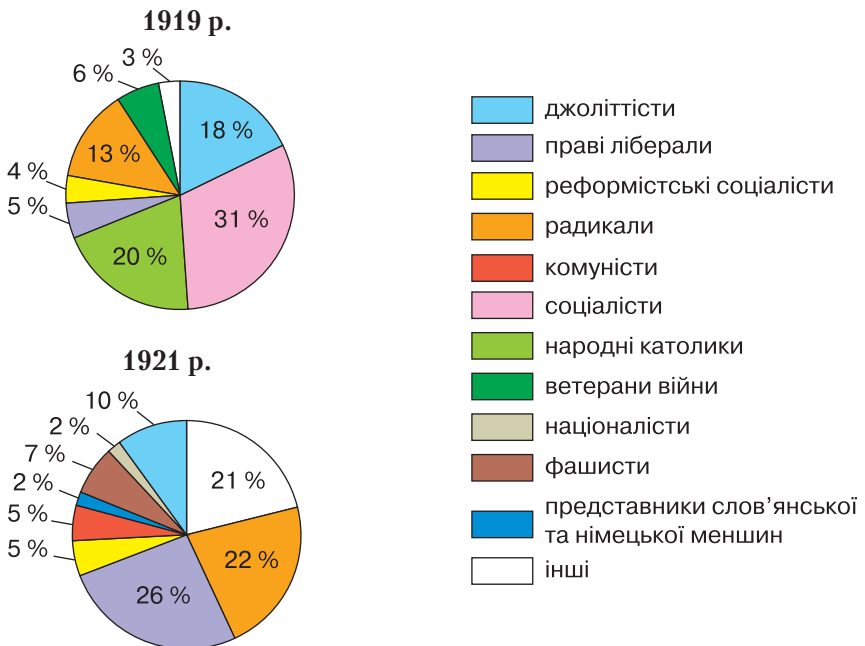
Політичні гасла прибічників Б. Муссоліні

- Усі політичні партії, крім фашистської, будуть заборонені.
- Місце італійської жінки — дім. Італійки мають народжувати багато дітей — майбутніх воїнів.
- Демократія не потрібна. Італія потребує сильного лідера, який дасть народу те, чого він прагне.
- Комунізм і соціалізм — вороги фашизму.
- Війна є благом для країни. Італійська молодь повинна бути готовою до боротьби.
- Італія має утвердитись як імперія в Африці.
- Потрібно упокорити великі держави.

Готуючись до захоплення влади, фашисти створили бойові групи — *сквадри*, запровадили форму — чорні сорочки (звідси назва — «чорносорочечники»), установили контакти з вищими армійськими офіцерами.

- Проаналізуйте діаграми. Як за два роки змінився розподіл депутатських місць в італійському парламенті?

Результати парламентських виборів

Б. Муссоліні заявляв, що ніхто не завадить йому повернути Італії її «історичний» статус імперії. Італійцям фашисти обіцяли знизити податки, підвищити заробітну плату й ліквідувати безробіття. Б. Муссоліні активно готувався до походу своїх прихильників на Рим, щоб захопити владу.

На одному з мітингів Б. Муссоліні погрожував королю й уряду тим, що фашисти підуть на Рим і захоплять владу, якщо їх не допустять до неї. Він відверто блефував, адже сквадри були нечисленні й погано озброєні. Фашисти розраховували на те, що король не зважиться застосувати проти них силу. Прем'єр-міністр Італії Дж. Джолітті перебував за межами столиці й не міг вплинути на перебіг подій. Симпатії генералів розділилися між монархією та фашистами.

Спочатку Віктор Еммануїл III хотів оголосити в країні надзвичайний стан, але потім передумав, аби не допустити кровопролиття й громадянської війни. У ніч з 27 на 28 жовтня **1922 р.** фашисти захопили важливі державні об'єкти в Мілані та інших містах країни. 29 жовтня **король призначив Б. Муссоліні прем'єр-міністром Італії.**

Новий голова уряду не хотів, щоб у його співвітчизників склалося враження, ніби король подарував йому владу. Потрібен був міф про «похід на Рим» щонайменше 300 тис. «фашистських мучеників», а тому вже наступного дня до столиці звідусіль почали прибувати сквадри. Улаштувавши у Вічному місті погром, фашисти пройшли вулицями маршовими колонами під звуки партійного гімну й спеціальними потягами залишили його. Більшістю голосів парламент передав владу фашистам.

Прийшовши до влади, вони певний час зберігали в країні видимість демократії. До 1928 р. уряд був коаліційним: частину міністерських портфельів (юстиції, фінансів та ін.) Б. Муссоліні віддав іншим партіям, чії представники обіймали посади заступників міністрів, керівників державних відомств. Здобувши владу, Б. Муссоліні відразу дав зрозуміти, що не збирається ні з ким нею ділитися. Новітня історія не знала таких масштабів культу особи правителя, який виник в Італії: усюди висіли портрети Б. Муссоліні, усі розпорядження чиновників містили посилення на волю прем'єра. Йому встановлювали пам'ятники, присвоювали різноманітні титули («перший», «найкращий») тощо. Він став кумиром радикалів усього світу.

Колона фашистів прямує до Рима.
Фото. 1922 р.

Поступово обмежуючи повноваження короля, Б. Муссоліні присвоїв собі титул «*дуچه*» (вождь) і правив Італією майже одноосібно. Він заборонив усі політичні партії, окрім власної. Депутатів-нефашистів вигнали з парламенту. Сміливців, які наважувалися протестувати проти тоталітарної системи, заарештовували й відправляли до концентраційних таборів на віддалених островах або бивали (наприклад, популярного соціаліста *Джакомо Маттеотті*).

Свідчення

«Нинішні вибори належить визнати недійсними, бо уряд не вважав за потрібне врахувати думку виборців — 4 млн голосів... Прем'єр доручив фашистській міліції забезпечити порядок. ...Ми вимагаємо анулювати результати виборів!»

З виступу Джакомо Маттеотті в італійському парламенті 30 травня 1924 р. (https://it.wikisource.org/wiki/Italia_-_30_maggio_1924,_Discorso_alla_Camera_dei_Deputati_di_denuncia_di_brogli_elettorali)

У червні 1924 р. через кілька днів після майже двогодинної промови в палаті депутатів Дж. Маттеотті зник, а згодом знайшли його тіло.

Особливий фашистський трибунал запровадив у країні смертну кару. Усупереч конституції найважливіші державні рішення фашисти приймали на масових мітингах, після чого парламент і король мусили їх схвалити. Було скликано не передбачену конституцією *Велику фашистську раду*, яка стала вищим органом політичної влади в Італії.

У **1925 р.** Б. Муссоліні висунув вимогу суцільної фашизації країни. Усі без винятку італійці мали поділяти фашистський світогляд і фашистську поведінку. Він урахував традиційно високий авторитет в країні католицької церкви, тому, не будучи ревним католиком, уклав у **1929 р.** з Папою Римським Пієм XI «*Латеранський пакт*», у якому йшлося про примирення церкви й держави. В обмін на визнання влади Італії Ватикан отримав статус самостійної держави. У школах було збережено викладання Закону Божого й дозволено діяльність єдиної нефашистської партії — «Католицька дія».

Державну поліцію замінила фашистська міліція. Хоча вона й присягала королю, але виконувала накази Б. Муссоліні. На таємну поліцію було покладено завдання тотального шпигунства, провокацій та терору. Діяльність префектів і керівників великих державних підприємств та установ контролювали віддані особисто Б. Муссоліні фашистські комісари.

У 1926 р. фашисти ухвалили новий виборчий закон, згідно з яким партія, що набрала на виборах більше половини голосів, отримувала дві третини місць у парламенті. Право висувати кандидатів у депутати мали тільки фашистські організації. Фашистська партія фактично монополізувала владу. Б. Муссоліні був не тільки головою уряду, до 1929 р. він особисто очолював 8 із 13 міністерств.

За підсумками виборів 1929 р., які пройшли в атмосфері залякування виборців, фашисти оголосили, нібито за них проголосували 98 % італійців. Для збільшення своєї популярності й не бажаючи ділити владу з кримінальним світом, Б. Муссоліні суттєво ослабив сицилійську мафію, щоправда, мафіозна верхівка при цьому не постраждала.

Прийшовши до влади, фашисти активно вербували прихильників гучно розрекламованими соціальними програмами: пільгові квитки до кінотеатрів, «народні потяги» у напрямку морських курортів, клуби, подарунки дітям з бага-

тодітних сімей, дитячі табори. Режим докладав чимало зусиль для розвитку в країні *спорту*; за час перебування фашистів при владі в Італії було споруджено стадіонів і палаців спорту більше, ніж за всю її попередню історію. Фашизм потребував фізично загартованих солдатів, готових до «великих битв».

Справі фашизації мала слугувати й *культура*. Наслідуючи Наполеона, Б. Муссоліні заснував Італійську академію, кандидатів до якої він добирав особисто. Діячі мистецтва мали довести, що всі найголовніші світові відкриття, зокрема винайдення двигуна внутрішнього згоряння, динамо-машини, друкарської машинки, були зроблені італійцями. Навіть ім'я В. Шекспіра нібито насправді було псевдонімом італійського поета.

Реформа *освіти* передбачала закриття «зайвих» шкіл; запровадження обов'язкової релігійної освіти; обмеження кількості учнів і студентів, які могли здобути безкоштовну освіту (тільки «відмінники»); вивчення латини в усіх школах, після закінчення яких учні мали право вступати до університету; заборону переведення на наступний курс студентів, які склали не всі іспити.

Для виховання молоді в дусі відданості фашизму й особисто Б. Муссоліні переписали шкільну програму з історії. Велику увагу приділяли Стародавньому Риму — «найвеличнійшій імперії світу»; замовчувався період Середньовіччя, коли Італія не могла похвалитися могутністю; заслуга об'єднання країни в ХІХ ст. приписувалася винятково Дж. Гарібальді й Дж. Мадзіні, яких вважали «найпершими фашистами». Що ж до ХХ ст., то його проголосили «епохою фашизму й Муссоліні». Завдяки ідеологічному та військовому вишколу, вихованню в дусі обожнення Б. Муссоліні, молоді італійці мали стати гарматним м'ясом у майбутніх авантюрах заради відродження «Великої Італії».

3. Корпоративна держава: ідея та реальність

За основу економічної політики італійські фашисти взяли ідею корпоративної держави. Хоча її офіційне проголошення відбулося навесні 1930 р., а закон «Про корпорації» був прийнятий через чотири роки, фактично таку державу почали створювати ще наприкінці 1920-х років. Спочатку Б. Муссоліні заявляв, що корпорації мають узяти на себе економічні повноваження парламенту. Корпоративний устрій був зображений як «третій шлях» між комуністичною моделлю в СРСР і ліберально-ринковою системою в Європі та США. Корпорації були спробою відповісти на виклики «Великої депресії». Отже, навесні **1930 р.** спеціальним рішенням парламенту було проголошено створення в Італії «*корпоративної держави*».

До корпорацій входили як роботодавці, так і наймані працівники. Кожна корпорація, контролюючи свою галузь, мала обмежувати конкуренцію в промисловості й мобілізувати виробничий потенціал в інтересах суспільства. Формально було створено 22 корпорації, зокрема зернову, овочеву, металургійну, хімічну, авіаційну, театральну. Б. Муссоліні особисто очолив сім із них. Для керівництва корпораціями була створена Національна рада корпорацій з представників робітників, роботодавців, фашистської партії, а також міністрів відповідних галузей.

Військовий вишкіл італійських школярів. *Фото. 1930-і роки*

Свідчення

- Проаналізуйте окремі статті Закону про корпорації. Висловіть припущення, з якою метою фашисти об'єднували в корпораціях чиновників, роботодавців, найманих працівників і посадовців фашистської партії.

«Ст. 2. У корпораціях головує міністр, або помічник державного секретаря, або секретар національної фашистської партії, які призначаються декретом голови уряду.

Ст. 6. За пропозицією міністра корпорацій та за погодженням з центральним комітетом корпорацій голова уряду може організувати... корпоративні комітети з питань дисципліни, господарської діяльності в певній виробничій галузі та залучити до участі в них представників господарських груп, зацікавлених державних органів і національної фашистської партії. Постанови корпоративних комітетів мають бути затверджені відповідними корпораціями, а також загальними зборами Національної ради корпорацій.

Ст. 10. Корпорація має право встановлювати... тарифи для оплати праці, господарські видатки, а також ціни на товари... У разі суперечок про колективні трудові відносини справу вирішує спеціальна колегія...»

Із Закону про корпорації, 1934 р. (Delzell Charles Floyd. Mediterranean Fascism 1919–1945. — The Macmillan Press LTD, 1971. — P. 126–128)

Уважалося, що коли почнуть діяти фашистські картелі й синдикати, об'єднані в корпорації, то в Італії настане соціальний мир. Було навіть створено спеціальне міністерство корпорацій для регулювання економічного життя країни. Для усунення конфліктів між робітниками й підприємцями було прийнято Хартію праці, згідно з якою професійні спілки підпорядковували державним органам під контролем фашистів і вводили до складу галузевих корпорацій.

Наприкінці 1920-х років в Італії відбулася реформа політичного представництва, яка замінила парламент корпоративною палатою. Фашистські профспілки висунули кандидатів у депутати, Велика фашистська рада обрала з них 400 осіб, за яких мали голосувати виборці.

Корпораціям надали широкі повноваження, зокрема щодо регулювання відносин між працівниками й роботодавцями; відновили скасований раніше 8-годинний робочий день. До середини 1930-х років майже всі італійці стали членами корпорацій. По суті, корпоративна система була моделлю державного регулювання економіки.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням Ф. Скрентона. Визначте, на якій проблемі реалізації ідеї корпоративної держави наголошує історик.

«Оскільки світова економіка намагалася відродитися після “Великої депресії”, політики шукали альтернативу ринковому капіталізму. ...Італійський фашизм прагнув знайти золоту середину між вимогами капіталу й інтересами працівників. Прем'єр-міністр Беніто Муссоліні визначив літо 1933 р. для формування... державних корпорацій, які централізували б контроль над виробництвом.

...Процес очолила Національна рада корпорацій, яка мала підрозділи: сільське господарство, торгівля, промисловість, судноплавство, банківська справа, гу-

манітарні й мистецькі професії. Якби ці підрозділи спромоглися узгодити політику, рада могла б регулювати ціни, продукцію та ринки».

Філіп Скрантон, американський дослідник (Philip Scranton. Fascist Italy's Experiment With Economic Corporatism // Bloomberg View, 15 jule 2013 // <https://www.bloomberg.com/view/articles/2013-07-15/fascist-italy-s-experiment-with-economic-corporatism>)

Фашисти залучили капіталовкладення в промисловість, провели роздержавлення та грошову реформу. У 1929 р. рівень промислового виробництва, зокрема сталі й електроенергії, перевищив довоєнний.

У середині 1920-х років в Італії розпочалася «битва за врожай», метою якої було збільшення виробництва зернових і відмова від їхнього імпортування. У цій «битві» брали участь не тільки селяни, а й інші категорії населення, зокрема священики. Між провінціями було організовано змагання, а переможці отримували призи. Ці форми заохочення населення згодом були запозичені й упроваджені комуністами в Радянському Союзі та націонал-соціалістами в Німеччині.

Незважаючи на певні успіхи, Італія не могла повністю забезпечити себе сировиною та продовольством. Безрезультатно закінчилися й інші «битви»: за повномасштабну меліорацію, за ліру, за підвищення народжуваності й навіть проти... горобців, мишей і мух.

Корпорації схвалили заборону страйків і 40-годинний робочий тиждень, контролювали укладення колективних трудових договорів, розглядали конфліктні ситуації, надавали фінансову підтримку профспілкам. На середину 1930-х років фашистам вдалося скоротити безробіття.

Загалом корпорації не виконали покладених на них завдань. *По-перше*, більшість із них існувала тільки на папері й реально не функціонувала. Шлях від ідеї до її втілення на практиці виявився нездоланим; працювала хіба що Корпорація з розведення худоби й рибальства. *По-друге*, незважаючи на пропагандистські кампанії й гонитву за зовнішніми показниками, система корпорацій мало що змінила в соціальному устрої Італії. Формальна участь представників великого бізнесу в корпораціях тільки зміцнила їхній монопольний статус і розширила можливості для повного контролю економічного життя.

Одержавлення італійської промисловості в умовах підготовки до майбутніх воєн дало змогу підвищити заробітну плату робітникам на військових заводах, однак у цілому італійці за фашиського режиму жили гірше, ніж до «Великої депресії». Щодо жителів сільських районів, то корпорації не звільнили їх ні від збільшення податків, ні від планових обов'язкових поставок збіжжя.

Активна зовнішньополітична діяльність Б. Муссоліні, маніпулювання націоналістичними почуттями італійців, обіцянки відродити «Римську імперію», вимоги до європейських держав і США визнати за Італією «історичне право» на колонії в Африці — усе це створювало ілюзію міцності фашистського режиму. З початком Другої світової війни не тільки ця, а й інші ілюзії розвіялися.

Основні події

- 1922 р.** — прихід фашистів до влади в Італії.
- 1925 р.** — проголошення курсу на фашизацію країни.
- 1929 р.** — підписання «Латеранського пакту» з Ватиканом.
- 1930 р.** — проголошення створення в Італії корпоративної держави.

Закриття та завдання

1. Охарактеризуйте становище країни після завершення Першої світової війни, використовуючи схему на с. 96.
2. Чому, на Вашу думку, на початку 1920-х років італійці не опиралися фашистському режиму Б. Муссоліні?
3. Які внутрішні й зовнішні обставини сприяли приходу фашистів до влади?
4. Які сили всередині країни підтримували фашистську диктатуру? (Скористайтеся схемою на с. 99).
5. Як ви вважаєте, «Латеранський пакт» з Папою Римським був пропагандистським кроком Б. Муссоліні чи необхідністю?
6. Що Ви думаєте про причини уваги фашистів до культури й спорту?
7. Оцініть ідею та втілення в життя корпоративної держави в Італії, використовуючи положення окремих статей Закону про корпорації (с. 102) і висловлювання Ф. Скрентона (с. 102–103).
8. Висловіть судження про політичну діяльність Б. Муссоліні. Аргументуйте їх.

§ 10. Німеччина

Пригадайте

- Охарактеризуйте причини переходу Німеччини до «світової політики»? Якими були її наслідки?

1. Листопадова революція 1918 р.

Поразка у війні посягла в душах німців глибоке розчарування. Усі жертви, зокрема загибель понад 2 млн осіб, голод, труднощі виявилися марними. Вище військово командування та кайзер, на думку більшості німців, мали взяти на себе провину за поразку й піти у відставку. Назривав соціальний вибух.

Наприкінці жовтня 1918 р. команди німецьких військових кораблів відмовилися вийти в море та вступити в бій з британською армадою. Влада заарештувала понад тисячу моряків; частина флоту була передислокована до м. Кіля. Моряки висунули вимогу — звільнити заарештованих товаришів. Армійські підрозділи й поліція були роззброєні повсталими моряками, і 4 листопада місто опинилося повністю під їхнім контролем.

Потім моряки зайняли м. Гамбург; у багатьох місцевостях відбулися заворушення невдоволених кризою в країні. На початку листопада повстанці захопили портові міста Росток, Любек та ін. Країною стрімко поширювалася революція; у Баварії та Саксонії соціалісти проголосили республіки.

Уряд утратив контроль над ситуацією. У Берліні боротьба за владу між соціал-демократами й комуністами із «Союзу Спартак» *Ернста Тельмана* («спартаківцями») призвела до сутичок. Лідер соціал-демократів *Фрідріх Еберт* і лідер соціалістів *Філіп Шейдеман* намагалися випередити керівника комуністів *Карла Лібкнехта* щодо проголошення республіки. Вони заявили, що до скликання рейхстагу влада має належати Берлінській раді робітничих і солдатських депутатів.

Революція почалася як заколот в армії, але вона відображала настрої багатьох німців, які прагнули миру й політичних реформ. До солдатів і матросів приєдна-

лися робітники й частина ліберальної інтелігенції та середнього класу. На події в Німеччині миттєво відреагував Комінтерн. У листопаді 1918 р. на берлінському вокзалі дипломатичні кур'єри, які прибули з Москви, випадково розбили ящик, у якому виявилися листівки для німецьких комуністів із закликом розпочати революцію. Наступного дня російському послу в Німеччині вручили ноту про розрив дипломатичних відносин. Радянське посольство назвало інцидент провокацією, його співробітники залишили країну.

9 листопада 1918 р. Німеччину проголосили *республікою*. Наступного дня скликана соціал-демократами Рада народних уповноважених передала владу уряду республіки на чолі із соціал-демократом Фрідріхом Ебертом. Через два тижні Німеччина в Комп'єні підписала угоду про перемир'я.

Поразка Німеччини у війні, мільйони загиблих і скалічених, відсутність дієвої влади, знецінення грошей, антивоєнні демонстрації, національне приниження — це не повний перелік проблем, з якими зіткнулися німці після підписання Комп'єнського перемир'я.

Усі політичні сили країни, крім комуністів, погодилися з тим, що остаточно влада сформується за результатами виборів. У січні 1919 р. «спартаківці» організували в Берліні заколот проти уряду. У місті відбувалися вуличні бої між комуністами й урядовими військами та поліцією. Ф. Еберт звернувся по допомогу до «Вільних корпусів» — загонів фронтовиків. Чотириденні бої закінчилися поразкою комуністів. К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито. Через декілька днів у Німеччині відбулися вибори до Законодавчих зборів, на яких більшість голосів отримали демократичні партії. Був сформований коаліційний уряд. Наступного місяця парламент зібрався у Веймарі й розпочав роботу над конституцією.

Комуністи, незадоволені провальними результатами виборів, у лютому–березні розпочали заколоти в Берліні, Баварії та Середній Німеччині. Припускали навіть можливість інтервенції в Німеччину військ більшовицької Росії через територію Польщі. У середині квітня комуністи на три тижні захопили владу в Баварії й проголосили там «радянську республіку». Проте її було ліквідовано урядовими військами та поліцією. Упродовж травня були придушені останні вогнища комуністичних заколотів. Німецька революція, названа за датою початку *«Листопадовою»*, завершилася.

Внутрішня нестабільність молодій республіці ускладнювалася загрозливою зовнішньою ситуацією. Зима 1918 р. — весна 1919 р. були для країни періодом складних випробувань.

2. Становлення Веймарської республіки

У 1919 р. у м. *Веймарі* було *прийнято конституцію*, у якій сформульовано засади демократичного розвитку федеративної країни, що складалася з 18 земель. Президентом Німеччини обрали *Фрідріха Еберта*.

Республіка зіткнулась із серйозними *політичними проблемами*. Ухвалення конституції було лише першим кроком на шляху утвердження демократії. В армії, поліції, державних установах, судах, університетах і школах на посадах залишилися люди, які з ностальгією згадували довоєнні часи. Частина політиків і партій, що взяли участь у парламентських виборах, зневажала не тільки Веймарську республіку, а й демократію взагалі. Не приховували ворожого ставлення до неї також комуністи й націонал-соціалісти.

Фрідріх Еберт

- Чи можна стверджувати, що Німеччина 1919 р. належала до демократичних країн, зважаючи на її політичний устрій?

Політичний устрій Німеччини за Веймарською конституцією

Становище Веймарської республіки було вкрай нестабільним, а коаліційні уряди — недовготривалими. Та все ж більшість німців голосувала за партії, які підтримували демократичну систему в країні.

На долю Веймарської республіки випала важка місія відновлення зруйнованої німецької економіки. Уряд надрукував велику кількість грошей для виплати репарацій. Відмовившись від підвищення податків, уряд поповнював скарбницю новими, знеціненими реформою 1923 р., паперовими грошима, що спричинило катастрофічну інфляцію. Наприклад, якщо в січні 1919 р. за одну унцію золота (31,1 г) давали 170 марок, то в січні 1923 р. — 372,5 тис., а в листопаді 1923 р. — 87 млрд марок.

Свідчення

- Ознайомтеся зі спогадами В. Сефкес. Якого висновку Ви дійшли про стан фінансової системи й умови життя німців?

«У нас була інфляція: монети зникли, паперові гроші друкували з дедалі більшою кількістю нулів після цифр. Ми були на папері мільйонерами й мільярдерами... Наш керівник щотижня отримував у мерії нашу зарплату й набивав грошима величезні сумки, які не закривалися. ...Отримавши гроші, ми відразу бігли в магазин, аби встигнути купити півхлібини абощо, перш ніж гроші знеціняться. Ми були раді, що витратили гроші. Щодня опівдні повідомляли новий курс марки, прив'язаний до американського долара, і ми бачили, що наші мільярди пропали!»

Із спогадів учительки Вільгельміни Сефкес про 1923 р. (W. Siefkes. Erinnerungen. — Leer, 1979. — S. 80)

Водночас з'явилися й перші ознаки виходу з кризи. Зокрема, Німеччина отримувала іноземні інвестиції, старе промислове й сільськогосподарське обладнання замінювали на нове. Реальна середня заробітна плата працівників упродовж 1920-х років зросла, а робочий день скоротився. Щоправда, існували відмінності: у молодих робітників і службовців доходи зросли, а в працівників вищих категорій вони були меншими, ніж до війни.

Ситуація в країні загострювалася не тільки через економічні проблеми, а й через сепаратизм у німецьких землях. Існувала загроза, що Німеччину може спіткати доля Австро-Угорщини. У столиці Баварії Мюнхені незалежні соціалісти на чолі з *Куртом Ейснером* проголосили Баварську республіку. Однак уже в лютому 1919 р. партія програла вибори, а її лідера було вбито. У Баварії розпочалося протистояння між комуністами й соціалістами, яке закінчилося вбивствами комуністів і жертвами серед населення.

У березні 1920 р. праві спільно з командувачем «вільних корпусів» В. Каппом організували заколот. Скориставшись обуренням військових підрозділів, які за умовами Версальського договору підлягали розформуванню, заколотники ввійшли до Берліна й проголосили В. Каппа канцлером. Армійське командування відмовилося захищати уряд, заявивши, що «рейхсвер не стрілятиме в рейхсвер». Ф. Еберт мусив залишити Берлін.

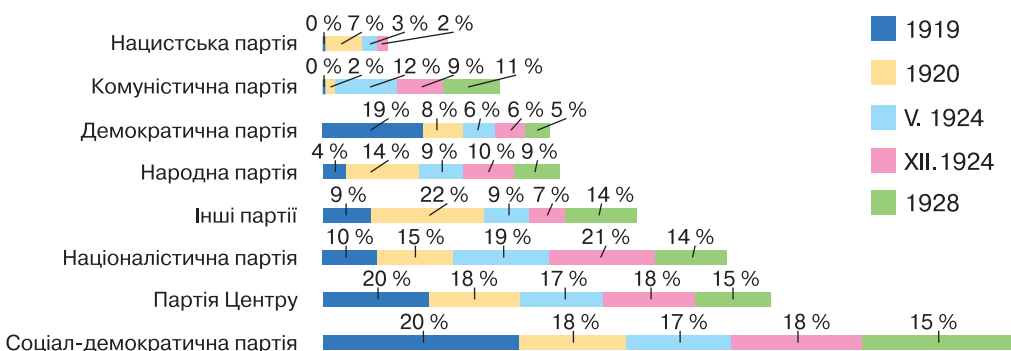
Проти перевороту виступили армія, профспілки, державні службовці й банкіри. В. Капп «подав у відставку» і вивів війська із столиці. Німці усвідомлювали, що Британія та Франція не допустять знищення демократії в Німеччині й у разі потреби окунують країну. Каппівський заколот назвали «безглуздою авантюрою», а його керівникам дозволили залишити країну.

У листопаді 1923 р. країну спіткало нове випробування: лідер націонал-соціалістів *Адольф Гітлер* за підтримки впливових військових, зокрема генерала Е. Людендорфа, організував у Мюнхені «*пивний путч*» (заколотники збирались у пивницях міста). Поліція й армія швидко взяли ситуацію під контроль. Лідери путчистів, зокрема й А. Гітлер, були заарештовані й ув'язнені.

У період відновлення (1924–1929), коли реалізовувалися плани Дауеса та Юнга, німці підтримували на виборах поміркованих політиків. Обраний у 1925 р. президентом республіки *Пауль фон Гінденбург* мав у німців великий авторитет, уособлюючи стабільність і непорушність порядку в державі. Улітку 1928 р. був сформований уряд великої коаліції в складі п'яти партій.

- Проаналізуйте статистичні дані діаграми. Визначте, які політичні партії мали найбільшу підтримку німецьких виборців у перше післявоєнне десятиліття, а які були аутсайдерами симпатій виборців.

Вибори до рейхстагу (% набраних голосів)

Свідчення

- Які ризики, на думку британського посла в Берліні, були найбільшою загрозою для демократії в Німеччині?

«Протягом дванадцяти місяців (січень–грудень) Німеччина пережила... уторгнення французів і бельгійців у Рур; комуністичне повстання в Саксонії й Тюрингії, «півний путч» у Баварії, економічну кризу, сепаратистський рух у Рейнській області. Кожен із цих чинників міг суттєво змінити внутрішню структуру країни або відносини із зовнішнім світом. Кожен із цих ризиків, якби вони не були подолані, знищив би всі надії на загальний успіх».

З щоденника Едгара Вінсента Д'Абернона, британського посла в Берліні в 1920–1925 рр. (запис за 31 грудня 1923 р.) (E. V. d'Abernon. Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren. — Leipzig, 1929. — Bd. II: Ruhrbesetzung. — S. 337–338)

3. Вплив світової економічної кризи на політичне життя в країні

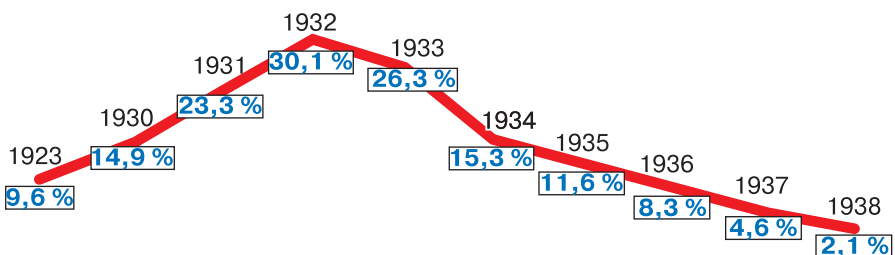
Німеччина виявилася другою після США країною, яку охопила «Велика депресія». Країна болісно переживала наслідки поразки у війні, була ослаблена територіальними й економічними статтями Версальського договору, внутрішньою політичною боротьбою. Усе це стало сприятливим середовищем для економічної кризи. Банки, біржі, заводи та підприємства закривалися, швидкими темпами зростало безробіття.

Хоча Німеччина серйозно постраждала від «депресії», вона зуміла уникнути найтяжчих наслідків економічної кризи. У країні було введено державне регулювання економіки. Уряд визначав плани виробництва, ціни, було запроваджено карткову систему розподілу товарів. Наслідком милітаризації економіки стало значне скорочення безробіття в країні. Нацисти, які прийшли до влади в 1933 р., сприяли одержавленню сільського господарства: було створено «Державний продовольчий фронт», який контролював виробництво, ринки збуту й ціни на продукцію.

У Німеччині подолання «Великої депресії» відбувалося винятково за рахунок контролю нацистською державою економіки й прискорення переозброєння. У США символом подолання «Великої депресії» став «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта, а в Німеччині — створення воєнізованої агресивної держави.

- Порівняйте показники безробіття в період світової економічної кризи в Німеччині, США (див. § 6) і Великій Британії (див. § 7). Як Ви оцінюєте проблему робочих місць у Німеччині на фоні інших європейських держав?

Рівень безробіття в Німеччині (% працездатного населення)

4. Політичне й економічне підґрунтя приходу до влади нацистів

Поразка у війні та пов'язані з нею людські, територіальні й економічні втрати, випробування в період світової економічної кризи стали живильним середовищем для вкорінення й поширення серед частини німців радикальних настроїв. Найбільш організованими й дисциплінованими ворогами Веймарської республіки були **націонал-соціалісти** (нацисти).

Свідчення

- На кого, на Вашу думку, В. Черчілль покладав частину відповідальності за прихід до влади в Німеччині нацистів? Які події він мав на увазі, кажучи про «нав'язування» чогось німцям?

«Переможці нав'язали німцям ідеал, якого здавна прагнули ліберальні країни Заходу. ...Веймарська республіка, незважаючи на всі її здобутки й переваги, сприймалася як щось нав'язане ворогом... Утворилася порожнеча, і невдовзі її заповнив маніяк, носій і виразник найзлісніших почуттів, які коли-небудь роз'ятрювали людське серце, — єфрейтор Гітлер».

Вінстон Черчілль (*Вторая мировая война* / сокр. пер. с англ. — М., 1991, — Кн. 1, т. 1–2. — С. 21–23)

Нацисти виступали за об'єднання всіх німців у «Велику Німеччину», відмову від виконання умов обтяжливого для країни Версальського договору, завоювання нових територій, позбавлення осіб «неарійського» походження політичних прав і громадянства.

З-поміж інших політичних течій націонал-соціалізм вирізнявся відвертим расизмом і **антисемітизмом**. Нацисти проголошували «арійську» расу «вищою», а всі інші народи «неповноцінними». Євреїв, ромів, слов'ян та інші нації вважали ворожими «вищої расі» — вони підлягали знищенню. Території, населені іншими народами, мали стати «життєвим простором» майбутнього «тисячолітнього Третього рейху» і заселятися німецькими колоністами. Ці й інші свої погляди лідер нацистів **Адольф Гітлер** виклав у книжці «Моя боротьба», яку він написав у 1924 р. в тюрмі. Відсидівши за участь у «пивному путчі» 9 місяців замість належних 5 років, А. Гітлер почав активно вербувати до своєї партії невдоволених Веймарською республікою. З представників переважно середнього класу, невдах-інтелектуалів, безробітних і молоді він сформував особисту армію — штурмові (СА) й охоронні (СС) загоони.

Словник

Націонал-соціалізм (скорочено — **нацизм**) — ідеологія й практика політичного тоталітарного руху, що сформувався в Німеччині й Австрії після Першої світової війни та ґрунтувався на ідеях німецького експансіонізму та реваншизму, фюрерства (вождизму), екстремістського націоналізму, ксенофобії, антисемітизму та «вищості арійської раси». Після поразки Німеччини в Другій світовій війні (1939–1945) націонал-соціалізм був засуджений Нюрнберзьким міжнародним трибуналом, як злочин проти миру й людства.

Антисемітизм — одна з форм національної та релігійної нетерпимості, вороже ставлення до євреїв. Найогидніших форм державний антисемітизм набув у тоталітарних країнах.

Особистості

Адольф Гітлер (1889–1945) — канцлер Німеччини (1933–1945). Один з найкривавіших в історії людства диктаторів. Народився в невеликому австрійському місті на кордоні з Баварією, на території тодішньої Австро-Угорщини. Учасник Першої світової війни, був нагороджений солдатським Залізним хрестом. Після демобілізації вступив до Німецької робітничої партії. У 1921 р. очолив Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію.

В умовах світової економічної кризи, унаслідок якої мільйони німців втратили роботу, на виборах до рейхстагу нацисти отримували дедалі більше голосів виборців.

Гітлер вимагав від президента Німеччини П. фон Гінденбурга призначити його канцлером. Після складних переговорів із впливовими німецькими підприємцями, політиками та військовими **30 січня 1933 р. А. Гітлер був призначений головою уряду.**

Це ще не означало встановлення нацистської диктатури, бо уряд був коаліційним і нацисти не мали в рейхстазі більшості. Однак А. Гітлер не приховував, що не має наміру з будь-ким ділитися владою. Уже за кілька місяців він присвоїв собі набагато більше повноважень, ніж могли передбачити ті, хто любивав його призначення. Оскільки в рейхстазі в січні 1933 р. більше половини депутатів були противниками нацистської партії, А. Гітлер та його прибічники не мали шансів нав'язати парламенту антидемократичні закони. Чимало політиків вірило, що А. Гітлер довго не втримається при владі.

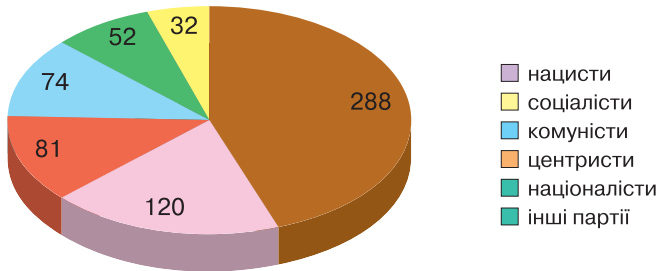
У березні 1933 р. повинні були відбутися загальні вибори до рейхстагу. Вони мали, з одного боку, виявити всіх політичних супротивників А. Гітлера, а з іншого — допомогти йому завоювати прихильність народу. У листопаді 1932 р. підтримка нацистів досягла піку й будь-який результат, окрім перемоги на виборах, міг призвести до їхнього краху. За тиждень до виборів нацисти влаштували пожежу в будівлі рейхстагу. А. Гітлер звинуватив у підпалі комуністів і зажадав від П. фон Гінденбурга надзвичайних повноважень для відвернення «загрози перевороту». Президент погодився ухвалити закон «Про захист народу й держави», який забороняв участь комуністів і соціалістів у виборчій кампанії. Лідерів обох партій заарештували, а їхні партійні газети закрили. Загони штурмовиків СА («коричневосорочечники») сновигали вулицями й нападали на тих, хто відкрито виступав проти А. Гітлера. Було заарештовано понад 10 тис. політичних противників нацистів. Проте березневі вибори, які відбувалися в атмосфері терору й залякування, не дали А. Гітлеру тієї кількості голосів, на яку він розраховував.

Англійська карикатура «Тимчасовий трикутник». 1933 р. (П. фон Гінденбург і Ф. фон Папен несуть А. Гітлера до влади, наспівуючи відому пісню: «Бо він веселий, хороший хлопець...»)

- Проаналізуйте діаграму. Змодельюйте, як могли б розвинутися події, якби в рейхстазі утворилася коаліція з налаштованих проти нацистів партій.

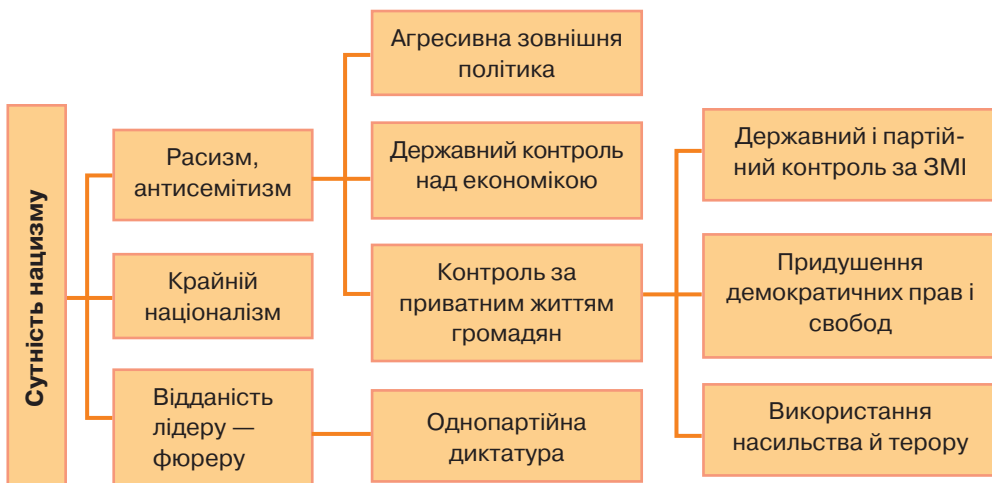
Кількість місць у рейхстазі за результатами виборів
5 березня 1933 р.

5. Сутність і практика нацизму

Невдовзі після виборів у Німеччині був створений перший концентраційний табір у Дахау, до якого відправляли тисячі демократів. Улітку 1933 р. розпустили німецькі профспілки, заборонили всі політичні партії, крім націонал-соціалістів. За результатами нових виборів до рейхстагу в листопаді нацисти оголосили, що за них нібито проголосували понад 92 % виборців. Для узурпації влади А. Гітлеру необхідно було, щоб рейхстаг ухвалив закон, який надав би йому надзвичайні повноваження. Після пожежі в рейхстазі засідання вирішили провести в будівлі берлінської опери. Коли депутати наблизилися до опери, то виявили, що будівля оточена підрозділами СС і СА, які пропускали всередину тільки нацистів і націоналістів. Голосами нацистів і правих депутатів потрібний закон був швидко прийнятий, і А. Гітлер отримав диктаторські повноваження.

Відповідно до своїх расистських упереджень нацисти проводили політику *геноциду* щодо євреїв та інших «неарійців». Особливо трагічною була доля євреїв, які становили менше 1 % населення Німеччини і разом з усіма воювали на фронтах Першої світової війни. Їх проголосили «ворогами німецької нації і держави», заборонили займатися громадськими справами, викладати в школах та університетах, практикувати лікарями й юристами; у їхніх паспортах робили спеціальні позначки.

У квітні 1933 р. нацисти закликали до бойкоту єврейських магазинів і підприємств, але населення було ще не готове до такого неприхованого прояву антисемітизму.

Процес витіснення євреїв з економічного, політичного й культурного життя Німеччини тривав майже п'ять років: дітей виганяли зі шкіл, а студентів — з університетів. Тих, хто хотів емігрувати, випускали, попередньо відібравши в них кошти й майно. У ніч з 9 на **10 листопада 1938 р.** нацисти влаштували погром, який увійшов в історію під назвою «**кришталева ніч**». По всій Німеччині вони грабували й руйнували єврейські магазини, синагоги, кладовища. Сотні євреїв загинули, а понад 30 тис. осіб нацисти відправили до концтаборів.

У 1939 р. А. Гітлер підписав указ про евтаназію («легку смерть»), під який підпадали всі, чиє життя, на думку нацистів, було «позбавлене цінності»: душевнохворі, хворі на гемофілію, епілепсію, правець, ті, хто мали хвороби шкіри, очей, вух тощо. Багатьох жінок за політичними та расовими ознаками примусово стерилізували.

Свідчення

«Носій спадкового захворювання може бути стерилізований, якщо досвід медицини свідчить про велику ймовірність того, що його нащадки страждатимуть тяжкими спадковими фізичними чи психічними хворобами. ...Стерилізації може бути піддана особа, яка хворіє на тяжку форму алкоголізму».

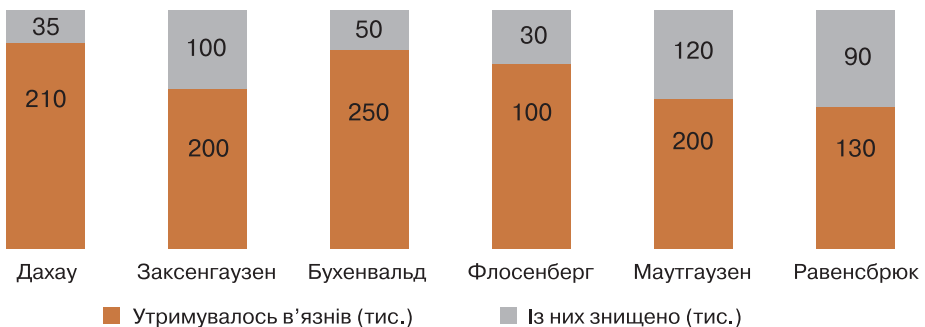
Із Закону про попередження появи потомства з нездоровою спадковістю (<http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/English30.pdf>)

Масові репресії нацистів стали інструментом державної політики. Керуючись законом про арешт підозрюваних у «підривній діяльності», понад 200 тис. противників режиму було вбито або закатовано, 450 тис. осіб за політичними, релігійними та расовими мотивами було ув'язнено або відправлено до концтаборів.

Нацисти послідовно утверджували свою диктатуру в економіці, політиці й інших сферах життя. Вони заохочували народжуваність «арійців», щоб заселити німцями окуповані території. Були ліквідовані профспілки, їхні кошти вилучені, а лідери заарештовані. Прийнявши закон про заборону створення нових партій, нацисти стали єдиною «законною» політичною силою в країні.

- Оцініть масштаби репресій на основі наведених у діаграмі даних.

Найбільші нацистські концентраційні табори, створені в 1930-х роках (тис. осіб)

Люди стежили один за одним на роботі й удома, повідомляли владу про «підозрілих» і «неблагонадійних» співвітчизників. Таке поняття, як особиста свобода, зникло. Єдиною проблемою для А. Гітлера залишалося усунення його конкурентів у самій партії, яку він вирішив у червні 1934 р. у «ніч довгих ножів».

Для А. Гітлера «націонал-соціалістична революція» завершилася, коли він опинився на вершині влади. Тепер йому заважали ті, з ким він захоплював владу, а також їхні претензії на «продовження революції». Насамперед ішлося про загони СА. Нацистські штурмовики з СА під керівництвом капітана Е. Рема, який був з А. Гітлером від самого початку й користувався авторитетом серед нацистів, уважали, що захоплення влади є лише першим етапом, а «друга революція» повинна привести до краху капіталізму й перемоги «національного соціалізму».

Антикапіталістична риторика лідерів СА дратувала великих підприємців, а заклики замінити армію загонами СА — генералітет. А. Гітлер віддав таємний наказ про знищення найвпливовіших командирів СА. Разом з ними мали бути знищені й опозиційні політики.

У ніч з 29 на 30 червня 1934 р. у Берліні та деяких великих містах прокотилася хвиля вбивств, які здійснили загони СС. Крім Е. Рема, були знищені колишній канцлер Німеччини К. фон Шлейхер, один із засновників нацистської партії Г. Штрассер та ін. За різними оцінками, жертв було від 200 до 1000 осіб. Наступного дня після «ночі довгих ножів» А. Гітлер заявив, що війська СС діяли законно, бо виконували його наказ. Мовляв, кожен, хто виступав проти А. Гітлера, виступав проти Німеччини й мав бути знищений.

Після смерті в 1934 р. П. фон Гінденбурга **А. Гітлер проголосив себе фюрером**, тобто вождем Третього рейху.

Пропагандистська машина формувала «культ особи» А. Гітлера. Він зображувався лідером, який поставив інтереси країни вище за особисті. Усі найважливіші питання А. Гітлер вирішував одноосібно. Крім СА та СС, каральні функції режиму виконували також поліція, СД (служба безпеки), гестапо (таємна політична поліція). Влада А. Гітлера ґрунтувалася на визнанні його «винятковості», його воля прирівнювалася до провидіння.

Свідчення

«Довіра до нього [А. Гітлера] безмежно зростала, адже він не тільки без кровопролиття усунув наслідки Версальського договору, що понад усе пригнічував національну свідомість німецького народу, а й постійно зміцнював могутність і велич Німецької імперії. Мало хто сумнівався в чесності цієї політики, і ще менше було тих, хто не дав себе засліпити зовнішніми успіхами й соціальним піднесенням і розгадав демонічну сутність А. Гітлера. Ця жменька людей в умовах тоталітарного режиму була позбавлена можливості відкрито висловлювати свої погляди й думки».

Курт фон Тіппельскірх, німецький генерал (История второй мировой войны. 1939–1943. — Санкт-Петербург, 1994. — Т. 1. — С. 5)

Міністерство пропаганди постійно агітувало німців у нацистському дусі. Газети, радіо, кіно, театр, література й музика вихваляли А. Гітлера та його режим. Була запроваджена жорстка цензура всіх німецьких видань, з бібліотек вилучали й публічно спалювали книжки, які нацисти вважали «шкідливими». Для пропаганди режиму використали також Олімпійські ігри, що відбулися в

серпні 1936 р. в Берліні. Молодь проходила вишкіл в організації «Гітлерюгенд» і численних військово-спортивних таборах.

Загалом у Німеччині зазнали репресій понад 3 млн осіб, а з початком Другої світової війни кількість жертв нацизму зросла до десятків мільйонів.

Основні події

Листопад 1918 р. — проголошення Німеччини республікою.

Серпень 1919 р. — прийняття Веймарської конституції.

Січень 1933 р. — призначення А. Гітлера канцлером Німеччини.

Серпень 1933 р. — проголошення А. Гітлера фюрером Третього рейху.

Листопад 1938 р. — «кришталева ніч».

Закриття та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «націонал-соціалізм (нацизм)», «анти-семітизм».
2. Охарактеризуйте причини, перебіг і результати Листопадової революції.
3. Охарактеризуйте політичний устрій Німеччини та права громадян, використовуючи схему на с. 106.
4. Які соціально-економічні й політичні проблеми довелося вирішувати німцям за часів Веймарської республіки?
5. Які роки були, на Вашу думку, найскладнішими для республіки? Готуючи відповідь, використайте висловлювання В. Сефкес (с. 106) та Е. В. Д'Аберна та діаграму (с. 110).
6. Порівняйте стратегії подолання світової економічної кризи урядами Німеччини, США, Великої Британії, Франції та Італії.
7. Які, на Вашу думку, обставини й політичні сили сприяли приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів? Які ознаки нацистського режиму свідчили про його тоталітарний характер?
8. Висловіть Ваші аргументовані судження про політичну діяльність А. Гітлера в 1930-х роках.
9. Проти яких категорій населення та в якій формі застосовували репресії в нацистській Німеччині? При підготовці відповіді використайте матеріали з рубрики «Свідчення» на с. 112–113 і діаграму на с. 112.

§ 11. Радянський Союз

Мисліть

- Назвіть причини й обставини виходу Росії з Першої світової війни.
- Охарактеризуйте наслідки цієї події.

1. Політика більшовиків після захоплення влади. «Воєнний комунізм»

Здобувши перемогу у виснажливій громадянській війні й очікуючи початку «світової революції», у результаті якої пролетаріат західних країн мав забезпечити Росію сучасним обладнанням, більшовики на чолі з **Володимиром Леніним** розпочали в країні соціально-економічні зміни.

Особистості

Володимир Ленін (Ульянов) (1870–1924) — ідеолог комунізму, засновник комуністичної партії в Росії. Перший голова Ради народних комісарів (уряду) більшовицької Росії (1917–1924), засновник Комуністичного Інтернаціоналу (1919), засновник і перший керівник Радянського Союзу.

Внутрішня політика більшовиків упродовж 1917–1920 рр. — «воєнний комунізм» — полягала в одержавленні економіки, націоналізації банків, знищенні приватної власності, заміні грошових відносин картковою системою (розподіл товарів і продуктів за спеціальними картками). Також вводили трудову повинність за принципом «хто не працює, той не їсть»; створювали «трудові армії», у яких праця була безоплатною, а також табори примусової праці; запроваджували комуністичні «суботники». У селах націоналізували землю, створювали комуни. Було заборонено приватну хлібну торгівлю. Озброєні «продовольчі загони» брутально відбирали в селян «надлишки» продуктів.

У період «воєнного комунізму» у 1921 р. на одну людину виробляли 1 м тканини за рік; на одне селянське господарство припадало 100 г металовиробів. Нові радянські гроші («раднаки») стрімко знецінювалися. У країні існував «чорний ринок», через заборону грошових відносин зазнала краху і фінансова система, знизилася темпи виробництва. Жахливий голод охопив території, на яких проживало 30 млн осіб. Як наслідок, 3 млн населення померло, 2 млн дітей залишилися сиротами.

Росією прокотилася хвиля селянських повстань, у яких узяла участь майже третина населення Західного Сибіру, Уралу, Дону, Кубані, центру Росії. На Тамбовщині й Воронежчині сформувалися дві повстанські армії чисельністю 50 тис. осіб під проводом Олексія Антонова. Проти них радянська влада кинула 40-тисячне озброєне військо, яке застосувало отруйні гази й тільки так упокоїло селян.

У березні 1921 р. в Кронштадті на Балтиці проти комуністів повстали моряки. Радянські війська штурмом узяли місто. Частина моряків комуністи розстріляли, декілька тисяч утекли до Фінляндії. Після заборони партії лівих соціалістів-революціонерів (есерів) у Росії залишилась одна партія — комуністична.

І. Владимиров. Продовольчий загін. 1918 р.

Свідчення

- Який висновок Ви можете зробити про сутність комуністичного режиму на основі висловлювання керівника більшовиків?

«Посилення репресій проти політичних ворогів радянської влади й агентів буржуазії (особливо меншовиків та есерів); здійснення цих репресій ревтрибуналами й нарсудами якнайшвидше в революційно-доцільному порядку; обов'язкова постановка ряду зразкових... процесів у Москві, Петрограді, Харкові й інших найважливіших центрах; вплив на нарсуддів і членів ревтрибуналів через партію щодо поліпшення діяльності судів і посилення репресій — усе це мають проводити систематично й наполегливо».

Володимир Ленін (Полное собрание сочинений. — М., 1958–1965. — Т. 44. — С. 396–397)

2. Нова економічна політика (неп)

Наслідки політики «воєнного комунізму», селянські бунти й повстання моряків підвели В. Леніна до неочікуваного для багатьох комуністів висновку: або радянська влада відмовиться від «кавалерійської атаки на капітал», або ж народ її знищить.

Становище в Україні на початку 1920-х років було вкрай тяжким: «воєнний комунізм» з його продрозкладкою, літня засуха 1920 р. фактично зруйнували господарство. На півдні України в 1921 р. розпочався голод, який забрав життя майже 1 млн осіб. Денний пайок хліба міських робітників становив менше 100 г. У Харкові, Катеринославі (нині м. Дніпро) та інших містах на початку 1921 р. відбулися страйки. На Донеччині, Полтавщині, Катеринославі вибухнули селянські повстання, які влада назвала «куркульським саботажем» і «політичним бандитизмом». На придушення повстанців-селян більшовики кинули регулярні війська.

Ще в березні 1920 р. Ленін заперечував **Льву Троцькому**, який пропонував замінити продрозкладку продподатком та відновити товарообіг. Однак уже наступного року він несподівано закликав змінити економічну політику й навіть погрожував відставкою, якщо партія його не підтримає.

Особистості

Лев Троцький (Бронштейн) (1879–1940) — російський та міжнародний діяч робітничого й комуністичного руху. Народився в Україні. Один з організаторів більшовицького перевороту в Росії в жовтні 1917 р. Конкурент спочатку В. Леніна, а після його смерті Й. Сталіна в боротьбі за лідерство в партії більшовиків.

Світова революція, на яку розраховували комуністи, не відбулася. Навпаки — на Заході ситуація стабілізувалась і більшовики мали визначитися, що робити далі. К. Маркс жодної поради їм на цей випадок не залишив. У **1921 р.** вони оголосили про запровадження **нової економічної політики (непу)** — особливої форми державного капіталізму, пристосованої до умов більшовицької Росії. Проте В. Ленін ніколи не казав, що неп — це назавжди.

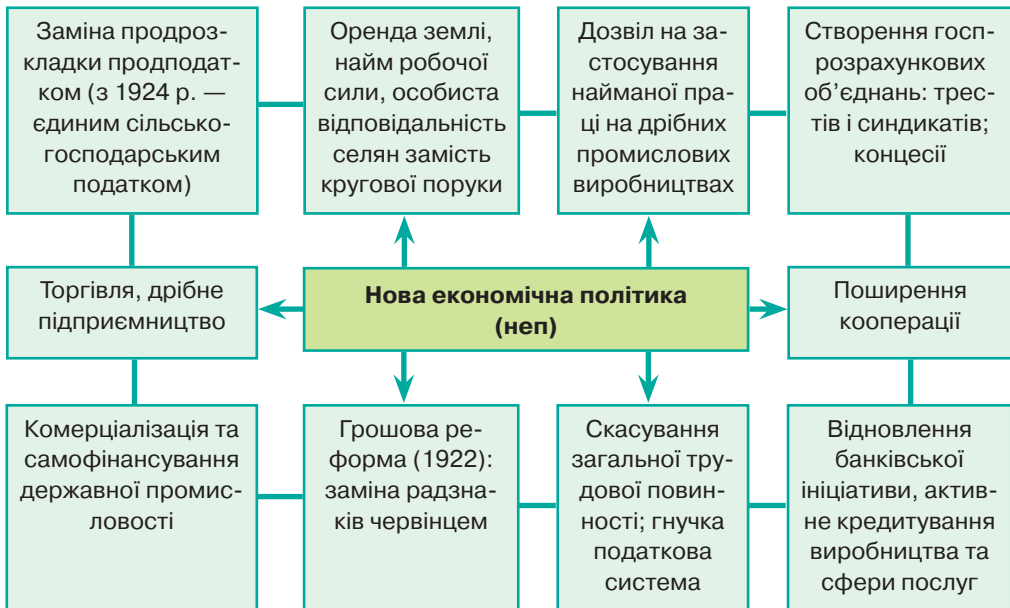
Слухаючи виступи В. Леніна на партійних з'їздах і зібраннях, рядові комуністи були збентежені — їх закликали повернутися до капіталізму, у боротьбі

проти якого вони проливали свою й чужу кров на фронтах громадянської війни, повіривши в настання епохи «світової комуни». Ще декілька місяців тому за слова, виголошені тепер В. Леніним, Всеросійська надзвичайна комісія (рос. ВЧК), тобто політична поліція, убила тисячі «ворогів революції».

Насамперед комуністи вирішили *кооперувати селянство*. Для цього, з одного боку, потрібно було залучити селян до будівництва соціалізму, а з іншого — нейтралізувати як потенційно ворожу більшовикам силу. Створення прошарку «цивілізованих кооператорів», налагодження нормальних економічних зв'язків між містом і селом залишало комуністам можливість далі мріяти про «світову пролетарську революцію». Якщо ж вона не відбудеться, то самотужки будувати соціалізм у Росії.

- *Ознайомтеся зі схемою. Чи є, на Вашу думку, серед складових непу такі, що притаманні сучасним економікам? Якщо так, назвіть їх. Аргументуйте свій вибір.*

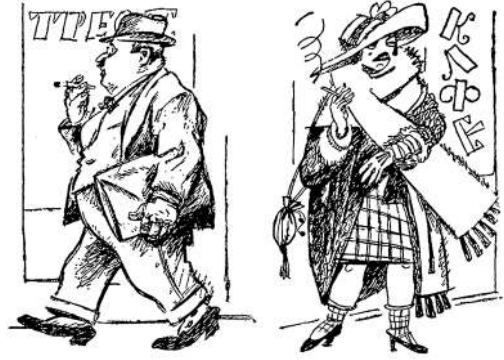

Важливим кроком до відродження сільського господарства й промисловості була заміна продрозкладки чітко визначеним податком, дозвіл орендувати землю й наймати робочу силу. Тепер селянин, сплативши державі заздалегідь озвучений обсяг податку, продавав решту своєї продукції на ринку й отримував прибуток. Як наслідок, за 1922–1924 рр. сільське господарство досягло довоєнного рівня.

Держава зберегла за собою управлінські важелі у важкій промисловості й інших найважливіших галузях. Водночас було дозволено приватні торгівлю та дрібне виробництво із застосуванням найманої робочої сили. Державна промисловість також працювала на ринок на засадах самофінансування. Частина дрібних виробництв збанкрутувала й була продана колишнім власникам або орендарям.

Не менш важливу роль відіграла розпочата в 1922 р. *грошова реформа*. Державний банк Росії замість радзнаків запровадив *червінець*, який на чверть забезпечувався золотом, а на три чверті — іноземною валютою, товарами, цінними

- Яке, на Вашу думку, ставлення до непманів мали формувати такі малюнки, розміщені в радянському журналі?

Карикатура «Типові непмани». 1922 р.

паперами. Червінець одразу набув популярності, хоча певний час радзнаки й червінці перебували в обігу паралельно. У 1924 р. за червінець давали майже два долари США й приблизно дев'ять англійських фунтів стерлінгів; до 1925 р. червінець вільно обмінювали на іноземну валюту, він мав попит на зарубіжних біржах. Держава випустила облігації, відкрила ощадні каси, у яких населення зберігало свої заощадження. Нові гроші активізували торгівлю, відновили роботу ярмарок і товарних бірж. Чимало людей швидко розбагатіли.

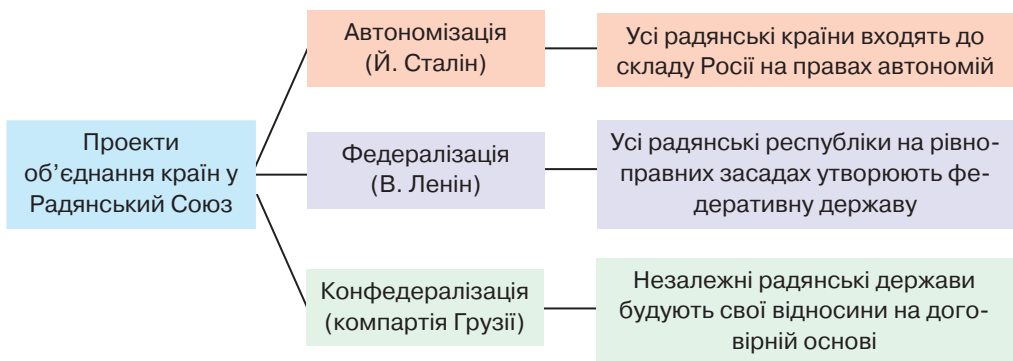
У 1923 р. неп пережив кризу. Ціни на промислову продукцію виявилися завищеними, а на продукцію сільського господарства — заниженими. Селяни відмовлялися продавати продукти на ринку за безцінь, що призвело до погіршення постачання продовольства до міст. Тимчасовим виходом стало підвищення державою цін на сільськогосподарську продукцію.

3. Утворення СРСР

До початку 1920-х років більшовики поширили свою владу на всю територію Росії, а також на Україну, Білорусь, держави Закавказзя. Вони розробляли сценарії відновлення Російської імперії під іншою назвою. Зрештою був прийнятий варіант, запропонований В. Леніним.

Наприкінці 1922 р. в Москві на I Всесоюзному з'їзді рад було **проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**, до якого ввійшли Білорусь, Закавказька федерація (Азербайджан, Вірменія та Грузія), Росія, Україна. Раду народних комісарів (уряд) очолив В. Ленін. Центральний

- Як Ви вважаєте, який із трьох сценаріїв найбільше відповідав намірам відновлення імперії, а який був приречений на відхилення? Чому, на Вашу думку, перевагу віддали ленінському плану?

виконавчий комітет (ЦВК) (подібний до парламенту), в умовах однопартійної диктатури мало на що впливав. Передбачали, що договір про створення СРСР для кожної союзної республіки набере чинності тільки після ратифікації його республіканським з'їздом рад, але насправді ратифікації не відбулося. У 1924 р. було прийнято Конституцію СРСР.

4. Боротьба за владу в комуністичній верхівці після смерті В. Леніна

В. Ленін керував Радянським Союзом недовго. Ще наприкінці 1921 р. він захворів і його відправили лікуватися в селище поблизу Москви. У найближчому оточенні розпочалася боротьба за владу.

Основними претендентами були Лев Троцький та **Йосиф Сталін**. У квітні 1923 р. В. Ленін продиктував (сам він писати вже не міг) секретареві «Лист XII з'їзду», у якому охарактеризував провідних більшовиків. Й. Сталіна він назвав не тільки справжнім «соціал-націоналом», а й «грубим великоросійським держимордою» і запропонував усунути його з посади.

Особистості

Йосиф Сталін (Джугашвілі) (1879–1953) — генеральний секретар комуністичної партії (1922–1953). Брав участь у більшовицькому жовтневому перевороті 1917 р. в Росії. У першому складі більшовицького уряду обіймав малозначущу посаду комісара (міністра) у справах національностей. У роки громадянської війни перебував у Червоній армії. За невміле командування був відкликаний. Із січня 1924 р. — керівник СРСР.

Делегатам з'їзду лист так і не зачитали, але сам факт його існування становив для Й. Сталіна й тих, хто його підтримував, серйозну загрозу. 21 січня 1924 р. В. Ленін помер. Після його смерті боротьба всередині комуністичної верхівки загострилася. Зручним для Й. Сталіна та його прихильників приводом для атаки на Л. Троцького — наркома з військових і морських справ, голови Реввійськради СРСР — стали його публікації, у яких серед «героїв жовтня 1917 р.» і друзів В. Леніна не знайшлося місця для Й. Сталіна. Як засвідчили подальші події, Л. Троцький переоцінив власні сили й недооцінив Й. Сталіна. Партійна преса розпочала кампанію з дискредитації Л. Троцького. На початку 1925 р. його спочатку змусили «покаятися», а потім усе одно зняли з посади. Після цього розпочалася боротьба за владу між співниками в справі знищення Л. Троцького.

У 1927 р. з партії, яку перейменували на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б), виключили десятки опозиціонерів, зокрема й Л. Троцького. Наступного року його вислали до Казахстану, а ще через рік — за межі СРСР. Поразку Л. Троцького в боротьбі за владу одні сприймали як продовження курсу В. Леніна, інші — як заперечення зробленого ним. Наприкінці 1920-х років, коли комуністичний терор ще не став масовим, були можливі два варіанти розвитку країни: ліберальний та адміністративний.

Більшовики обрали адміністративний шлях, який, на їхню думку, давав їм вигравш у часі. Неп став непотрібним і в 1928 р. (також датується й 1929 р.) його згорнули.

- Чи мав шанси на реалізацію ліберальний шлях розвитку? Чи був він, на Вашу думку, можливий без проведення політичних реформ, розвитку парламентської демократії, ліквідації диктатури пролетаріату?

Ліберальний шлях

- Продовження політики непу, здійснення ринкових реформ, розвиток сільського господарства через кооперацію та механізацію, зміцнення фінансової системи.
- Відмова від унітарного устрою СРСР і надання державного суверенітету країнам, що ввійшли до його складу.
- Поступова індустріалізація без зниження життєвого рівня населення.

Адміністративний шлях

- Згортання непу, повернення до методів жорсткого адміністративного контролю епохи «воєнного комунізму».
- Відмова від поступального розвитку й «стрибок» у соціалізм.
- Економічне та військове зміцнення в очікуванні світової революції.

5. Спланована модернізація

У середині 1920-х років ускладнилося міжнародне становище СРСР. Радянський Союз був не в змозі розрахуватися з боргами, країна технологічно відставала від провідних держав світу. Комуністична партія висунула гасло «наздогнати й перегнати» країни Заходу за економічними показниками. Цього результату передбачали досягти завдяки індустріалізації країни, що мала форму п'ятирічних планів. До початку Другої світової війни встигли провести дві п'ятирічки (1928–1932 і 1933–1937 рр.).

Плани п'ятирічок неодноразово змінювалися. Причини економічних невдач влада пояснювала «шкідництвом» і протидією «ворогів народу». Улаштовували показові судові процеси, обвинувачених змушували обмовляти себе й інших, часто навіть не знайомих їм людей. Зокрема, у 1928 р. відбувся «шахтинський процес» над «шкідниками» у вугільній промисловості, а через два роки — судовий процес над Промпартією (Промисловою партією), які завершилися винесенням смертних вироків. До заарештованих застосовували тортури, вибиваючи зізнання в тому, що вони намагалися зірвати радянську індустріалізацію.

Хоча Радянському Союзу не вдалося реалізувати заплановане, але досягнуті в роки перших п'ятирічок результати були позитивними. Комуністи пропагували рух за перевиконання планів, пов'язаний з ім'ям українського шахтаря *Олексія Стаханова*, який у середині 1930-х років у спеціально створених для нього умовах більше, ніж удесятеро перевиконав виробничу норму. Рекорди відразу ставали нормою для решти працівників без підвищення зарплати.

Умови життя й праці були важкими, не вистачало техніки, житла, продуктів тощо. Широко застосовували різноманітні методи примусу: паспортний режим, жорстку боротьбу з порушниками трудової дисципліни тощо. Використовували працю ув'язнених ГУТАБу (Головне управління таборів). Політичні та кримінальні ув'язнені добували майже половину золота й хромонікелевих руд, третину платини й деревини. Вони побудували міста Ангарськ, Магадан, Норільськ та ін., Біломорсько-Балтійський канал і канал Москва–Волга, тисячі кілометрів залізниць і автошляхів.

Індустріалізація потребувала значних коштів. На закордонні позики СРСР не міг розраховувати, тому джерелом фінансування стало сільське господар-

ство. Для придбання на Заході машин, устаткування, технологій необхідні були товарні ресурси. Джерелом валюти став хліб, який за законом належав селянам. За роки непу вони звикли до вільної торгівлі й погоджувалися віддати хліб тільки в обмін на потрібні їм промислові товари. Проте держава не мала чого запропонувати селянству в обмін на хліб.

Більшовики вирішили відібрати хліб у селян силою. З цією метою передбачалося спочатку об'єднати селян у колективні господарства (колгоспи), а вже потім вилучати хліб. Людей змушували вступати до колгоспів, позбавляли їх реманенту й худоби. Спеціальні «продовольчі загони» по всій країні відбирали хліб, на дорогах стояли загороджувальні загони, суди ледь устигали виносити вироки. У відповідь тільки в 1929 р. відбулося майже 1300 селянських повстань, які були жорстоко придушені.

Влада передбачала, що заможні селяни (комуністи називали їх «куркулями») чинитимуть опір. Результатом «розкуркулення», яке розпочалося в **1929 р.**, стало знищення майже 3 млн господарств, було репресовано понад 10 млн працьовитих, умілих і старанних селян. Восени 1932 р. комуністи почали справжню війну із селянством. За «законом про п'ять колосків» 55 тис. селян було засуджено до 10 років в'язниці або до страти за спробу «крадіжки» зерна чи худоби. Продзагони відібрали в селян практично всі продукти харчування.

Небачений в історії голод, який тривав до 1933 р., охопив Нижнє Поволжя, Північний Кавказ, степові райони Дону й Кубані. Вимирали цілі села, траплялися випадки людоїдства.

В Україні зумисно організований комуністами **Голодомор 1932–1933 рр.** був справжнім геноцидом. Масштаби голодомору в Україні були катастрофічними. За різними оцінками, померло майже 7 млн осіб.

Свідчення

«Протягом жахливої весни 1933 р. я бачив людей, які вмирали від голоду. Я бачив жінок і дітей з роздутими животами, посинілих, які ще дихали, але з порожніми, позбавленими життя очима. І трупи — трупи в зношених вовняних кожухах і дешевих повстяних черевиках; трупи в селянських хатинах, на талому снігу старої Вологди, під мостами Харкова... Я бачив усе це й не збожеволів, не покінчив життя самогубством. І не проклинав тих, хто послав мене забрати в селян зерно взимку».

Зі спогадів активіста «розкуркулення» (Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 263)

6. Особливості комуністичного тоталітарного режиму. Сталінізм

Унаслідок прискореної індустріалізації та суцільної колективізації в Радянському Союзі істотно змінилася не тільки економіка, а й саме суспільство. Прийнята в 1936 р. «сталінська» конституція заклала формально демократичні засади радянської влади: парламент (Верховна рада), місцеві ради, з'їзди, загальні, рівні й прямі таємні вибори, інші демократичні права та свободи.

Однак у реальному житті права та свободи ігнорували. Усе вирішувала комуністична партія. Релігія була оголошена «опіумом для народу», тому значну частину церковного майна держава вилучила. Чимало коштовностей продали за кордон для фінансування індустріалізації. Хоча початкова (чотирикласна) освіта була введена ще в 1930 р., однак і через десятиліття кожен п'ятий житель СРСР, старший 10 років, був неписьменним.

Поступово формувався режим особистої влади Й. Сталіна, усі досягнення країни вважали його особистою заслугою.

Можливих конкурентів Й. Сталіна в партії знищували. Убивство в 1934 р. С. Кірова — одного з популярних більшовиків — було використано Й. Сталіним для посилення боротьби з «тероризмом». З Москви на місця розсилали «ліміти» на покарання за I (розстріл) і II (ув'язнення) категоріями. У 1937–1939 рр. діяли спеціальні «трійки» — позасудові органи, що склалися з начальника обласного чи республіканського управління НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), секретаря обкому партії та прокурора. Зазвичай «трійки» виносили рішення заочно, на підставі матеріалів справ або за списками заарештованих. У каральних органах розпочалося «соціалістичне змагання» за «перевиконання» планів з арештів і розстрілів.

Після знищення справжніх та уявних ворогів розпочалася нова фаза боротьби — тепер уже між більшовиками. Звичним явищем стали взаємні доноси, зізнання репресованих у злочинах, яких вони не скоювали, «щире каяття». Ті, хто не погоджувався зі Й. Сталіним, були виключені з партії, заарештовані, доведені до самогубства або розстріляні. У 1940 р. в Мексиці агент радянських спецслужб убив Л. Троцького.

Не минули репресії й військових. У 1937 р. розпочалися «чистки» в Червоній армії. Боротьба з «троцькістами», «шпигунами», «агентами іноземних розвідок», «диверсантами» призвела до знищення найкращих радянських воєначальників (зокрема, були репресовані 9 заступників наркома оборони, 3 заступники начальника Генштабу та начальники всіх відділів, 2 народні комісари, командувачі бронетанковими військами й авіацією). Усього було репресовано майже 44 тис. кадрових військових Червоної армії, з яких понад 15 тис. — в Україні. Як наслідок, напередодні німецько-радянської війни кожен два з трьох командирів Червоної армії перебували на своїх посадах менше року.

Свідчення

- Використовуючи наведені висловлювання, зробіть висновок про те, як позначалися сталінські «чистки» у Червоній армії на обороноздатності СРСР та ставленні до країни як до військової сили.

«Окрім неприхованої ворожнечі й недовіри, які існували в кабінеті міністрів, комітеті зовнішньої політики та головному штабі [Великої Британії], політики й чиновники також поділяли сприйняття Радянського Союзу як військово неефективної країни».

Луїза Грейс Шоу, британський історик (Shaw Louise Grace. The British Political Elite and the Soviet Union. — Routledge, 2013. — P. 24)

«Німці вважали, що вони значно сильніші за росіян за якістю командного складу. Найкращі командні кадри росіян стали жертвою масштабної політичної чистки в 1937 р.».

Курт фон Тіппельскірх, німецький генерал (История Второй мировой войны. — Санкт-Петербург: Полигон, 1994. — Т. I. — 1939–1943. — С. 173)

Деякі дослідники вважають, що до 1939 р. через в'язниці, колонії й табори пройшли понад 2 млн осіб, з яких загинув кожен четвертий.

Хвиля репресій прокотилася й Україною. За даними архіву Служби безпеки України, тільки в 1937–1938 рр. було заарештовано 267,5 тис. осіб, з яких роз-

Пам'ятник жертвам сталінських репресій на Биківнянському цвинтарі. *м. Київ*

стріляно 122 тис. Символом розправи комуністичного режиму над українцями став Биківнянський ліс поблизу Києва, де поховані тисячі людей, розстріляних за рішеннями судових і позасудових органів. В Україні виявлено 18 місць масових поховань жертв політичних репресій в 1937–1941 рр.

Основні події

1921–1928(29) рр. — нова економічна політика (неп).
1922 р. — утворення СРСР.
1929–1937 рр. — здійснення суцільної колективізації.
1932–1933 рр. — Голодомор в Україні.
1937 р. — пік політичних репресій у СРСР.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте політику більшовиків у перші роки після захоплення ними влади, використовуючи висловлювання В. Леніна (с. 116).
2. Якою була політика «воєнного комунізму» та які наслідки вона мала для людей?
3. У чому полягала основна ідея непу? Неп — це логічний розвиток російськими комуністами вчення К. Маркса чи вимушений захід заради збереження влади?
4. Визначте мету, механізм утілення й наслідки непу. Чому, на Ваш погляд, комуністична верхівка відмовилася від непу?
5. Наскільки потрібною була для СРСР індустріалізація? Порівняйте її результати із затраченими зусиллями.
6. З якою метою в СРСР проводилися «розкуркулення» і колективізація? Англійський історик Р. Конквест назвав свою книжку про радянську колективізацію й Голодомор 1932–1933 рр. «Жнива скорботи». Чи згодні Ви з такою оцінкою колективізації? Готуючи відповідь, використайте уривок зі спогадів активіста «розкуркулення» (с. 121).
7. Охарактеризуйте боротьбу за владу в більшовицькій верхівці після смерті В. Леніна. Як Ви вважаєте, чому переміг саме Й. Сталін?
8. Які наслідки мали політичні репресії в другій половині 1930-х років?
9. Висловіть аргументовані судження про політичну діяльність Й. Сталіна.

§ 12. Виклики міжвоєнного часу

Примітайте

- Охарактеризуйте причини «Великої депресії». Як вона вплинула на політичну ситуацію у світі?

1. Європа між економічною стабільністю та світовою кризою. Запровадження державного регулювання соціально-економічних процесів

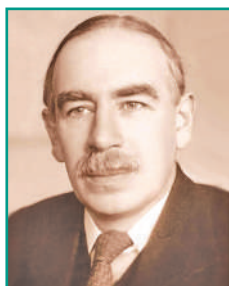
У період між двома світовими війнами європейські країни пережили два хвилеподібні періоди. Спочатку в «шалені двадцяті» відбувалося стрімке економічне зростання, зумовлене вільною конкуренцією та невтручанням держави в економічне життя. Та невдовзі пасивна роль держави перестала бути перевагою. Наслідком такої пасивності стала світова економічна криза. «Велика депресія» змусила державу повернутися до активного регулювання економіки. Вона стала важливим чинником стабільності й прогресу. У більшості держав проводилася політика протекціонізму: надання субсидій, кредитів з державного бюджету, регулювання податків.

Економісти дійшли висновку, що саме в період кризи стрімко зростає роль держави в регулюванні економіки. До того ж економічне піднесення в тоталітарних Радянському Союзі, Німеччині та Італії стимулювало поширення ідей планового ведення господарства.

Значний вплив на розвиток економічної думки в 1930-х роках справив англійський економіст *Джон Мейнард Кейнс*. Він уважав, що в умовах періодичних злетів і провалів, дедалі глибших і триваліших криз держава повинна брати на себе відповідальність не тільки за рівень виробництва, а й за платоспроможність населення.

Особистості

Джон Мейнард Кейнс (1883–1946) — англійський економіст. Випускник Кембриджського університету, у якому згодом викладав економічну теорію. Вивчав проблеми міжнародних фінансів. Учасник Паризької мирної конференції, яку демонстративно залишив на знак протесту проти неправильних, на його думку, рішень. Праця про економічні наслідки Версальського мирного договору принесла йому світове визнання. У роки Другої світової війни — один з директорів Англійського банку; член палати лордів парламенту.

Дж. М. Кейнс був переконаний у тому, що ринкова економіка за своєю природою не може забезпечити рівновагу між попитом і пропозицією, а отже, повну зайнятість. Через схильність заощаджувати частину доходів попит завжди менший за пропозицію. Оскільки подолати прагнення заощаджувати неможливо, держава повинна регулювати економіку, впливаючи на попит: якщо бракує грошей для розрахунків, їх потрібно надрукувати додатково. Це, звісно, призведе до зростання інфляції й бюджетного дефіциту, але економіка все одно віграє. Також потрібно заохочувати інвестиції в економіку. Контроль держави

буде ефективним засобом боротьби з кризами, якщо він супроводжуватиметься збільшенням державних витрат.

На противагу Дж. М. Кейнсу, *монетаристи* вважали, що визначальним чинником економічної стабільності є кількість грошей в обігу. Вони доводили, що світову економічну кризу спричинили негаразди з грошовим курсом і відсотковими ставками.

І в Європі, і в Америці держави з настанням кризи й у післякризовий період посилили контроль і регулювання, зокрема у сфері експорту й імпорту товарів і послуг. Ринкова економіка, яка в період «процвітання» саморегулювалася на засадах неконтрольованої конкуренції, стала підконтрольною державі, що запобігло кризі перевиробництва. Державне регулювання, а також соціальне страхування, допомога у зв'язку з безробіттям, установлення гарантованої зарплати — ці та інші державні заходи сприяли стабілізації у сфері виробництва й продажу товарів. Державне регулювання охопило також *банківську сферу*. Важливим кроком у США було страхування депозитів (банківських вкладів).

Фінансове регулювання держави в європейських країнах також мало певні успіхи. Зокрема, у *Німеччині*, завдяки втручання держави, були врятовані від краху найбільші банки; у *Франції* був розроблений закон, за яким держава контролювала й регулювала банківську діяльність. Відтепер французькі банки мали проходити державну реєстрацію й доводити свою життєздатність. Ця система виявилася настільки стійкою, що навіть соціалістичний Народний фронт, який прийшов до влади в 1936 р., не наважився націоналізувати «Банк де Франс» — найбільшу банківську установу країни.

У *Великій Британії* держава не вдавалася до жорсткого регулювання діяльності банків, адже впродовж 1930-х років країні пощастило уникнути їхнього банкрутства. Англійська фінансова система виявилася міцнішою, ніж в інших країнах. Загалом у Європі втручання держави у фінансову сферу після «Великої депресії» було доволі м'яким і ненав'язливим.

Спільними зусиллями держави й підприємців не лише було подолано наслідки кризи, а й закладено підвалини майбутньої стабільності. Перехід до державного регулювання також послабив соціальне напруження.

2. Європа перед вибором між демократією та авторитаризмом. Радикалізація політичного життя

Початок ХХ ст. приніс людям багато страждань і розчарувань: економічні кризи, повстання й революції, світова війна. Демократія, на яку поклали багато надій, не убезпечила народи від небачених руйнувань і багатомільйонних жертв. Як наслідок, віра в демократію, міжнародне право та недоторканність особи й майна похитнулася. Чимало людей поступово схилилося до думки, що тільки *авторитаризм*, тобто сильна влада чи сильна особистість, може забезпечити країні стабільне й заможне життя.

Словник

Авторитаризм (від латин. *autoritas* — вплив, влада) — політичний режим, якому притаманні зосередження державної влади в руках однієї особи, групи осіб або в одному органі державної влади. Супроводжується значним обмеженням діяльності політичних партій та організацій, відсутністю поділу влади, обмеженням свободи слова й виборності державних органів, політичними репресіями тощо.

Такі погляди були найбільше поширені в країнах, які або програли Першу світову війну (Німеччина та Росія), або ж не отримали від перемоги того, на що, на їхнє переконання, вони заслуговували (Італія). Заради кращого майбутнього й задоволення власних інтересів частина людей погоджувалася відсторонено спостерігати за злочинами влади, аби лише вони не стосувалися їх особисто. У такій атмосфері до влади приходили політичні сили, які обіцяли привабливі перспективи. Поступово набирала силу **тоталітаризм**.

Тоталітарні режими в період між світовими війнами встановилися в Радянському Союзі, Італії та Німеччині.

Характерні ознаки тоталітарних режимів

1. *Однопартійна диктатура*. Партію створювали за зразком середньовічних рицарських орденів. У СРСР В. Ленін та Й. Сталін, хоча б про людське око, імітували партійну демократію і проводили з'їзди, вибори керівника партії тощо. В Італії Б. Муссоліні й у Німеччині А. Гітлер цього не потребували, бо вони уособлювали націю, партію та державу. Усі три режими — комуністичний, фашистський та нацистський — трималися завдяки придушенню політичних опонентів.

2. *Культ особи «вождя»* — неодмінна ознака всіх тоталітарних режимів. Він ґрунтується насамперед на звеличенні особи «вождя» та ідеї, яку він уособлював. Вождь ніколи не помиляється, володіє даром провидця. Ті, хто сумнівався, ставали ворогами не лише диктатора, а й кожного «законослухняного» громадянина.

3. *Партійно-державна еліта*. Залучені до управління нові кадри становили окрему касту суспільства. У Німеччині й Італії основою правлячої еліти були представники середніх класів, а в СРСР — робітників і селян. Однак ні тих, ні тих не допускали до найвищих ешелонів влади. На владному олімпі перебували «вождь» і його найближче оточення. Тут панували кругова порука, чіткий поділ на ранги.

4. *Цілковитий контроль над економікою*. У всіх тоталітарних країнах відбулось одержавлення господарства. У СРСР неспівські ринкові важелі регулювання економіки замінили детально розробленими п'ятирічними планами. Згодом планову модель перейняли фашисти й нацисти. Тоталітарні режими, за винятком СРСР, не зазіхали на приватну власність, але змушували виробників обслуговувати тоталітарний режим.

5. *Політичний контроль*. Тоталітаризм завжди панує там, де людина позбавлена вибору. Режим жорстко контролює не тільки інформацію, культуру, а й думки людей. За демократії основу громадянської свідомості становлять право й закон, принаймні в теорії. В умовах тоталітаризму первинним є не закон, а довіра до «вождя» або страх. Вибори — це механічне голосування за визначених владою кандидатів.

6. *Утручання в приватне життя громадян* — будь-який вияв індивідуальності був загрозою владі. Завдяки існуванню відданих «вождю» поліції та армії стають можливими арешт, ув'язнення й навіть фізичне знищення будь-кого незгодного.

Словник

Тоталітаризм (від латин. *totalis* — увесь, повний, цілий) — напрям політичної думки й тип політичного режиму, який за допомогою тотального контролю над усіма сферами суспільного життя прагне реалізувати агресивну політичну утопію.

Тоталітарні режими сформували особливий тип людей — «*homo totalitarius*», які вірили в «ідеальне» суспільство, сліпо довіряли авторитету, поривали з минулим, зокрема з культурними традиціями, покійно схилялися перед силою й владою, ототожнювали себе із системою, партією, «вождем».

7. *Репресії та переслідування*, що здійснювалися спеціальними каральними органами, виправні табори слугували запорукою стабільності тоталітарних режимів. Про решту дбав «вождь». Якщо реальних ворогів не знаходили, їх вигадували: «троцькісти», «шкідники» і «шпигуни» у СРСР; євреї — у Німеччині; антифашисти й заможні західні держави — в Італії.

Несвобода на тлі суцільних обмежень могла бути замінена тільки в'язницею чи стратою. Усі, кому пощастило unikнути в'язниці, почувалися щасливими. Із свідомості й реального життя зникало відчуття різниці між добром і злом.

Науковці виокремлюють три основні різновиди тоталітарного режиму: *комунізм, або більшовизм, (СРСР), фашизм (Італія), націонал-соціалізм (нацизм) (Німеччина)*.

- Проаналізуйте таблицю й визначте спільні та відмінні ознаки різновидів тоталітаризму.

Різновиди тоталітаризму

Комунізм	Фашизм	Націонал-соціалізм
Чітка теорія (програма)	Розпливчата теорія (програма)	Розпливчата теорія (програма)
Диктатор (вождь) (у СРСР — В. Ленін та Й. Сталін)	Диктатор (вождь) (в Італії — дуче Б. Муссоліні)	Диктатор (вождь) (у Німеччині — фюрер А. Гітлер)
Інтернаціоналізм	Націоналізм	Націоналізм
Однопартійна система	Однопартійна система	Однопартійна система
Зневага до особистих прав	Зневага до особистих прав	Зневага до особистих прав
Держава понад усе	Держава понад усе	Держава понад усе
Відсутність демократії	Відсутність демократії	Відсутність демократії
Заперечення соціальних класів (віра в безкласове суспільство)	Віра в соціальні класи (класове суспільство має узгоджувати інтереси аристократії, робітників, середніх і нижчих класів)	Віра в соціальні класи (класове суспільство має узгоджувати інтереси аристократії, робітників, середніх і нижчих класів)
		Расизм

3. Громадянська війна в Іспанії (1936–1939)

Боротьба між демократією й тоталітаризмом набула драматичної форми в Іспанії. Громадянський конфлікт швидко став міжнародним. У 1931 р. на тлі економічної кризи в Іспанії була повалена монархія й проголошена республіка. На виборах 1936 р. перемогу здобув блок лівих партій — *Народний фронт*. Уряд Народного фронту значно скоротив безробіття, провів земельну реформу, відновив автономію Каталонії й проголосив інші, соціалістичні за своїм змістом реформи.

Однак політика Народного фронту розколола іспанське суспільство. Прийшовши до влади під гаслами свободи й демократії, звільнивши 30 тис. політичних в'язнів, республіканці відправили до тих самих в'язниць 6 тис. своїх політичних опонентів, обмежили діяльність опозиційних газет.

Економічна політика уряду й потурання захопленню робітниками підприємств, на яких вони не зуміли налагодити виробництво, призвели до виведення капіталів за кордон. У країні стрімко зросли ціни на продукти й товари масового попиту, підприємства банкрутували, їх закривали, а робітники знову ставали безробітними. Швидкими темпами зростала злочинність.

Улітку 1936 р. в іспанському Марокко група вищих військових повстала проти уряду Народного фронту. Заколот підтримали 120 тис. військовослужбовців (80 % збройних сил держави), моральну підтримку надала католицька церква. Очолив заколот генерал *Франсіско Франко*.

Це була спроба покласти край соціальної революції. Іспанська нація, вихована на прикладах героїчної боротьби 1808–1812 рр. проти Наполеона, розкололася на два табори. Кожен табір любив «свою» Іспанію, і що більшою була ця любов, то більшою була ненависть і нетерпимість до прихильників «іншої» Іспанії. У тотальне протистояння були втягнуті величезні військові ресурси: авіація, флот, механізовані з'єднання.

У 1936 р. спалахнув збройний конфлікт, який водночас був релігійною війною, національним конфліктом, протистоянням між революцією й контрреволюцією. Це була перша війна, у якій зіштовхнулися фашизм, нацизм і комунізм.

Громадянська війна в Іспанії спричинила гостру міжнародну кризу. Радянський Союз підтримав республіканців, прихильних до Народного фронту, а Німеччина й Італія — націоналістів, які стали на сторону Ф. Франко. Першим активно втрутився в конфлікт Б. Муссоліні, який відправив на допомогу націоналістам 20 військових літаків. Генерала Франко підтримав також А. Гітлер. СРСР на допомогу республіканцям таємно відправив майже 3 тис. вояків, сотні військових літаків, танків, гармат, кулеметів та іншої зброї. Комінтерн сформував з добровольців інтернаціональні бригади.

Свідчення

«Громадяни Радянського Союзу тільки виконують свій обов'язок, надаючи допомогу революційним масам Іспанії. Вони усвідомлюють, що звільнення Іспанії від гніту фашистських реакціонерів — це не приватна справа іспанців, а спільна справа всього передового й прогресивного людства».

З телеграми Й. Сталіна керівникам Комуністичної партії Іспанії (Газета «Правда». — 1936 р. — 16 жовтня)

На стороні республіканців воювали понад 42 тис. добровольців-інтернаціоналістів з 54 країн. На стороні іспанських націоналістів — понад 300 тис. іноземних добровольців.

На початку громадянської війни націоналісти зазнали кілька серйозних поразок і контролювали лише третину території країни. Однак невдовзі вони перехопили ініціативу. Незважаючи на стійкість республіканців під час оборони Мадрида (1936), у битві під Гвадалахарою (березень 1937 р.) і при захопленні Теруеля (грудень 1937 р.), їхнє становище погіршувалося. Наприкінці 1938 р. націоналісти остаточно змінили хід війни. Вони прорвали оборону республіканських військ і вибили їх із Барселони. На початку 1939 р. націоналісти зайняли Каталонію, а в останні дні березня почався генеральний наступ на всіх фронтах. Перехід на сторону заколотників командувача однієї з республіканських армій відкрив націоналістам шлях на Мадрид. Вони рухалися на столицю

чотирма колонами, а п'яту сформували жителі міста — противники республіки. Вислів «п'ята колона» став синонімом зради.

В останні дні березня 1939 р. Мадрид капітулював, а 1 квітня генерал Ф. Франко оголосив про закінчення війни. Режим заявив про 1 млн загиблих, більшість же істориків схиляється до цифри 600–700 тис. осіб.

Свідчення

«Наша перемога була перемогою над міжнародним комунізмом. Якби ми зазнали поразки, господарем Піренейського півострова стала б Москва, а ситуація в Європі набула б катастрофічного характеру».

Франсиско Франко (Franco Salgado-Araujo F. Mis conversaciones privadas con Franco. — Barcelona, 1976. — P. 31)

В Іспанії на довгі роки було встановлено диктатуру генерала Франко. Тільки за рік — з квітня 1939 до березня 1940 р. — втратили майже 100 тис. іспанців, ще 2 млн кинули до в'язниць і концтаборів.

4. Ідеологічне осмислення нових реалій суспільного життя: комунізм, соціал-реформізм, неолібералізм, інтегральний націоналізм, фашизм і нацизм

Міжвоєнний період — час осмислення нових явищ і пошук відповідей на економічні, соціальні й глобальні виклики. Нові реалії суспільного життя оцінювали з погляду провідних на той час ідеологій. *Комунізм* (див. § 11) на словах був ідеологією рівності, якої можна досягти, знищивши приватну власність. Робітничий клас (пролетаріат) повинен повстати проти своїх роботодавців (буржуазії) і заснувати нове безкласове суспільство без приватної власності. Однак після того як комуністи захопили владу в Росії й був створений Комінтерн, вони почали застосовувати агресивні методи в міжнародному масштабі. «21 умова» для прийняття національних компартій до Комінтерну була погано замаскованою інструкцією для захоплення влади. Політика СРСР і Комінтерну мала на меті поширення комуністичних революцій за кордоном. Протидія комуністичній експансії — один з основних напрямів протистояння між комунізмом і демократичними силами.

Фашизм (див. § 9) і *націонал-соціалізм* (див. § 10) були різновидами тоталітаризму, що, як і комуністична ідеологія, впливали на світову історію в міжвоєнний період. *Соціал-реформізм, неолібералізм та інтегральний націоналізм* також мали як своїх палких прихильників, так і безкомпромісних противників.

Соціал-реформізм

Напрямок у соціал-демократичному русі, що зародився в останній третині XIX ст. Після більшовицького перевороту в Росії восени 1917 р. став ідейною основою соціал-демократії. У міжвоєнний період соціал-реформісти сподівалися на «вростання» капіталізму в соціалізм, відхиляли комуністичні заклони як спосіб приходу до влади, обстоювали доцільність проведення соціальних реформ з метою підвищення рівня життя людей. Різко відмежовувалися, особливо в 1920-і роки, від СРСР, Комінтерну й комуністів у своїх країнах. Яскравим представником соціал-реформізму був Леон Блюм (Франція).

Неолібералізм

Ґрунтувався на принципі саморегулювання економіки. До «Великої депресії» неоліберали виступали за пасивне державне втручання в економіку, вільну конкуренцію, використання принципів вільного ціноутворення, провідну роль в економіці приватної власності й недержавних господарських структур. Неолібералізм був, по суті, опозицією до державного регулювання, що здійснювалося в 1930-і роки з метою подолання світової економічної кризи. Неоліберали захищали економічну свободу, критикували тоталітаризм і соціалізм. Економіка вільного, з погляду неолібералів, суспільства має ґрунтуватися на вільних цінах і конкуренції.

Інтегральний націоналізм

У міжвоєнний період оформився як окремий різновид авторитарного націоналізму. Розглядав націю як нерозривне ціле й передбачав беззастережне підпорядкування особистості інтересам нації як найвищої цінності. Прояви інтегрального націоналізму спостерігались у цей період в Угорщині, Югославії, Польщі, Туреччині. На теренах Західної України та серед української політичної еміграції інтегральний націоналізм сповідували Дмитро Донцов і його послідовники, Організація українських націоналістів (ОУН).

Основні події

1936–1939 рр. — громадянська війна в Іспанії.

Закриття та завдання

1. Запровадження на початку 1930-х років державного регулювання економіки було, на Вашу думку, вимушеним чи запланованим кроком? Наведіть аргументи на користь Вашої точки зору.
2. Охарактеризуйте причини появи, природу й види тоталітарних режимів. При підготовці відповіді скористайтеся таблицею на с. 127.
3. Поясніть причини громадянської війни в Іспанії.
4. Під час війни в Іспанії А. Гітлер заявив: «Зважаючи на перебіг подій... воєнні дії в Іспанії швидко не закінчаться... З іншого боку, для Німеччини стовідсоткова перемога Франко небажана. Навпаки, ми зацікавлені в продовженні війни й у збереженні напруженості в районі Середземного моря» (*Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. — М., 1981. — Т. 1. — С. 31*).

Наскільки, на Вашу думку, ці слова узгоджуються з тим, що Німеччина активно підтримувала Ф. Франко у війні проти республіканців?

5. Як Ви вважаєте, чи мав підстави Ф. Франко заявляти, що в разі поразки франкістів «господарем Піренейського півострова стане Москва»?
6. Чому, незважаючи на допомогу з-за кордону, прихильники республіки все ж зазнали поразки в громадянській війні? Чи міг, на Вашу думку, результат громадянської війни в Іспанії бути іншим? Якщо міг, то за яких умов?
7. Охарактеризуйте основні ознаки комунізму, соціал-реформізму, неолібералізму, інтегрального націоналізму, фашизму й нацизму.

Матеріал до практичного заняття

«Тоталітарні режими: державний контроль над публічним життям і суспільною свідомістю»

- Чи погоджуєтеся Ви з твердженням І. Лосєва про те, що тоталітаризм народжується не з диктатур чи тиранії, а з «демократії без берегів»? Які відомі Вам історичні події чи факти доводять чи, навпаки, спростовують такий погляд на природу зародження тоталітаризму?

«Тоталітаризм у Європі зароджувався не з диктатур, а з “демократії без берегів”: з хаосу, свободи й лібералізму. З Лютневої революції в Росії 1917 р. народилася перша у світі тоталітарна держава більшовиків, з відносної демократичності Італії короля Віктора Еммануїла III — фашизм Муссоліні, а з демократичної безладності Веймарської республіки — нацистська диктатура в Німеччині. Це не апологія диктатур, а запрошення до роздумів».

Ігор Лосєв, український політолог (Коли приходять хунта // Український тиждень. — 2017. — 20 вересня // <http://m.tyzhden.ua/History/200397>)

- Ознайомтеся з наведеними нижче уривками з історичних джерел. Які ознаки тоталітаризму висвітлені в них?

«Назвати основні ознаки сталінського тоталітаризму... — означає перерахувати звичайні характеристики військової організації. Радянська Росія перетворилася на державу-гарнізон, у якій кожен насправді перебував в армії».

Р. В. Денієлз, англійський історик (Daniels R.V. Is Russia reformable?: Change a resistance from Stalin to Gorbachev. — Boulder; London, Westview Press, 1988. — P. 20–21)

«Уряд має законодавчо оформити такі положення: 1) єдиною політичною партією в Німеччині є Націонал-соціалістична німецька робітничка партія; 2) той, хто підтримуватиме іншу партію чи організує іншу партію, буде покараний за вироком суду тяжкими роботами до трьох років чи ув'язнений на строк від шести місяців до трьох років.

Берлін, 14 липня 1933 р. Канцлер Адольф Гітлер» (John M. Thompson, Kathleen Hedberg. People and Civilizations. A World History. — Ginn and Company, 1977. — P. 681)

- Розгляньте фото. Що зафіксувала фотокамера?
- Що для Вас особисто символізують люди в протигазах?
- Чи можливо проявити індивідуальність в умовах, коли особистість змушена розчинятись у натовпі?

Оборона піонерів.

Фото В. Булли. 1937 р.

(Фотознімок вважають утіленням образу тоталітарного суспільства).

Німецький плакат із зображенням фюрера

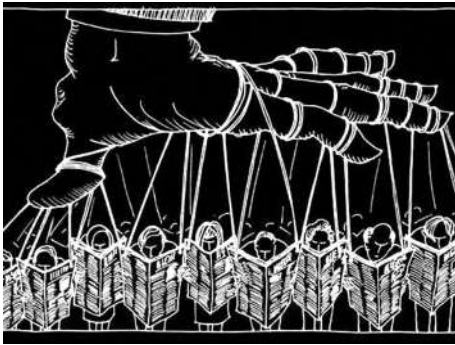

Радянський плакат із зображенням «вождя народів»

Італійський плакат із зображенням дуче

- Порівняйте політичні плакати із зображеннями Б. Муссоліні, Й. Сталіна та А. Гітлера.
- Якими на цих плакатах постають італійський, радянський та німецький диктатори?
- Які емоції в громадян мали формувати такі пропагандистські матеріали? Заради чого, власне, їх створювали?

- Розгляньте малюнок. Яку ознаку тоталітарного режиму він відтворює?
- Чим Ви можете пояснити велику увагу, яку тоталітарні режими приділяли інформації та медіа?
- Чи відомі Вам приклади інформаційних воєн проти власного народу та проти іноземних держав, що відбуваються в сучасному світі?

- Ознайомтеся з наведеними нижче уривками з історичних джерел. Від яких, на Вашу думку, моральних якостей має бути зроблене «щеплення», щоб особистість перетворилася на homo totalitaricus – особливий тип людей, сформований тоталітарним режимом?

«Щоб брати участь в управлінні тоталітарною державою, недостатньо бути готовим прийняти на віру добрі наміри для негідних вчинків: людина повинна бути здатною з власної волі порушити будь-яку моральну норму, яку вона колись знала, якщо це необхідно для досягнення поставленої мети».

Фрідріх Гаєк, австрійський економіст (Хайек Ф. А. Дорога к рабству // Новый мир. — 1991. — № 8. — С. 194–195)

«Раніше ми зазвичай казали: це правильно чи неправильно. Тепер ми повинні ставити запитання: що сказав фюрер? Ми гордо зобов'язані визнавати вищим проявом нашого народного духу закони, освячені Адольфом Гітлером».

Ганс Франк, нацистський міністр юстиції (John M. Thompson, Kathleen Hedberg. People and Civilizations. A World History. — Ginn and Company, 1977. — P. 682)

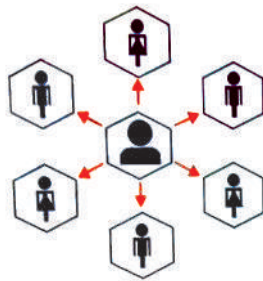
«Я докладаю нелюдських зусиль, щоб просвітити цих людей... Вони мають зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться коритися, вони повірять у те, що я кажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду».

Беніто Муссоліні (Смит Д. Муссолини. — М. : ИнтерДайджест, 1995. — С. 76)

«Хвала Сталіну! Сталін сяє, як сонце. Сонце сяє лише вдень, а Сталін сяє вночі та вдень!»

(Гасло з радянського плакату)

- Проаналізуйте схеми. Сформулюйте, чим принципово відрізняється зображена на схемі система взаємозв'язків між владою й людьми в демократичному суспільстві та в умовах тоталітарного режиму.

Тоталітарний режим

Демократичний устрій

Узагальнення до розділу III «Провідні держави світу в міжвоєнний період»

Етапи міжвоєнного періоду та їхні характерні ознаки

<p>Післявоєнне відновлення (1919–1921)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Нестабільний економічний розвиток. • Криза перевиробництва 1920–1922 рр. • Посилення державного втручання в економічне життя. • Дестабілізуючий вплив більшовицької Росії на політичну ситуацію в країнах Південно-Східної Європи та Азії. • Збереження суперечностей між країнами, незважаючи на існування Версальської системи й Ліги Націй.
<p>Етап стабільного економічного розвитку (1922–1928)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Прогрес Німеччини у відродженні післявоєнної економіки завдяки плану Юнга. • Сталі темпи економічного розвитку провідних країн, особливо США. • Розвиток масового виробництва.

<p>Світова економічна криза (1929–1933)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Охопила всі країни з ринковою економікою. Найбільше постраждали США. Тоталітарні країни (СРСР та Італія) меншою мірою відчули вплив кризи. • Зумовила посилення державного втручання в економічне життя та регулювання соціальних відносин.
<p>Подолання наслідків світової кризи (1934–1939)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Більшість країн, за винятком тоталітарних держав (Італії, СРСР, Німеччини) та Японії — країн, що готувалися до військової експансії та переділу світу, — у другій половині 1930-х років перебувала в стані тривалої депресії.

Отже, у провідних демократичних країнах відбулася структурна *перебудова економіки*. Основну роль почало відігравати *масове виробництво*. Широко впроваджувались елементи раціоналізації виробництва й механізація, стандартизація, конвеєрні лінії. З поглибленням кризових явищ в економіці посилювалося *державне управління*.

Після безладу й розрухи, породжених Першою світовою війною та революціями, у середині 1920-х років розпочався період стабілізації, який характеризувався спадом революційного руху, піднесенням економіки, послабленням зовнішньополітичних суперечностей.

Було подолано політичну кризу, пов'язану з німецькими репараціями. Німеччина звільнялася від значної частини виплат, США та Велика Британія надали їй кредити й країна швидко відбудовувалася.

Високі темпи промислового розвитку *Франції* пояснювалися великими репараціями з Німеччини (до 9 млн марок золотом), використанням саарського вугілля й лотаринзької руди, дешевої робочої сили в колоніях.

Великій Британії не вдалося повернути свою колишню могутність.

Економічне зростання *США* в 1920-х роках назвали епохою «*процвітання*» Америки.

Порівняно стабільний та динамічний розвиток післявоєнної світової економіки закінчився восени 1929 р., коли розпочалася «*Велика депресія*». Основними її причинами стали монополізація виробництва, відсутність державного регулювання.

Світова економічна криза, розпочавшись у США, швидко охопила Європу й увесь світ. Вона тривала майже десятиліття. Економіка багатьох країн опинилася на межі банкрутства.

Міжвоєнний період — це також *період утвердження тоталітарних режимів*: комуністичного, фашистського й нацистського. Тоталітарні режими традиційно поділяють на «ліві» (Росія) і «праві» (Німеччина, Італія). Екстремістський характер тоталітарних ідеологій перетворив європейську політику на арену гострих конфліктів, що вибухнули наприкінці 1930-х років.

Ліга Націй була спробою налагодити стабільні й відкриті міжнародні відносини, що унеможливило б нову війну. Проте вона не мала важелів впливу на політику агресивних держав і тому не змогла запобігти новій масштабній війні.

Однак міжвоєнний період — це не тільки кризи, загострення міжнародних відносин та інші негативні явища. Величезні жертви, яких зазнала Європа в роки Першої світової війни, змусили людей згадати про *вічні цінності*: турботу про рідних і близьких, цінування власного життя. Незворотним став процес зрівняння в правах жінок і чоловіків; жінки дедалі активніше брали участь у політичному й громадському житті.

РОЗДІЛ IV

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «санація», «примусова асиміляція», «сепаратистський рух», «королівська диктатура»; час утворення нових держав у Центрально-Східній Європі, формування авторитарних режимів у регіоні, утворення Югославії; про особливості політики Польщі в Галичині й на Волині та причини наростання напруження між українцями та поляками внаслідок пацифікації, осадництва й полонізації; труднощі становлення нових незалежних держав у Центрально-Східній Європі; особливості авторитарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи; перебіг економічних, політичних і культурних процесів у країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період; сутність національних проблем у регіоні;

уміти синхронізувати процеси та події в країнах Центрально-Східної Європи; характеризувати геополітичне становище Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період; визначати передумови становлення авторитаризму в країнах Центрально-Східної Європи; порівнювати розвиток країн регіону в міжвоєнний період; характеризувати діяльність Юзефа Пілсудського, Томаша Масарика.

§ 13. Польща й Чехословаччина в міжвоєнний період

Згадайте

- Унаслідок яких подій з політичної карти Європи зникла Польська держава?
- До складу якої держави входили чехи й словаки на початку ХХ ст.?

1. Відновлення державної незалежності Польщі

Провідні польські політики пов'язували відновлення незалежності з Великою війною. Один із керівників Польської соціалістичної партії (ПСП) **Юзеф Пілсудський** уважав найімовірнішою поразку держав Антанти, тому на початку війни закликав стати на сторону Центральних держав.

Особистості

Юзеф Клемент Пілсудський (1867–1926) — польський державний діяч. У 1914 р. створив польські легіони, які в складі австро-угорської армії воювали на Східному фронті.

Очоловав Польщу в 1918–1922 рр., після чого добровільно склав повноваження. У 1926 р. здійснив військовий переворот проти сейму й відтоді керував країною до кінця життя.

У 1914 р. у Варшаві з ініціативи Ю. Пілсудського була створена Польська військова організація (ПВО), а прихильники іншого польського лідера *Романа Дмовського* (Партія народних демократів) сформували Польські національні комітети в Петербурзі, Варшаві та Парижі.

На початку серпня 1915 р. німці зайняли Варшаву, але створити дієздатний уряд полякам тоді не вдалося. Восени наступного року було проголошено Акт створення Польської держави й сформовано Тимчасову державну раду — польський дорадчий орган при австрійській владі. Після російської революції 1917 р. й визнання Тимчасовим урядом у Петрограді права поляків на власну державу Ю. Пілсудський розпочав боротьбу проти Німеччини й Австро-Угорщини.

Революція в Німеччині прискорила розв'язання «польського питання». У ніч з 6 на 7 листопада 1918 р. в м. Любліні польські ліві партії проголосили створення Тимчасового народного уряду Польської республіки. 10 листопада Варшава урочисто зустрічала звільненого з німецької в'язниці Ю. Пілсудського. До скликання Установчого сейму його проголосили *Начальником держави*.

Після зміни кількох соціалістичних урядів на початку 1919 р. було сформовано уряд на чолі з І. Падеревським, основним завданням якого стало проведення виборів до сейму. Вибори, які відбулися наприкінці січня 1919 р., поклали початок протистоянню між сеймом та Ю. Пілсудським. Парламент перебрав на себе всю законодавчу владу, керівник держави й уряд були йому підзвітні. Ю. Пілсудському залишили тільки представницькі повноваження.

При становленні Польської держави не вдалося, на жаль, уникнути протистояння поляків з українцями в Галичині. Збройні сутички розпочалися 1 листопада 1918 р. і спричинили втрати з обох сторін. 13 листопада 1918 р. було

проголошено *Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)*. У ніч на 22 листопада поляки зайняли Львів, а український уряд перебрався до Тернополя. До середини червня 1919 р. Польща контролювала майже всю Східну Галичину.

Великі надії поляки покладали на *Паризьку мирну конференцію*, на якій мало розглядатися «польське питання». Делегація на чолі з Р. Дмовським домогалася відновлення Польщі в межах Речі Посполитої 1772 р., тобто включно із Західною Україною та Західною Білоруссю. Ю. Пілсудський же був прихильником конфедеративного устрою.

Східні кордони Польщі для учасників конференції були менш важливими, ніж польсько-німецький кордон. Оскільки Д. Ллойд Джордж не погоджувався на передавання полякам німецького міста Данциг, його проголосили «вільним містом» під мандатом Ліги Націй у межах польських митних кордонів.

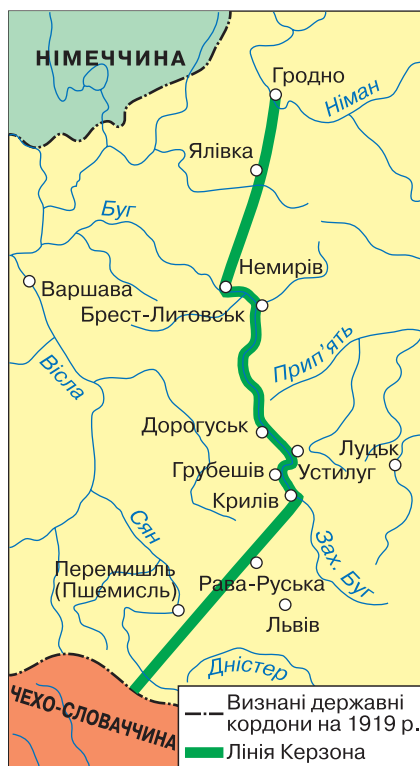
Ігноруючи погрози німців завдати удару по Варшаві, Польщі передали район Познані та частину Західної Пруссії, що відкрило полякам вихід до Балтійського моря. У ході опитування в 1921 р. у Верхній Сілезії більшість населення висловилося за належність до Німеччини. У відповідь розпочалося польське повстання. Для припинення конфлікту Ліга Націй передала Польщі південну частину Верхньої Сілезії, а решту території — Німеччині. Сілезький район Цешина, де переважало польське населення, відійшов до Чехословаччини.

Паризька конференція визнала східні польські кордони по річці Буг (див. § 5). Питання про належність Східної Галичини не було вирішено. Лінія тимчасового східного кордону Польщі дістала назву «*лінія Керзона*».

2. Польсько-радянська війна 1920 р.

Польсько-російська ворожнеча розпалювалася з перших днів польської незалежності. Неоголошена війна між країнами тривала понад рік. Водночас обидві країни були заклопотані внутрішніми проблемами: Польща боролася проти ЗУНР та намагалася завоювати Вільно, а в Росії тривала громадянська війна. Ю. Пілсудський, якого не полишала надія на федерацію з Україною, 21 квітня 1920 р. уклав із *Симоном Петлюрою* союз проти більшовиків на умо-

«Лінія Керзона» і зміни території Польщі

Словник

«*Лінія Керзона*» — умовна демаркаційна лінія, запропонована Дж. Керзоном як можливий східний кордон новоствореної Польської держави.

вах входження до складу Польщі майже всієї Правобережної України. 25 квітня три польські армії та українські частини розпочали наступ в Україні.

Розбивши дві більшовицькі армії, союзники підійшли до Києва. 6 травня улани 3-ї польської армії генерала Е. Ридз-Смігли ввійшли до столиці України. Невдовзі на Хрещатику відбувся урочистий парад українських і польських військ.

Свідчення

- Як Ви можете охарактеризувати настрої, що панували в польській армії, яка вступила на територію України, і реакцію українського населення?

«Важко описати ентузіазм війська, котре... йшло в глиб України до історичних рубежів давньої Речі Посполитої, до найбагатшого, найбуйнішого краю... Наша генерація... була вихована на... трилогії Г. Сенкевича [“Вогнем і мечем”]».

Корнель Кшечунович, ротмістр польської армії (К. Krzeczunowicz. Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw armii konnej Budionnego. — Londyn: Veritas, 1971. — S. 14)

«Український народ, який бачив у своїй столиці чужого генерала з польським військом замість С. Петлюри на чолі власних військ, не усвідомлював цього акту як визволення, а скоріше як різновид нової окупації. Отож український народ замість ентузіазму й радості зберігав понуре мовчання».

Тадеуш Махальський, ротмістр польської армії (Т. Machalski. Ostatnia epopeja. Działania kawalerii w 1020 roku. — Londyn: B. Swiderski, 1969. — S. 47)

Невдовзі ситуація ускладнилася. Польсько-українські війська розтягнулися широким фронтом, а українське населення було насторожене тим, що війська УНР повернулися завдяки полякам. Більшовики перегрупували сили й на початку липня війська під командуванням М. Тухачевського перейшли в контрнаступ. Перша кінна армія С. Будьонного прорвалася в тил польсько-українським військам південніше Києва, загрожуючи їм оточенням.

У середині серпня Червона армія вже стояла під стінами Варшави. Більшовики вірили в те, що поляки (із «інтернаціональної солідарності») підтримають Червону армію, вони навіть заздалегідь сформували маріонетковий уряд — «Тимчасовий революційний комітет Польщі» на чолі з *Феліксом Дзержинським*.

Свідчення

- Як висловлювання М. Тухачевського характеризують глобальні плани більшовицької Росії?

«Немає жодного сумніву в тому, що якби лише ми вирвали з рук польської буржуазії її буржуазну шляхетську армію, то революція робітничого класу в Польщі стала б реальністю. А ця пожежа не обмежилася б польськими рамками. Вона розлилася б бурхливим потоком по всій Західній Європі».

Михайло Тухачевський, радянський воєначальник (Тухачевський М. Н. Избранные произведения. — М., 1964. — Т. 1. — С. 168)

За півроку війни 180 тис. поляків добровільно виступили на захист своєї країни під гаслом: «Спочатку — Польща, а потім подивимося...». Як наслідок, під Варшавою сталося «диво на Віслі»: 16 серпня 1920 р. польська армія раптово контрударом відкинула більшовиків аж за Мінськ. Рівновагу, за яку заплачено життям понад 18 тис. поляків, було відновлено.

У жовтні 1920 р. в Ризі Польща уклала з Росією перемир'я. С. Петлюра та українське військо були кинуті союзником напризволяще. У листопаді залишки армії УНР відступили за річку Збруч, потрапивши згодом до польських таборів.

Згідно з Ризьким договором між РСФРР, УСРР та Польщею від 18 березня 1921 р. за визнання радянської України Польща отримала Східну Галичину. Білоруську делегацію на переговори не запросили й інтереси незалежної Білорусі в договорі були проігноровані.

3. Польща в період «санації» (1926–1939)

Після закінчення війни Ю. Пілсудському вручили маршальський жезл, його образ був оповитий славою. Але що далі від війни, то запеклішою ставала боротьба між ним і сеймом. Оскільки за конституцією 1921 р. повноваження президента були суттєво обмежені, Ю. Пілсудський вирішив не балотуватися в президенти. У грудні 1922 р. першим президентом країни став *Габріель Нарутович*. Через тиждень після обрання президента було вбито. Сейм обрав президентом *Станіслава Войцеховського*, але це не додало країні стабільності.

У 1925 р. в Польщі було майже 300 тис. безробітних, зростали ціни, відбувалися страйки й демонстрації. Сейм та уряди (їх змінилося майже півтора десятка) не справлялися з проблемами. Багато поляків вірило, що тільки Ю. Пілсудський зможе нормалізувати ситуацію. На початку квітня 1926 р. у Варшаві пройшли антиурядові демонстрації. 12 травня 1926 р. вірні Ю. Пілсудському війська вирушили до столиці та розбили урядові частини. Більшість польського суспільства підтримала переворот. Президент та уряд подали у відставку; у Польщі розпочався період *санації* (оздоровлення).

Польща в період «санації»

Політичний режим: обмежено вплив політичних партій; складна й заплутана виборча система; заборона офіцерам вступати до політичних партій; обмеження свободи слова й друку; тимчасовий характер і незначні (порівняно з СРСР і Німеччиною) масштаби репресій проти опозиції (1935 р. звільнили 3,5 тис. політичних в'язнів).

Державний устрій: президента республіки й прем'єр-міністра обирали в сеймі; після подій у травні 1926 р. Ю. Пілсудський номінально зберіг посаду військового міністра; конституція 1935 р. обмежила повноваження президента (ділив владу з прем'єром і головою сейму); суттєво обмежено роль парламенту й водночас розширено повноваження виконавчої влади.

Словник

Санация (від. латин. *sanatio* — оздоровлення) — коаліційний політичний рух у Польщі в 1926–1939 рр., започаткований Ю. Пілсудським, який об'єднав представників правої, лівої та центристської громадськості. Мета санації — викорінення корупції в Польщі та подолання інфляції.

Економіка: відсутність централізованого управління; існування підприємств і господарств різних форм власності.

Суспільне життя: звеличення особи Ю. Пілсудського й водночас критика його опозицією; відсутність панівної ідеології; легальне існування різноманітних молодіжних організацій (релігійних, націоналістичних, скаутів та ін.).

Для економіки період «санації» виявився найсприятливішим в історії міжвоєнної Польщі, проте не стільки завдяки політиці Ю. Пілсудського, скільки через сприятливі міжнародні обставини.

Оскільки у Великій Британії в 1925–1926 рр. страйкували гірники, експорт польського вугілля до Європи майже подвоївся. Також зріс експорт зернових, деревини, інших товарів і сировини. У Польщі було створено економічні райони, залучено іноземний капітал. У країні скоротилося безробіття, зміцнів злотий, удалося врівноважити бюджет. Проте світова економічна криза, яка в Польщі досягла апогею в 1932 р., звела нанівець перші успіхи: збанкрутувало понад 3 тис. підприємств, а кількість безробітних перевищила півмільйонну позначку.

У травні 1935 р. помер Ю. Пілсудський. Після його смерті польську політику визначали президент Ігнацій Мосьціцький, міністр закордонних справ Юзеф Бек і генеральний інспектор збройних сил Едвард Ридз-Смігли.

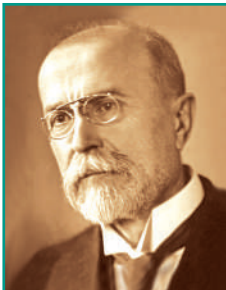
4. Чехословацька республіка в міжвоєнний період

До 1918 р. незалежної держави чехів і словаків не існувало. Напередодні Першої світової війни обидва народи входили до складу Австро-Угорської імперії. Військові поразки монархії значно активізували зусилля чехів і словаків у боротьбі за незалежність. Для узгодження дій було створено два керівні центри: Національний чехословацький комітет у Празі та Чеську національну раду в Парижі. Саме зусиллями паризької ради на території Росії з військовополонених було сформовано Чехословацький корпус, який мав увійти до складу військ держав Антанти, а натомість потрапив у вир російської громадянської війни.

Наприкінці літа 1918 р., коли стала очевидною неминучість розпаду Австро-Угорщини, влада вирішила вивезти з Богемії та Моравії промислове обладнання. Це обурило чехів і словаків та прискорило їхнє виокремлення зі складу імперії. Національна рада в Парижі проголосила себе тимчасовим урядом Чехословаччини. Головою уряду став **Томаш Масарик**. Після офіційного визнання уряду державами Антанти **28 вересня 1918 р.** було оголошено про створення **Чехословацької республіки (ЧСР)**. У середині грудня Національні збори (парламент) оголосили про скасування влади Габсбургів. Невдовзі Т. Масарика було обрано президентом ЧСР.

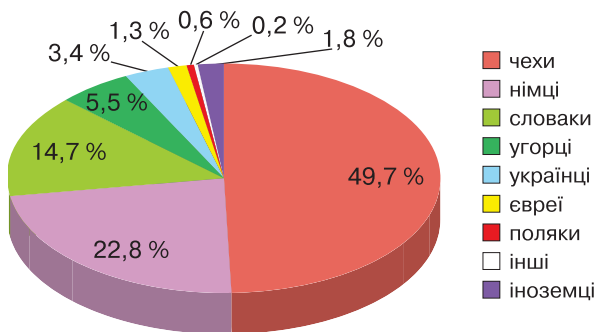
Особистості

Томаш Гарріг Масарик (1850–1937) — перший президент Чехословаччини (1918–1935); учений світового рівня, доктор філософії. Викладав у Карловому університеті в Празі. Науково обґрунтував концепцію об'єднаної «нової Європи», роль і місце «малих» націй у Європі та у світі. Після початку Першої світової війни виїхав за кордон, де очолив Чеську національну раду. Домігся підписання в США 1918 р. договору про об'єднання Чехії та Словаччини.

Етнічний склад населення ЧСР

- Проаналізуйте діаграму. Чи могла, на Вашу думку, така структура суспільства гарантувати міжнаціональний мир без урахування владою інтересів національних меншин країни?

За Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами, до складу Чехословацької республіки ввійшли Чехія, Словаччина, Австрійська Сілезія з районом Цешина, населеним переважно поляками, і Богемія із Судетською областю.

Населення Чехословацької республіки становило 13,6 млн осіб, а територія — понад 140 тис. км².

Те, що в Богемії, Моравії й Сілезії третину населення становили німці, стало підґрунтям майбутніх етнічних конфліктів. Уже в грудні 1918 р. внаслідок **сепаратистського руху** німецька меншина спробувала приєднатися до Німеччини.

На Паризькій мирній конференції міністр закордонних справ ЧСР *Едвард Бенеш* домагався задоволення територіальних вимог чехів. Д. Ллойд Джордж так прокоментував претензії нових держав: «Коли я бачу, як малі народи, які ще не встигли самі скуштувати плодів свободи, уже намагаються підкорити інших, моє серце сповнюється гіркотою».

Свідчення

- Що, на Вашу думку, означають висловлювання: «Масарик не вважав чехів пасажирами, які спізналися на всесвітній потяг демократії» і «демократія та французька армія... були непереможними»?

«Змагання чехів за незалежність набували законності, оскільки Габсбурги були неспроможні позбутися традиційного авторитаризму й католицького догматизму... Масарик не вважав чехів пасажирами, які спізналися на всесвітній потяг демократії. ...Він використав свою версію чеської історії як засіб формування прозахідної зовнішньої політики: потрібно було забезпечити чеську демократію союзом із Заходом, який у той час був могутнім і демократичним. Демократія та французька армія... були непереможними».

Ернест Геллнер, англійський дослідник (Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. — К. : Таксон, 2003. — С. 286–288)

Словник

Сепаратистський рух (від латин. *separatus* — окремий) — дії, спрямовані на порушення суверенітету, єдності й територіальної цілісності держави, принципу непорушності кордонів, прагнення відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової самостійної держави або отримання широкій автономії.

Державний устрій країни був закріплений у конституції (1920). Народ визнавався єдиним джерелом державної влади. За відмову від участі у виборах накладався штраф.

Сформований після виборів 1921 р. коаліційний уряд Е. Бенеша стабілізував фінансові справи й оздоровив економіку. Ці успіхи стали можливими завдяки «режиму економії» для населення. Невдоволення наростало, і в 1922 р. уряд Е. Бенеша було замінено. На тлі урядової кризи активізувалися радикальні політичні сили, які застосовували екстремістські методи боротьби. У березні 1923 р. Національні збори прийняли закон «Про охорону республіки».

Господарське життя Чехословаччини впродовж 1920–1930-х років розвивалося: промислове виробництво зросло на 20 % порівняно з довоєнним, підвищився рівень життя населення. У 1924 р. було запроваджено соціальне страхування. Проте економічна криза, яка настала в 1930 р., перекреслила ці здобутки: у країні було зареєстровано понад 1 млн безробітних, промислове виробництво скоротилося на 40 %. У 1934 р. знецінилася крона, практично припинився експорт промислової продукції.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію та Велику Британію, що було зумовлено сусідством з Німеччиною, яка не приховувала своїх намірів приєднати території, де проживало німецьке населення. У середині 1930-х років ЧСР уклала з Францією договір про взаємодопомогу. Подібну угоду було укладено і з СРСР, однак вона набувала чинності в разі, якщо допомога «жертві нападу буде надана Францією». Зважаючи на зростання загрози нападу Німеччини, Т. Масарик, а потім і Е. Бенеш (став президентом у 1935 р.) майже половину державного бюджету спрямовували на зміцнення армії.

«**Судетська проблема**». Після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів з їхнім гаслом об'єднання в кордонах рейху всіх німців Чехословаччина стала об'єктом гітлерівської агресії. Нацисти розробили кілька варіантів плану нападу на Чехословаччину. А. Гітлер згорнув переговори з Прагою й розпочав у німецькій пресі античехословацьку пропагандистську кампанію. Приводом до таких дій стала так звана **судетська проблема** — питання про громадян ЧСР німецької національності, більшість з яких (понад 3 млн осіб) проживала в Судетській області.

Судетсько-німецька партія, очолювана *Конрадом Генляйном*, до 1933 р. приховувала свої справжні наміри, а з приходом до влади А. Гітлера взяла курс на відокремлення Судетської області від ЧСР. У 1935 р. у Німеччині почали створювати спеціальні ударні роти зі судетських емігрантів для здійснення диверсій у Чехословаччині. К. Генляйн неодноразово їздив до Берліна для отримання інструкцій.

У 1937 р. керівництво Чехословаччини опинилося в складному становищі: Британія та Франція наполягали на задоволенні вимог судетських німців (на виборах 1935 р. за генляйнівців проголосували дві третини німецькомовного населення), оскільки не були готові дати збройну відсіч Німеччині в разі її

Словник

«**Судетська проблема**» — спровокована нацистською Німеччиною міжнародна криза, спричинена «порушенням» прав німецької меншини в Судетській області Чехословаччини; інструмент дипломатичного, політичного та військового шантажу Німеччиною Чехословаччини та її союзників — Великої Британії та Франції.

нападу на ЧСР. У травні 1938 р. у німецько-чехословацьких відносинах настала криза, а на кордоні вже стояла 200-тисячна німецька армія.

Чехи й словаки були налаштовані воювати. Маючи понад 40 добре вишколених дивізій, чехословацький генштаб додатково мобілізував резервістів. Такий розвиток подій не влаштував ні Німеччину, ні Британію та Францію, які провели термінові переговори, аби не допустити зіткнення. В останній момент німецькі війська зупинилися, а потім відійшли від німецько-чехословацького кордону. Генляйнівські загони спробували ще раз спровокувати конфлікт у вересні 1938 р., однак були розігнані чехословацькими урядовими військами.

Ці події посилили античехословацьку пропаганду в Німеччині. Погрози Празі стали постійними. 28 вересня А. Гітлер наказав привести війська в бойову готовність. Того ж дня британський прем'єр Н. Чемберлен заявив: «Ситуація загострилася до краю. Єдиний спосіб уникнути війни — передати Німеччині Судетську область». Рішуче засудив таку політику тільки В. Черчілль. У середині вересня в Німеччині відбулася зустріч Н. Чемберлена з А. Гітлером. Британський прем'єр погодився на передання Німеччині Судетської області та ліквідацію договорів Чехословаччини про взаємодопомогу з іншими країнами. Остаточну долю країни було вирішено без її участі в ніч з 29 на 30 вересня 1938 р. в Мюнхені.

Свідчення

- Як, на Вашу думку, характеризує позицію Великої Британії висловлювання британського високопосадовця А. Кадогана? Чи існують такі підходи в сучасній міжнародній політиці? Наведіть приклади, якщо вони Вам відомі.

«Чехословаччина не варта шпор навіть одного британського гренадера».

Александр Кадоган, заступник міністра закордонних справ Великої Британії (The Diaries of Sir Alexander Cadogan O. M. 1938–1945. — London, 1971. — P. 63)

Основні події

1918 р. — відновлення Польської держави; створення Чехословаччини.

1920–1921 рр. — польсько-радянська війна.

1926–1939 рр. — режим «санації» у Польщі.

Закриття та завдання

1. Поясніть зміст понять «санація» і «сепаратистський рух».
2. Яке місце на Паризькій мирній конференції займало «польське питання» та як воно було пов'язане з «українським питанням»?
3. Опишіть перебіг і результати польсько-радянської війни 1920 р. Використайте висловлювання К. Кшечуновича, Т. Махальського та М. Тухачевського (с. 138).
4. Які цілі переслідувала Польща, укладаючи союзницьку угоду із С. Петлюрою, а які — українська влада, підписуючи угоду з Польщею?
5. Назвіть важливі ознаки режиму «санації» у Польщі. Чи був, на Вашу думку, «санаційний» режим тоталітарним?

6. Які події відображено в наведеному нижче тексті й що Вам про них відомо? «Громадянська війна, що велася на вулицях Варшави, супроводжувалася не менш грубим зіткненням уявлень про вождя, який для повсталих важив набагато більше за честь і солдатську присягу, а для їхніх противників був заколотником, котрий виступив проти законного порядку Речі Посполитої» (*Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / пер. с пол. — М., 1990. — С. 239*).
7. Охарактеризуйте передумови й обставини утворення ЧСР.
8. Покажіть на історичній карті атласу території, які за мирними договорами сформували кордони Чехословаччини. Скориставшись діаграмою на с. 141, визначте, якою була частка українців у Чехословаччині.
9. Як Ви можете прокоментувати слова Д. Ллойд Джорджа про те, що «народи, які не встигли ще самі скуштувати плодів свободи, уже намагаються підкорити інших»?
10. Охарактеризуйте причини нацистської пропагандистської кампанії довкола «судетської проблеми» у ЧСР.

§ 14. Угорщина, Румунія, Болгарія та Югославія в міжвоєнний період

1. Угорщина в 1918–1939 рр. Режим Міклоша Горті

У листопаді 1918 р. було *проголошено Угорську республіку*. Країни Антанти поставилися до неї як до вчорашнього ворога й висунули жорсткі територіальні претензії. Ситуацією скористалися угорські комуністи. Угорська комуністична партія (УКП) на чолі з *Бела Куном* почала готуватися до захоплення влади. З Росії до Угорщини було таємно переправлено 18 тис. угорців із числа військовополонених, які симпатизували комуністам, 2,5 тис. кулеметів, 30 гармат та інше озброєння.

У березні 1919 р. комуністи захопили владу й оголосили про створення Угорської радянської республіки. Вони націоналізували землю, банки, підприємства вугільної промисловості, транспорт, сформували Червону міліцію й Червону армію. Відбулося масове вилучення в населення коштів, майна, коштовностей, проти незадоволених застосовували «червоний терор». Згодом противники комуністів відповіли їм «білим терором».

Члени загону з виявлення «контрреволюційної» діяльності в період «червоного терору». *Фото. 1919 р.*

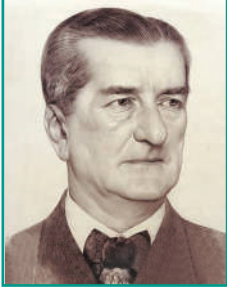
За рішенням Паризької конференції в Угорщину були введені румунські й чехословацькі війська. 1 серпня 1919 р. уряд Б. Куна склав свої повноваження, й в Угорщину ввійшли війська держав Антанти. Б. Кун та його соратники втекли з країни. У неокупованій Антантою частині Угорщини діяла національна армія під командуванням *Міклоша Горті*. У середині листопада вона ввійшла до угорської столиці.

Обраний у січні 1920 р. парламент ліквідував республіканський устрій та обрав М. Горті регентом. Двічі впродовж наступного року імператор Карл Габсбург робив

спроби повернути угорську корону, але проти цього рішуче виступали держави Антанти. Заколот прибічників щодо відновлення на угорському троні Габсбургів у жовтні 1921 р. був придушений, а Карл та його військо взяті в полон. На початку листопада Габсбургів законодавчо позбавили права на угорський трон.

Особистості

Міклош Горті (1868–1957) — регент Угорщини в 1920–1944 рр., контр-адмірал. З 1918 р. перебував на посаді командувача австро-угорським військово-морським флотом. Не збирався пов'язувати свою долю з повоєнною Угорщиною, яка утворилася після Першої світової війни за рішенням Тріанонського договору. Проте політика комуністичного уряду Б. Куна змінила його плани. Для повалення комуністичного правління М. Горті створив та очолив національну армію.

Угорщина юридично була королівством, але не мала й не шукала собі короля (держави Антанти не допустили б повернення на трон Габсбургів). Державний устрій Угорщини фактично мав форму парламентської республіки, а М. Горті, хоч і не видавав указів чи законів, але мав потужний вплив на долю країни завдяки конституційним повноваженням, престижу й лояльності залежних від нього міністрів. Після завершення його правління жартували, що Угорщина була королівством без короля, керованим адміралом без флоту (Угорщина не має виходу до моря).

Поступово в країні було встановлено диктаторський режим: опозиційні партії були заборонені, вибори стали формальністю, на них незмінно перемагала правляча партія. Зусилля М. Горті були зосереджені на двох проблемах: перегляді обтяжливого для країни Тріанонського договору та стабілізації угорської політичної системи й економіки.

Наприкінці 1920-х років завдяки позикам, отриманим від США, Великої Британії, Швеції та інших західних держав, Угорщина досягла довоєнного рівня промислового виробництва. Найвразливішою галуззю економіки залишалося сільське господарство. М. Горті зумів стабілізувати економіку, однак ця стабільність виявилася нетривалою через «Велику депресію». В умовах кризи М. Горті призначив прем'єр-міністром Д. Гембеша, затятого антисеміта й нациста. І хоча він погодився з вимогою М. Горті пом'якшити антиєврейську риторичку, усе ж його уряд проводив жорсткий політичний курс.

У зовнішній політиці М. Горті намагався підтримувати дружні відносини з фашистською Італією та націонал-соціалістичною Німеччиною. Згодом перевага була надана Німеччині — сильнішому за Італію партнерові. У листопаді 1938 р. Угорщина взяла участь у поділі Чехословацької республіки, захопивши Південну Словаччину. На початку 1939 р. Угорщина приєдналася до Антикомінтернівського пакту, у квітні вийшла з Ліги Націй. У березні 1939 р. угорські війська окупували Карпатську Україну, а в 1940 р. Угорщина повернула собі Трансільванію.

2. Румунія в 1918–1940 рр. Режим Йона Антонеску

Перша світова війна не принесла Румунії військової слави: більша частина її території була окупована, значно погіршилося економічне становище, заго-

стрилися соціальні суперечності. Повстання військових моряків на початку 1918 р. змусило короля *Фердинанда I* укласти в травні сепаратний мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Гіркота військової невдачі була підсолоджена територіальними надбаннями: у 1918 р. до Румунії було *приєднано Трансильванію та Бессарабію*.

Свідчення

- Проаналізуйте наведені уривки з історичних документів та охарактеризуйте місце й роль України в процесі визначення долі Бессарабії в 1918 р.

«Поважніше доводимо до відома Вашої Ясновельможності таке: Бессарабщина як частина колишньої Російської імперії повинна належати Україні по праву спадкоємства, як державі, видаленій із складу імперії та прилягаючій безпосередньо до Бессарабщини, з якою Україна пов'язана етнографічно, а також спільністю культурних і матеріальних інтересів, і за принципом національного самовизначення, узятим за основу при визначенні державного кордону Берестейськими умовами між Україною та Центральними державами».

Зі Звернення представників Бессарабії до гетьмана П. Скоропадського (1918) (Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920-х роках. — К., 1999. — С. 185)

«Український уряд вважає, що всяка зміна колишнього румунсько-російського кордону, особливо в його північній та південній частинах, глибоко порушує політичні й економічні права УНР ... З огляду на те, що тепер значна частина Бессарабії зайнята румунськими військами й питання про дальшу державну належність Бессарабії могло бути предметом нарад на Бухарестській мирній конференції, уряд УНР вважає обговорення й вирішення цього питання за можливе лише при участі та за згодою Українського уряду».

З ноти протесту Міністерства закордонних справ УНР урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії (3 березня 1918 р.) (Робітничка газета. — 1918. — 10 березня)

«Учора о 8-й годині вечора молдавський парламент... виніс постанову про приєднання до Румунії Бессарабії як автономної провінції. ...З меншостей українська, німецька та болгарська фракції зробили заяву, що... таке питання може вирішити референдум».

З телеграми комісара Української Центральної ради Ямкового (Кишинів, 10 квітня 1918 р.) (Нова Рада. — 13 квітня. — 1918 р.)

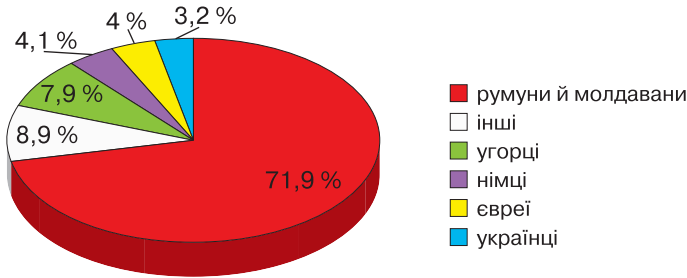
У листопаді 1918 р. Румунія включила до свого складу Північну Буковину. Отже, після війни територія Румунії зросла більше ніж удвічі, а населення збільшилося з 6,7 до 18 млн осіб.

На приєднаних територіях проводили *політику «уніфікації»* — поширення на нові землі загальнорумунського політичного й адміністративного устрою.

Чи не найгострішою проблемою Румунії було те, що в країні, де 80 % населення становили жителі сіл, півмільйона селян були безземельними. Під час земельної реформи в «старій» Румунії селянам роздали 2 млн га поміщицьких земель. Як наслідок, значно збільшило селян високого й середнього достатку,

Етнічний склад Румунії

(Складено за: Dumitrescu N., Manea M., Nita C., Pascu A., Trandafir A., Trandafir M. *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a XII-a.* — București: Humanitas, 1999. — S. 142)

розширився внутрішній ринок, активізувався грошовий обіг. Розвитку сільського господарства перешкоджали: перенаселеність сіл, нестача землі, низький життєвий рівень більшості селян, безробіття, переважання дрібних власників, відсутність чи недостатнє кредитування, низька продуктивність господарств, зростання цін на збіжжя, неконкурентоспроможність країни на світовому продовольчому ринку.

Політичній нестабільності в Румунії сприяла й *династична криза*. У 1927 р. помер король Фердинанд I, і, за законом, корону мав успадкувати його старший син Кароль. Проте Фердинанд I заповів трон сину Кароля, шестирічному Міхаю I, при якому було створено регентську раду. У 1930 р. з-за кордону повернувся Кароль, відібрав корону у свого сина й проголосив себе королем Каролем II.

Румунські послідовники Б. Муссоліні й А. Гітлера об'єдналися та створили партію «Залізна гвардія», претендуючи на владу. Унаслідок учиненого ними терористичного акту загинув прем'єр-міністр країни. Кароль II діяв рішуче: він розпустив «Залізну гвардію», а її ватажка відправив до божевільні. У 1937 р. частково амністував румунських фашистів і навіть дозволив їм відкрито носити форму з відповідною символікою. На початку 1938 р. в Румунії була встановлена **королівська диктатура** Кароля II.

Проте «Залізна гвардія», яка продовжувала діяти під іншою назвою, у 1939 р. двічі невдало спробувала здійснити державний переворот. Ці заколоти свідчили про хистке становище Кароля II.

На внутрішню політику Румунії істотно впливала міжнародна ситуація. Багата на нафту країна становила інтерес для європейських держав, які готували армії до майбутніх баталій, зокрема, це Німеччина та СРСР. Румунія постійно перебувала під тиском СРСР, який вважав Північну Буковину й Бессарабію «споконвічно російськими землями». Роль арбітра в планах румунської дипломатії відводили Б. Муссоліні, але зі зближенням СРСР і Німеччини шанси Румунії на збереження нафти та втримання Північної Буковини й Бессарабії ставали примарними.

Словник

Королівська диктатура — політичний режим особистої влади монарха, який наділив себе повноваженнями, що виходять за межі прописаних у конституції країни.

Румунія зважилася на зближення з Німеччиною, однак у радянсько-німецькому договорі, підписаному в серпні 1939 р., Німеччина визнала право СРСР на Бессарабію. У червні 1940 р. Румунія мусила змиритися з приєднанням до СРСР не лише Бессарабії, а й Північної Буковини. Тоді ж до Угорщини відійшла Північна Трансільванія, а до Болгарії – Південна Добруджа.

Оскільки зближення з Німеччиною не вберегло Румунію від територіальних втрат, а внутрішня ситуація ставала загрозливою для Кароля II, він звернувся по допомогу до генерала **Йона Антонеску**, який перебував на засланні в одному з монастирів. Й. Антонеску зажадав зречення Кароля II та посади прем'єр-міністра з надзвичайними повноваженнями. На початку вересня 1940 р. Кароль II зрікся трону та виїхав з країни. Фактично керівником країни став Й. Антонеску, було сформовано новий уряд і встановлено авторитарний режим.

Особистості

Йон Антонеску (1882–1946) – румунський диктатор (1940–1944). Професійний військовий, ветеран Першої світової війни. У 1933 р. був призначений начальником генерального штабу румунської армії, у 1937–1938 рр. обіймав посаду міністра оборони.

Після Другої світової війни був засуджений як воєнний злочинець.

3. Болгарія між Першою та Другою світовими війнами

Рішення царя Фердинанда I (жовтень 1915 р.) про вступ Болгарії у війну на стороні Центральних держав обернулося для неї національною катастрофою. Рішення не схвалили армія та флот, країні загрожувала революція. Скориставшись ситуацією, **Александр Стамболійський**, лідер *Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС)*, і його соратники проголосили Болгарію республікою. Наприкінці вересня повсталі військові частини підійшли до Софії, але забарилися зі штурмом. Уклавши перемир'я з Антантою, цар з допомогою німецьких військ придушив виступ. На початку жовтня 1918 р. Фердинанд I зрікся трону на користь свого сина **Бориса III** й виїхав до Німеччини.

У війні Болгарія зазнала великих втрат: 150 тис. болгар загинули, 200 тис. були поранені. За Нейїським мирним договором 1919 р. на країну були накладені суттєві економічні, територіальні й військові обмеження (див. § 4).

Свідчення

«Проект мирного договору є одним з найжахливіших. Ми знали й очікували, що будемо засуджені, і нам, болгарам, буде винесено вирок, але ніколи не припускали, що він буде таким несправедливим і жорстоким».

Александр Стамболійський (Гюзелев В., Косев К., Лалков М. и др. История. – София : Просвета, 1998. – С. 369)

На виборах до Народних зборів, що відбулися в серпні 1919 р., переміг Болгарський землеробський народний союз (БЗНС), й А. Стамболійський очолив спочатку коаліційний, а потім однопартійний уряд.

Були прийняті закони про трудову повинність і трудову поземельну власність, запроваджено прогресивний прибутковий податок, зменшено податки на землю й худобу, створено земельний фонд з монастирських і державних земель,

обмежено спекулятивні операції, націоналізовано великі житлові будинки. Безземельні й малоземельні селяни отримали змогу купувати землю на пільгових умовах. Завдяки гнучкій зовнішній політиці, орієнтованій на Францію, А. Стамболійському вдалося значно зменшити суму репарацій.

Успіхи уряду прискорили виступ правих, які за «нейтралітету» царя давно готувалися до захоплення влади. У **1923 р.** вони здійснили **державний переворот** і вбили А. Стамболійського. На чолі виконавчої влади поставили *Александра Цанкова*.

Упродовж наступних трьох років уряд втратив довіру, і на початку 1926 р. цар Борис III відправив його у відставку й призначив новий уряд Народного блоку. Ці зміни сприяли демократизації країни: було легалізовано діяльність заборонених раніше опозиційних партій, оголошено часткову амністію. Відбулися зміни на краще й у фінансово-економічному житті країни. Проте період піднесення тривав недовго — світова економічна криза відчутно вплинула й на Болгарію: робочий день у більшості галузей промисловості став тривалішим, а реальна заробітна плата знизилася, чверть робітників втратили роботу, розорилися дрібні й середні селянські господарства.

У травні **1934 р.** члени офіцерського союзу здійснили **військовий переворот**. Заколотники прибули до царя зі списком нового уряду. Вони мали при собі текст указу про зречення престолу, якби Борис III відмовився затвердити нових міністрів. Тож цар мусив виконувати роль «слухняного монарха». Заколотники фактично скасували конституцію, розпустили політичні партії, обмежили громадянські права й свободи.

Свідчення

«Історія того перевороту... була рідкісним випадком, коли цар, очільник держави, його прем'єр-міністр Мушанов, міністр внутрішніх справ Гиргінов, військовий міністр Ватев, видатні діячі урядових та опозиційних партій (Гічев і Цанков) знали про запланований переворот, і все ж він був здійснений».

Стефан Попов, болгарський публіцист (Попов Ст. Българската идея. Исторически очерци. — София : ИК «Летописи», 1994. — С. 40)

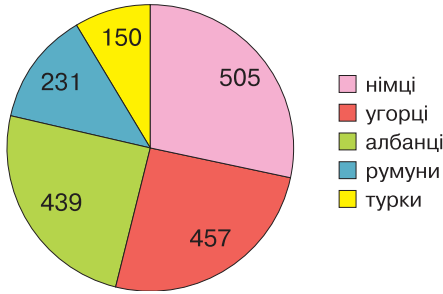
Однак більшість військових не підтримала заколотників, і згодом армія стала надійною опорою Бориса III. Напередодні Другої світової війни цар став політичним лідером Болгарії.

4. Югославія в міжвоєнний період

Перша світова війна відіграла вирішальну роль в об'єднанні південних слов'ян в одну державу. У липні 1917 р. на грецькому о. Корфу відбулася зустріч між лідером хорватських націоналістів *Анте Трумбичем* і головою сербського уряду у вигнанні *Ніколою Пашичем*. У «Корфській декларації» вони висловили згоду щодо створення сербсько-хорватсько-словенської держави.

Наприкінці жовтня 1918 р. Народне віче словенців, сербів і хорватів проголосило об'єднання цих народів у державу. Водночас Народна скупщина (парламент) Чорногорії заявила про об'єднання Чорногорії із Сербією. У результаті переговорів між цими двома державами 1 грудня **1918 р.** було утворено **Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС)**. Правлячою династією визнавалися Карагеоргієвичі; королем було обрано Александра I. Кордони новоутвореного королівства були визнані Сен-Жерменським, Тріанонським, Рапалльським і Нейїським договорами (див. § 6).

Найчисленніші національні меншини в Югославії
1918 р. (тис. осіб)

- Проаналізуйте діаграму. Багатонаціональний склад населення Югославії був, на Вашу думку, запорукою її міцності чи, навпаки, — джерелом нестабільності?

У країні, майже дві третини населення якої становили селяни, провели аграрну реформу, у результаті — було обмежено поміщицьке землеволодіння та створено прошарок середніх сільських господарів.

У 1921 р. Законодавчі збори ухвалили конституцію королівства. З одного боку, усі громадяни одержали політичні права й демократичні свободи, з іншого — конституція робила сербів, які становили 39 % населення королівства, панівною нацією. Без урахування етнічних та історичних кордонів було здійснено адміністративний поділ території королівства. Національні меншини 15-мільйонної держави з територією майже 250 тис. км² почувалися скривдженими і звинувачували сербську більшість у **примусовій асиміляції**.

Хоча слов'янське населення країни розмовляло спорідненими діалектами, Югославія справляла враження складного й суперечливого конгломерату націй з відмінними культурними й матеріальними набутками, релігійними переконаннями. Хорватія активно протидіяла сербізації багатонаціональної країни, складною була ситуація й у населеному переважно етнічними албанцями Косово та в католицькій Словенії.

На початку 1929 р. король розпустив парламент, скасував конституцію й оголосив про зосередження у своїх руках усієї повноти влади. З жовтня **1929 р.** країна офіційно отримала назву **Югославія**, а етнічні назви областей замінили новими, пов'язаними з назвами річок. Цим Александр I тільки посилив національне напруження в королівстві, перекроївши в черговий раз кордони адміністративних одиниць так, що в кожній з провінцій більшість виборців становили серби.

Свідчення

- Наскільки переконливі аргументи короля Александра I щодо диктаторських проявів у його політиці?

«Існують три різновиди диктаторів: природжені диктатори, як Муссоліні; диктатори мимоволі, як, наприклад, Прімо де Рівера; і диктатори за звичкою — ті, хто лише виконують обов'язок, який засвоїли з дитинства. Цих останніх — а я належу до них — називають диктаторами лише тому, що це

Словник

- **Примусова асиміляція** — політика, спрямована на поступове нівелювання національної ідентичності з подальшим злиттям (асиміляцією) народів через нав'язування їм мови й культури іншого народу.

модне слово, бо коли я розпустив югославський парламент на три роки... я лише був свідомий того, що будь-яка громадянська війна в Югославії означала б кінець для моєї країни. ...Тепер я парламентарний монарх».

Король Александр I міністру закордонних справ Франції Луї Барту (25 червня 1934 р.) (Табуи Женецьєва. Двадцять лет дипломатической борьбы / пер. с фр. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. — С. 235–236)

У 1931 р. Александр I ініціював прийняття нової конституції, яка частково обмежила права й свободи громадян. На міжнародній арені Югославія орієнтувалася на Францію, яка прагнула створити альянс між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Францією, Румунією та Югославією. Напруженими були відносини Югославії та Італії.

Під час офіційного візиту Александра I до Франції в жовтні **1934 р.** македонський терорист убив короля й смертельно поранив міністра закордонних справ Франції. Новим королем Югославії було проголошено старшого сина Александра I одинадцятирічного Петра II, а до досягнення ним повноліття регентом призначили принца Павла, двоюрідного брата загиблого короля.

У період регентства уряду вдалося поліпшити економічну ситуацію та послабити політичне напруження в країні. У зовнішній політиці відбулося певне зближення з Німеччиною та Італією. На початку 1939 р. політики, які вважали зближення з фашистами й нацистами хибним курсом, домоглися зміни уряду. Уже під час Другої світової війни новий уряд у березні 1941 р. підписав угоду про приєднання Югославії до Троїстого союзу. Наслідком цього став державний переворот, який здійснили прихильники зовнішньополітичної орієнтації країни на Велику Британію та Францію. 5 квітня 1941 р. Югославія підписала договір про ненапад із СРСР, а вже наступного дня країна зазнала агресії з боку Німеччини. Молодий король Петро II емігрував спочатку до Греції, а потім до Лондона. У середині квітня 1941 р. Югославію окупували німецькі війська.

Основні події

- 1918 р.** — проголошення Угорщини республікою.
- 1918 р.** — проголошення Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія).
- 1918 р.** — приєднання Бессарабії та Північної Буковини до Румунії.
- 1923 р.** — державний переворот у Болгарії.
- 1929 р.** — державний переворот в Югославії.
- 1934 р.** — військовий переворот у Болгарії.
- 1934 р.** — вбивство короля Югославії Александра I.

Закитання та завдання

1. Поясніть зміст понять «примусова асиміляція» і «королівська диктатура».
2. Чи вважаєте Ви закономірним крах комуністичного експерименту щодо проголошення Угорщини радянською республікою? Обґрунтуйте відповідь.
3. Режим М. Горті й його сучасники називали «авторитарним». Чи погоджуєтеся Ви з такою оцінкою? Наведіть докази на підтвердження своєї точки зору. Готуючи відповідь, повторіть матеріал § 14.

4. Наскільки, на Вашу думку, впливав на стабільність румунського суспільства 1920–1930-х років його строкатий національний склад вони?
5. Порівняйте обставини встановлення фашистської диктатури в Італії й нацистського режиму в Німеччині з установленням диктатури Й. Антонеску. Що, на Вашу думку, споріднює ці події, а чим вони відрізняються?
6. Використовуючи висловлювання А. Стамболійського (с. 148), визначте, чим було зумовлене невдоволення болгар умовами Нейського мирного договору 1919 р. Чи вважаєте Ви, що вони суперечили «14 пунктам» В. Вільсона й міжнародним принципам, проголошеним після Першої світової війни? Якщо так, то яким саме з цих принципів?
7. Проблема переворотів та їхніх наслідків для Болгарії в міжвоєнний період належить до найбільш дискусійних у болгарській історії. Охарактеризуйте перевороти 1923 р. і 1934 р., використовуючи висловлювання С. Попова (с. 149).
8. На яких засадах створювалася Югославія? Чи сприяло, на Вашу думку, стабільності країни те, що до її складу ввійшли території, вилучені за міжнародними договорами в інших країн?
9. Чи погоджуєтеся Ви з аргументами короля Александра I (с. 150–151) щодо перевороту 1929 р.?
10. Який вплив на югославську зовнішню політику справили вбивство короля Александра I та військовий переворот у березні 1941 р.?

Матеріал до практичного заняття

«Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом»

- Проаналізуйте наведені уривки з історичних джерел і зробіть висновок про те, з якими політичними діячами ототожнюється авторитаризм у країнах Центрально-Східної Європи в період між Першою та Другою світовою війною.

«У 1930-х роках у всіх державах Балкан до влади прийшли авторитарні режими. ...Після Першої світової війни з'явилися й набули ваги комуністичні та селянські партії; ...їх почали тіснити консервативніші політичні сили... Уряди країн захищали інтереси невеликої групи населення, котра й здійснювала керівництво державою; до неї, як правило, належали державні чиновники, військові, комерсанти, власники фабрик і великих маєтків, підприємці, а також представники інтелектуальних професій — юристи, лікарі та вчителі... Ця група осіб становила не більше 10 % населення».

Барбара Єлавич, американський історик (Єлавич Барбара. Історія Балкан. ХХ століття / пер. з англ. — К. : Свенас, 2004. — Т. II. — С. 303)

«Політичні режими в країнах, що постали на руїнах імперій Центральної Європи... наслідували зразки демократії, проте багато урядів, змушених використовувати будь-які засоби заради перемоги, неодноразово здійснювали замах на демократичні принципи. ...Отже, майбутнє демократії безпосередньо залежало від особистості глави держави. Якщо він завдяки освіті й переконанням поважав конституційні норми, політичний лад еволюціонував у належному напрямі (як було в Чехословаччині за Т. Масарика й Е. Бенеша до 1938 р.). Якщо ж кар'єрні міркування й темперамент глави держави штовхали його до авторитаризму, країна швидко йшла назустріч президентському правлінню чи диктатурі (так трапилось у Польщі за Ю. Пілсудського)».

П'єр Тібо, французький історик (П'єр Тібо. Епоха диктатур / пер. с фр. — М. : Крон-Пресс, 1998. — С. 47)

- Розгляньте карикатуру 1930-х років «Гітлерівська музика для вух М. Горті».
- Якою є, на Вашу думку, ідея малюнка?
- Що поєднувало націонал-соціалістичну диктатуру А. Гітлера в Німеччині з авторитаризмом М. Горті в Угорщині? Чим вони відрізнялися? Чи правомірно ставити знак рівності між двома диктатурами й обома диктаторами?

- Чи можна, на Вашу думку, тогочасні порядки в Польщі вважати авторитарним режимом? Готуючи відповідь, скористайтеся матеріалом § 13. Відповідь обґрунтуйте.

«Обстановка, що склалася в країні після травневого [1926] перевороту, характеризувалася суперечливими тенденціями: з одного боку, зберігалися демократичні інститути й Конституція 1921 р., з іншого — виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, незважаючи на парламент і політичні партії, використовуючи авторитет Пілсудського... Конституція 1935 р. ...завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона закріпила надзвичайну роль держави й виконавчої влади».

Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, українські історики (Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 470, 480)

- На яких основних змінах у політичному житті Румунії в період становлення в країні авторитаризму наголошує історик? Чим Румунія, на Вашу думку, відрізнялась у цьому плані від інших країн Центрально-Східної Європи?

«Скасування судової незалежності та неупередженості, зростання ролі глави держави, відмова від багатопартійної системи, зміцнення державницьких партій (Національний фронт відродження, "Залізна гвардія"), культ особи... згуртування нації навколо лідера, агресивний етноцентризм... — усе це було офіційно освячене міфом про національну державу, будівництву якої був присвячений увесь процес румунської політичної та соціальної модернізації».

Мануель Гутан, румунський історик (Manuel Gutan. The Challenges of the Romanian Constitutional Tradition // Giornale di storia costituzionale / Journal of constitutional history. — 2013. — 25.01. — P. 234–235)

- Розгляньте румунську поштову марку 1943 р. із зображенням короля Міхая I й маршала Й. Антонеску. Пригадайте, яка подія сталася в політичному житті Румунії на початку вересня 1940 р. Які наслідки для румунського суспільства мав прихід до влади маршала Й. Антонеску?

Узагальнення до розділу IV «Держави Центрально-Східної Європи»

Реорганізація Центрально-Східної Європи після Першої світової війни була важливою подією в історії міжвоєнної Європи. Збереження міжнародного миру вимагало від молодих державотворчих націй особливого такту в ставленні до народів, які не вибороли тоді права на власну державу.

У 1930-х роках у країнах Центральної та Південно-Східної Європи міцнішали авторитарні режими. *Чехословацьчина* була єдиною країною в регіоні, яка в міжвоєнний період уникнула авторитаризму та диктатури. Відокремившись у 1918 р. від Угорщини, чехословацький уряд рішуче взявся за розв'язання економічних проблем, здійснив реформи та перерозподілив між селянами землю. Економічна депресія 1929–1932 рр. не тільки погіршила соціально-економічну ситуацію в ЧСР, а й посилила міжетнічне напруження. Це стосувалося насамперед понад 3 млн етнічних німців, більшість з яких мешкала в прикордонній Судетській області.

Польща, звільнившись від російського панування, обрала в 1922 р. демократичний уряд, але через соціальні та економічні труднощі польське суспільство співчутливо сприйняло переворот Ю. Пілсудського в 1926 р., наслідком якого стало запровадження режиму «санації». Конституція 1934 р. надала президенту надзвичайні повноваження. Однак після смерті Ю. Пілсудського в травні 1935 р. режим «санації» опинився під загрозою. Увесь період між двома світовими війнами Польща намагалася бути рівновіддаленою від Німеччини та Радянського Союзу. Однак зрештою рівновага порушилася, і Польща стала жертвою обох країн у Другій світовій війні.

Угорщина в міжвоєнні роки не відзначалася стабільністю. Після розпаду Габсбурзької імперії країна здобула незалежність, однак у 1919 р. ліберальний уряд був повалений угорськими комуністами. Проте комуністичний експеримент не був підтриманий угорцями і виявився недовговічним. Наприкінці 1930-х років в Угорщині було встановлено авторитарний режим.

Відтоді як у 1930 р. в *Румунії* Кароль II почав проводити з допомогою націоналістів політику воєнізації економіки, у країні посилювалися позиції правих і націоналістичних партій. У вересні 1940 р. в Румунії було встановлено авторитарний режим Й. Антонеску.

На *Балканах* у різних країнах тимчасово зміцнилася королівська влада в монархіях або встановилися диктатури. У *Болгарії* 1923 р. в результаті державного перевороту був повалений режим партії Народного союзу, у 1925 р. відбулася невдала спроба комуністичного перевороту. Натомість військовий переворот 1934 р. не допустив фашизм у Болгарії. Роль болгарського царя в управлінні державою зросла, демократичні політичні партії змагалися на виборах до Національних зборів.

Авторитарні диктатури в країнах Центральної та Східної Європи підтримало населення. Це пояснювалося тим, що за диктатури згортали болісні реформи й відновлювалися патріархальні моральні цінності. Народ проголошувався «надкласовою цінністю», влада підживлювала націоналізм. Проте ставити знак рівності між авторитарними режимами 30-х років XX ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи і фашистською, нацистською чи комуністичною диктатурами немає підстав.

РОЗДІЛ V

ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «гандизм», «етатизм», «латифундія», «хунта», «сіонізм»; про час національних революцій у Китаї та Туреччині; про вплив суперечностей Версальської системи на розвиток країн Азії в міжвоєнний період; витоки й сутність Близькосхідної проблеми; тенденції економічного й суспільного розвитку країн Азії та Латинської Америки;

уміти синхронізувати події економічного й суспільного життя Японії, Китаю, Індії, мусульманських держав і країн Латинської Америки; виявляти (за допомогою карти) геополітичні інтереси Японії в міжвоєнний період; визначати особливості модернізаційних процесів у країнах Азії та Латинської Америки, антиколоніального руху в Індії та національного руху в Китаї; характерні ознаки, причини й наслідки мілітаризації Японії; аналізувати економічне й суспільне життя населення в країнах Азії та Латинської Америки з позицій протистояння демократії та авторитаризму; висловлювати аргументовані судження про громадсько-політичну діяльність Магатми Ганді, Чан Кайши, Кемаля Ататюрка.

§ 15. Японія, Китай та Індія в міжвоєнний період

Присагайте

- Які зміни відбулися в Японії наприкінці XIX ст.?
- Охарактеризуйте результати Синьхайської революції в Китаї.
- Назвіть позитивні й негативні наслідки британського правління в Індії.

1. Японія

Оголошуючи в серпні 1914 р. війну Німеччині, Японська імперія плекала надію розширити свій вплив у Китаї, на Далекому Сході й отримати німецькі володіння в зоні Тихого океану. На другому році війни Японія висунула Китаю «21 вимогу», задоволення яких фактично перетворило б країну на колонію. Після війни японців спіткало гірке розчарування — Вашингтонська конференція 1921–1922 рр. проголосила в Китаї політику «відчинених дверей», тобто рівних можливостей для всіх країн. І хоча Японія мала на Тихому океані третій за потужністю (після США й Великої Британії) військово-морський флот, вона вважала себе несправедливо ображеною західними державами, насамперед Сполученими Штатами Америки.

У міжвоєнний період у Японії відбувалася *мілітаризація економіки, державних інституцій і суспільної свідомості населення*. Генералітет намагався скористатися складністю післявоєнного життя задля пробудження «самурайського духу» і мілітаристських настроїв. Ідея створення японської колоніальної імперії була близька широким верствам населення. Хірохіто (регент, а з 1926 р. — імператор Японії) не втручався у відносини армійської верхівки з парламентом, балансує між цими двома силами.

Військові переконували співгромадян, що в умовах нав'язування колишніми союзниками Японії «несправедливих» договорів потрібно накопичувати сили для «відновлення справедливості», а поки що приховувати справжні наміри Японії на міжнародній арені.

Ідеологічним обґрунтуванням нагнітання мілітаристських настроїв була ідея про «божественне походження Японії».

Свідчення

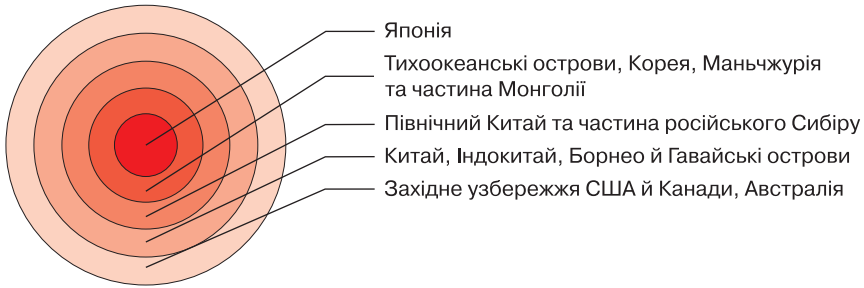
- Ознайомтеся з матеріалом з газети «Майніті». Якою, на Вашу думку, була мета такого викладання історії Японії? Чи вважаєте Ви прийнятним і правильним підхід до вивчення національної історії в школі, який існував у Японії в міжвоєнний період?

«Японським дітям розповідали не історичні факти, а міфи. Їх учили, що Японія — священна земля, якою споконвічно управляє династія нащадків Дзімму. Їх примушували заучувати девіз Дзімму: «Вісім кутів світу під одним дахом»».

(Цит. за: Овчинников В. Горячий пепел. — М. : Правда, 1986. — С. 203–204)

- Знайдіть на політичній карті світу в атласі території, зазначені на схемі. Який висновок Ви можете зробити про зовнішню політику тогочасної Японії?

У центрі шкільної карти «Сусіди Японії» було позначено японську столицю Токіо, а довкола неї п'ять кіл, які означали етапи експансії Японії.

Спекуляції щодо соціальних проблем, звернення до самурайського минулого й залякування стали складовими дій мілітаристів. У травні 1932 р. група молодих офіцерів організувала заколот з метою встановлення в країні військової диктатури. Спроба виявилася невдалою, але вона сприяла збільшенню фінансової допомоги від великого японського бізнесу мілітаристам, насамперед пов'язаного з виробництвом зброї.

Мілітаристи, які претендували на роль об'єднавчого центру всіх народів Азії, активно пропагували за кордоном ідеї про переваги азійської раси над іншими.

Свічення

- Порівняйте наведені в історичних джерелах причини мілітаризації Японії. Який із цих підходів Ви вважаєте найпереконливішим? Можливо, Ви маєте власний погляд на цю проблему?

«Якими мають бути наслідки впливу західної цивілізації на примітивне сільське населення, яке століттями звикло плодитися, наскільки дозволяли його злиденні засоби до існування? ...Японська соціальна структура почала змінюватися, приріст населення різко збільшився. ...За таких обставин Японія мала або... переконати решту світу торгувати з нею, або завоювати додаткові території, ресурси, ринки за допомогою зброї».

Арнольд Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — К. : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 174)

«Зростаюча симпатія Японії до європейських країн з авторитарними формами правління є ще одним чинником... беззаперечного панування військових в уряді Японії».

З листа Джозефа Грю, посла США в Японії, до державного секретаря США від 2 грудня 1938 р. (Год кризиса. 1938–1939: Документи и материалы. — М., 1990. — Т. 1. — С. 125)

«Агресивний японський паназіатизм... планово й свідомо прямує до господарської гегемонії й політичного протекторату над азійським суходолом. ...Токіо вживає всіх зусиль, щоб у цьому найсхіднішому закутку азіатського суходолу... під панконтинентальним гаслом «Азія для азіатів!» подолати господарське переважання там європейських великодержав».

Ольгерд Бочковський, український етнолог (Вступ до націології. — Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. — С. 313–314)

Кульмінацією мілітаризації став «інцидент 26 березня» 1936 р., коли група офіцерів спробувала захопити владу в країні. Заколот було придушено, але частково він усе ж досяг мети — влада пішла на зближення з військовими, яких підтримували ділові кола, засоби масової інформації та чиновники. Вони готували націю до експансії в Азію й до війни проти Заходу. Свідченням нового курсу в зовнішній політиці став вихід Японії з Ліги Націй та агресивні акції на міжнародній арені.

Зовнішньополітична експансія Японії була спрямована на Маньчжурію, у яку японці вторглися в 1931 р., і на весь Китай. У Китаї японський експансіонізм зіткнувся з радянським. Наприкінці 1930-х років між військами СРСР та Японії відбулися локальні збройні сутички в районі озера Хасан і річки Халхін-Гол.

У 1936 р. Японія уклала *пакт з Німеччиною та Італією*, а навесні 1941 р. *підписала з СРСР договір про нейтралітет*. Японська промисловість перейшла на військову продукцію, країна готувалася до активної участі в майбутній світовій війні.

2. Китай

У 1914 р. президент Китаю Юань Шікай, який прийшов до влади на хвилі Синьхайської революції, розпустив парламент. Країна вступила в півстолітній період внутрішніх воєн. Після смерті Юань Шікая його політичний опонент Сунь Ятсен відновив свої політичні позиції. У 1924 р. він уклав неформальний союз з Комуністичною партією Китаю (КПК) для об'єднання країни та звільнення її від японського впливу. Національна революція набирала обертів. У 1925 р. в м. Гуанчжоу був сформований Національний уряд Китаю, а головнокомандувачем Народно-революційної армії (НРА) було призначено **Чан Кайши**.

Особистості

Чан Кайши (1887–1975) — президент Республіки Китай (з 1949 р. — Тайвань) у 1928–1975 рр. Певний час жив у Японії. У 1911 р. повернувся до Китаю палким прихильником Сунь Ятсена (з 1918 р. член Гоміньдану) і невдовзі очолив республіканську військову академію, яка відіграла важливу роль в організації Національної революційної армії. У 1926 р. був призначений головнокомандувачем НРА.

Національний уряд розпочав збройну *боротьбу за об'єднання країни*. Під час Північного походу НРА (1926–1928) 150-тисячне військо Чан Кайши захопило міста Ухань, Нанкін і Шанхай. Китайці вважали Чан Кайши героєм. У квітні 1927 р., вирішивши, що немає потреби в єдиному з комуністами фронті, Чан Кайши створив у Шанхаї власний Національний уряд, який контролював третину території Китаю. Розпочалася *боротьба за владу між КПК і Гоміньданом*.

Під контролем створеної китайськими комуністами Червоної армії перебувала стратегічно важлива північна провінція Шеньсі. У центральній частині країни комуністи розпочали партизанську війну проти гоміньданівського уряду.

Національний уряд, який перебрався з Шанхая до Нанкіна, проводив на підконтрольній йому території економічні реформи, розвивав транспорт, зв'язок

та освіти. Однак уряд потерпав від нестачі грошей та інфляції. Понад 70 % бюджету витрачали на гоміньданівську армію, яка налічувала майже 2 млн осіб. Уряд швидко втрачав підтримку народу. Надії Чан Кайши на фінансову допомогу великих землевласників і воєначальників виявилися марними, адже зміцнення центральної влади не відповідало їхнім інтересам.

Політичні вигоди отримали великі міста, проте більшість китайців проживала в селах і зовсім не відчула позитивного впливу реформ. Уряд був непопулярним, а місцева влада слабкою. У провінції, як і раніше, порядкували місцеві лідери й воєначальники, процвітало хабарництво.

Серйозним прорахунком Національного уряду було те, що він не зумів установити контроль над територією, яку утримували комуністи. Чан Кайши зробив кілька спроб захопити проголошену комуністами в 1931 р. «Шеньсійську республіку» (1/6 території Китаю). Проведена там земельна реформа, з одного боку, додала комуністам популярності серед селянства, а з іншого — налаштувала селян проти Національного уряду.

Після того як «Шеньсійська республіка» зазнала в 1934 р. поразки, 100-тисячна китайська Червона армія вирушила в «тривалий похід» (жовтень 1934 р. — жовтень 1935 р.). Після декількох поразок військове керівництво на початку 1935 р. перейшло до **Мао Цзедун**. Він зробив ставку на селян і рішуче повів військо у малозаселені райони поблизу Шанхая.

Особистості

Мао Цзедун (1893–1976) — китайський державний діяч. Народився в заможній селянській родині. Під час Синьхайської революції 1911 р. служив в армії, потім продовжив навчання. Здобувши освіту, переїхав до Пекіна, де працював у бібліотеці університету. Один із 12 засновників Комуністичної партії Китаю; засновник окремої течії в комуністичному русі — маоїзму.

Пройшовши за рік з боями понад 9,5 тис. км, Мао Цзедун вивів з оточення до м. Унань в Шанхайській провінції 6-тисячний загін. Згодом основні сили китайської Червоної армії з'єдналися з іншими її групами. Після завершення походу в живих залишилося майже 30 тис. червоноармійців.

Зовнішні обставини, насамперед експансія Японії в 1931 р. в Маньчжурію та проголошення там держави *Маньчжоу-го*, змусили китайських політиків припинити громадянську війну й згуртувати всі патріотичні сили для захисту країни від японської агресії. У грудні **1936 р.** був створений **Об'єднаний фронт КПК з Гоміньданом**. Національним лідером війни проти Японії залишався Чан Кайши, адже його думку враховували керівники великих держав.

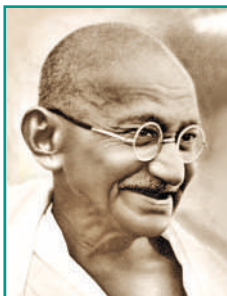
3. Індія

Ідея здобуття Індією державної незалежності сприяла *розгортанню анти-колоніальної боротьби*. Видатним індійським лідером був **Могандас Карамчанд Ганді**.

Працюючи адвокатом в Індії та юристом у Південній Африці, М. Ганді дійшов висновку, що Індія здобуде незалежність через *сатьяграху* — ненасильницький опір колоніальній владі.

Особистості

Могандас Карамчанд Ганді (1869–1948) — національний лідер Індії, отримав від народу титул магатма (великий духом), творець ідеології **гандизму**. Вивчав право в Лондоні. Повернувшись на батьківщину, зацікавився політикою; симпатизував Індійському національному конгресу (ІНК). У роки війни зберігав лояльність до Великої Британії, розраховуючи, що вона надасть його батьківщині незалежність. Противник поділу Індії за релігійним принципом. Убитий індуїстським фанатиком.

Характерні ознаки гандизму

- Здобуття незалежності Індії мирним шляхом;
- об'єднання в боротьбі за незалежність індійців під керівництвом Індійського національного конгресу;
- класовий мир, розв'язання конфліктів шляхом арбітражу;
- повернення до витоків духовності, до патріархальних відносин;
- відродження сільської громади, кустарних ремесел, зокрема ручного прядіння та ткацтва (символом гандизму була прядка);
- звернення до релігійних почуттів людей.

Невиконання розпоряджень британської колоніальної адміністрації, ухилення від сплати податків, мирні демонстрації не були для Індії чимось новим. Проте саме М. Ганді перетворив ненасильницькі принципи на основний та єдиний засіб досягнення народом омріяної свободи. Цей, за висловом В. Черчилля, «бунтівний факір» був настільки споріднений зі своїм народом, як жоден з політичних лідерів ХХ ст. У часи, коли слова «політика» і «злочин» сприймалися як синоніми, М. Ганді поставив перед собою й нацією високу мету — поєднати політику та моральність, стати вільними й щасливими, не зробивши рабами та знедоленими інших. Незалежність Індії була для нього першим кроком на шляху до *сарвадайї* — «суспільства загального добробуту».

У **1920 р.** М. Ганді очолив Індійський національний конгрес і значно активізував свою діяльність. Країною прокотилася перша **хвиля громадянської непокорі**, наслідком якої стало запровадження в 1921 р. місцевого самоврядування. У **1930 р.** в Лондоні відбулася перша конференція «круглого столу» з розроблення індійської конституції, у якій взяли участь авторитетні індійські лідери, британські й індійські урядовці. Конференція взяла за основу «Декларацію Ірвіна» 1924 р., у якій віце-король Індії Ірвін пропонував надати Індії статус домініону. Однак це означало не державну незалежність країни, а лише її автономію.

Конференція закінчилася безрезультатно, оскільки в ній не брав участі М. Ганді, який організував у цей час *«соляний марш»*. Річ у тому, що британська

Словник

Гандізм — система соціально-політичних, релігійних і філософських поглядів, назва якої походить від імені її засновника — М. Ганді; ідеологія національно-визвольного руху в Індії.

колоніальна влада закріпила за собою монополне право на виробництво солі, а на споживання солі індійцями встановила високий податок.

Незалежний індійцям соляний податок став приводом для мирної громадянської непокори у відповідь на відмову Британії надати Індії статус домініону. 61-річний М. Ганді з декількома десятками своїх соратників розпочав майже 400-кілометровий похід, до якого приєдналися десятки тисяч індійців. Учасники маршу закликали співвітчизників не сплачувати соляний податок, самостійно добувати сіль, як це віками робили їхні предки. «Соляний марш» опинився в центрі уваги не тільки Індії, а й усього світу.

Коли учасники маршу дістались урядових соляних складів, М. Ганді підняв грудку солі, що символізувало успішне завершення акції. Його заарештували й кинули до в'язниці. У наступні місяці така сама доля спіткала десятки тисяч індійців, зокрема й лідерів ІНК.

Після звільнення в 1931 р. М. Ганді закликав до нової кампанії непокори. Його авторитет серед індійців був настільки високим, що в Лондоні вирішили запросити М. Ганді до участі в «круглому столі». Мільйони англійців почули неупереджену інформацію про те, чого ж насправді домагається Індія.

У листопаді 1931 р. британський парламент ухвалив «*Вестмінстерський статут*» про надання британським домініонам суверенітету та створення Британської Співдружності Націй. ІНК сприйняв цей документ як доказ того, що продовження боротьби змусить Велику Британію, зрештою, визнати незалежність Індії. У **1932 р.** почалася **нова кампанія громадянської непокори**. ІНК був оголошений поза законом, а М. Ганді знову потрапив до в'язниці. Однак у Лондоні зрозуміли: якщо й далі зволікати з розв'язанням «індійської проблеми», її вирішать самі індійці.

На початку серпня **1935 р.** Британський парламент ухвалив *Акт про управління Індією* (Конституція Індії). На провінційних виборах, що відбулися в Індії на початку 1937 р., переконливу перемогу здобув ІНК.

Ця подія ознаменувала завершення першого етапу боротьби індійців за незалежність своєї країни. Другий етап успішно завершився вже після Другої світової війни.

Положення Акта про управління Індією (1935)

- Індія перетворювалася на федеральний домініон з окремих штатів;
- у провінціях запроваджувалися відповідальні перед урядом збори (асамблеї);
- Бірма виводилася з-під управління адміністрації Великої Британії, що фактично означало її відокремлення від Індії;
- положення акта реалізувалися, починаючи з 1937 р., коли мали відбутися загальноіндійські вибори.

Основні події

1920–1921, 1930, 1932 рр. — кампанії громадянської непокори в Індії.

1925–1927 рр. — революційна війна за об'єднання Китаю.

1935 р. — Акт про управління Індією.

1936 р. — утворення Об'єднаного фронту КПК з Гоміньданом.

1936 р. — Антикомінтернівський пакт між Німеччиною, Італією та Японією.

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст історичного поняття «гандизм».
2. Зважаючи на внесок Японії в перемогу союзників у Першій світовій війні, чи мала, на Вашу думку, країна підстави вважати себе ображеною західними державами?
3. Яку мету ставили перед собою мілітаристські кола Японії в зовнішній політиці країни?
4. У чому полягали причини протистояння між двома партіями соціалістичної орієнтації — КПК і Гоміньданом, що призвело до громадянської війни в Китаї?
5. Об'єднаний фронт гоміньданівців і комуністів був, на Вашу думку, законодавчим етапом у розвитку китайської революції чи вимушеним кроком з боку обох політичних сил? Аргументуйте Вашу точку зору.
6. Назвіть основні принципи гандизму. Якою мірою, на Ваш погляд, вони відповідали духу часу й особливостям Індії?
7. Більшість індійців поділяла переконання М. Ганді, що шлях до незалежності Індії пролягає через сатьяграху. Чим Ви можете пояснити таку масову підтримку народом свого лідера?
8. Чи існує, на Вашу думку, безпосередній зв'язок між трьома кампаніями громадянської непокороти та Актом про управління Індією 1935 р.?

§ 16. Країни Передньої Азії та Латинської Америки в міжвоєнний період

Пригадайте

- Які наслідки для Османської імперії мала Молодотурецька революція 1908 р.?
- Який вплив справила на Іран конституційна революція 1905–1911 рр.?
- Охарактеризуйте позитивні й негативні наслідки впливу іноземних держав на країни Латинської Америки.

1. Розпад Османської імперії

Участь Туреччини в Першій світовій війні на стороні Німеччини позначилася на становищі країни після її завершення. Територіальні й матеріальні втрати країни за умовами Севрського мирного договору 1920 р. (див. § 5), введення на початку 1919 р. до Туреччини та в протоки Босфор і Дарданелли британських військових кораблів, грецька окупація м. Ізміра зумовили посилення націоналістичних настроїв серед турків. Лідером турецьких націоналістів був генерал **Мустафа Кемаль**, який закликав до боротьби проти антантівської окупації країни.

Після проголошення скликаним з ініціативи М. Кемалю меджлісом (парламентом) у м. Анкарі восени 1919 р. декларації незалежності на турецькій території висадилися грецькі й італійські війська, а британці ввійшли до тогочасної турецької столиці м. Стамбула й поклали край діяльності бунтівного парламенту. Залежний від Антанти турецький султан мусив засудити діяльність М. Кемалю, чим налаштував проти себе більшість населення.

Навесні 1920 р. меджліс відновив свою діяльність під назвою «Великі національні збори Туреччини» і сформував уряд. Після укладення Туреччиною в 1921 р. договору з Росією турецькі та російські війська завдали поразки Вірменії, Грузії й Азербайджану. Наступного року турецькі війська перемогли грецьку армію й захопили м. Ізмір. Місто було спалено, а багато його мешканців убито.

Провідні держави, за винятком Британії, відсторонено спостерігали за цими подіями. Коли ж М. Кемаль перейшов до масованого наступу, дорогу йому заступили британські війська. Війна між Туреччиною та Великою Британією здавалася неминучою, проте британці вже стомилися воювати, а Д. Ллойд Джордж, який підтримував греків, був не при владі. Після підписання Лозанського договору міжнародне співтовариство визнало незалежність Туреччини.

М. Кемаль став улюбленцем нації (при запровадженні в Туреччині прізвищ його назвали **Ататюрком** — «батьком турків»). На початку листопада 1922 р. М. Кемаль ініціював скасування влади султана, а в **жовтні 1923 р. Туреччину було проголошено республікою**. Ця подія стала завершенням понад 600-річної історії Османської імперії.

Особистості

Мустафа Кемаль Ататюрк (1881–1938) — засновник Турецької республіки та її президент у 1923–1938 рр. Учасник Молодотурецької революції 1908 р., ветеран Першої світової війни. У 1919 р. став командувачем турецької армії в Анатолії й розпочав кампанію зі звільнення Туреччини від військового контролю Антанти. Невдовзі очолив національний рух за незалежність Туреччини.

2. Модернізація Туреччини

Відповідно до конституції **1924 р.**, Туреччина була парламентською республікою. Халіфат було скасовано, іслам утратив статус державної релігії. **Президент країни** (ним став **М. Кемаль**) був головою виконавчої влади, формував уряд і призначав прем'єр-міністра. Законодавча влада належала однопалатному меджлісу, депутатів якого обирали за двоступеневою системою.

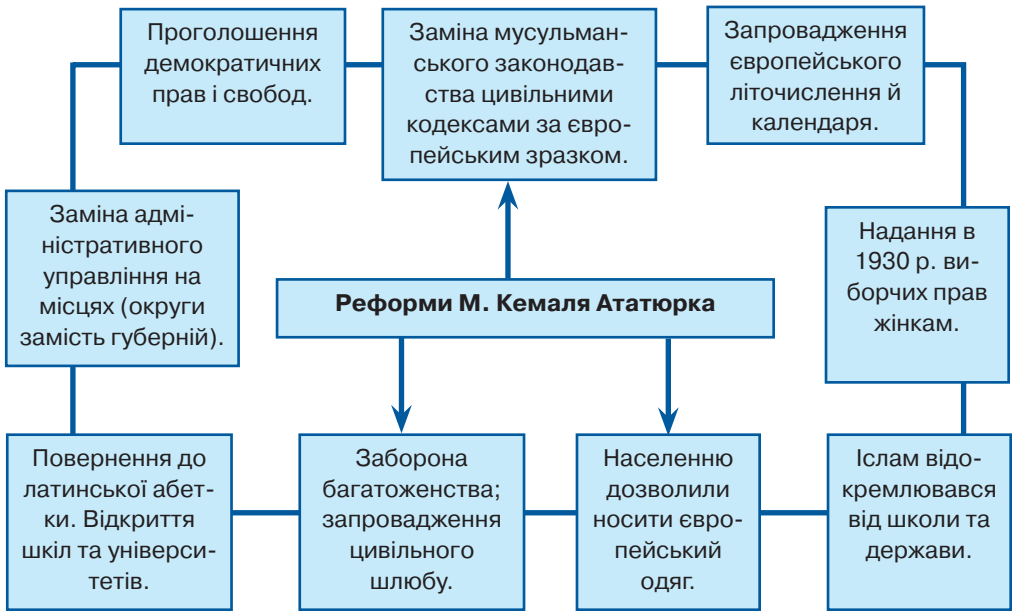
У Туреччині офіційно діяла система **етатизму**.

Режим Ататюрка поєднував демократичні й тоталітарні ознаки. Уряд проводив політику самозабезпечення країни, одержавлення профспілок, переоснащення турецької армії. При цьому зазнали утисків національні й релігійні меншини, придушувалася опозиція. Ататюрку вдалося досягти найголовнішого — стара корумпована Туреччина залишилася в минулому, а на політичній карті світу з'явилася країна, яка швидкими темпами прогресувала.

Словник

Етатизм (від фр. *état* — держава) — абсолютизація ролі держави в суспільстві, що передбачає її активне втручання в економічну, політичну й інші сфери життя суспільства.

- Проаналізуйте схему й оцініть зміст основних реформ, проведених у Туреччині.

3. Модернізація Ірану

Розвиток Ірану (до 1935 р. — Персія) у першій половині ХХ ст. відбувався під впливом різних чинників. Зокрема, геополітичне становище країни визначалося її сусідством на півночі з Росією, на сході — з Британською Індією; економічне становище — значними запасами нафти й газу; релігійне становище — тим, що більшість населення сповідувала іслам, який відіграв важливу роль в об'єднанні багатонаціонального населення країни в єдиний народ. Значні поклади нафти спричинили окупацію Ірану в роки Першої світової війни Росією та Великою Британією, аби не допустити, щоб стратегічна сировина потрапила до Німеччини. Після війни країна з населенням майже 10 млн осіб, з яких 80 % проживало в сільській місцевості, а чверть займалася кочовим скотарством, була напівколонією Великої Британії та Франції.

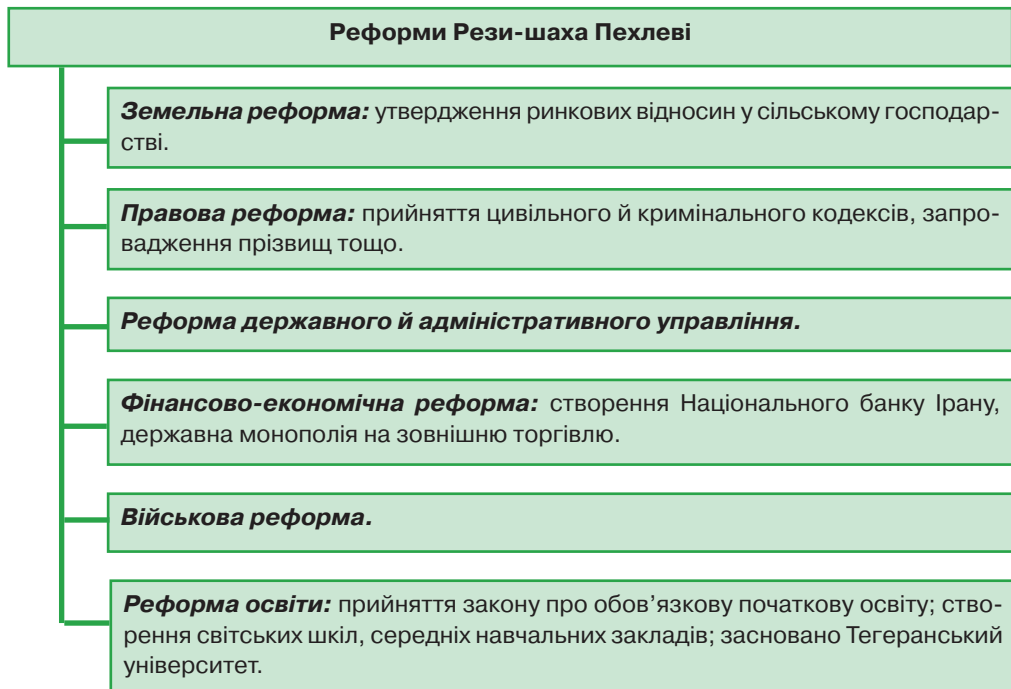
У 1919 р. іранський уряд уклав з Британією договір, який посилив залежність країни від Лондона. Іраном прокотилася хвиля антибританських повстань, що були придушені. У 1921 р. група молодих іранських офіцерів на чолі з Реза-ханом здійснила державний переворот і встановила військову диктатуру на чолі з останнім представником Каджарської династії Ахмад-шахом. Британія вивела свої війська з Ірану.

У 1925 р. Реза-хан здійснив новий переворот і проголосив себе шахом під ім'ям Реза-шах Пехлеві. Згодом він змінив назву країни з Персії на Іран, що символізувало намір реформувати традиційне східне суспільство країни для посилення опору іноземній присутності.

Реза-шах Пехлеві здійснив у країні ряд реформ.

Шах, який докладав багато зусиль для розвитку промисловості, повністю контролював економіку країни. Іран розраховував лише на власні сили. Зокрема, спорудження в 1927–1938 рр. загальноіранської залізниці було здійснене без зарубіжної фінансової участі.

- *Ознайомтеся з основними напрямками реформування Ірану. Охарактеризуйте їхнє значення для модернізації країни.*

4. Основні аспекти близькосхідної проблеми

Палестина — територія між річкою Йордан і Середземним морем — у давнину перебувала під владою Римської імперії, після вигнання євреїв унаслідок невдалого повстання проти римського панування в II ст. її заселяли переважно араби.

На початку XVI ст. Палестина потрапила під владу Османської імперії. Наприкінці XIX ст., рятуючись від погромів, що прокотилися Східною Європою, євреї поверталися до Палестини. Значну частину переселенців становили прихильники **сіонізму**.

Арабське населення було налаштоване проти османського правління. Улітку 1916 р. атакою 70-тисячної арабської армії на турецькі війська розпочалося повстання. Лінія фронту простягалася від сирійської столиці м. Дамаска до м. Медіни. Арабські повстанці відволікли турецькі сили, що уможливило вступ британських військ до Сирії й Палестини. Із захопленням англійцями в жовтні 1918 р. Дамаска турецькому пануванню на Близькому Сході було покладено край.

Водночас потребувало вирішення «єврейське питання». У **1917 р.** був створений Єврейський легіон, у складі якого воював, зокрема, уродженець Полтави,

Словник

Сіонізм (від назви гори Сіон поблизу Єрусалима) — політичний рух за повернення євреїв з вигнання до Палестини, створення там національної держави. У наш час стосується переважно розвитку сучасної Держави Ізраїль.

майбутній перший прем'єр-міністр Ізраїлю Д. Бен-Гуріон. Того ж року з'явилася **«декларация Бальфура»** — лист міністра закордонних справ Великої Британії А. Бальфура до лідера британських сіоністів лорда Л. Ротшильда. Цей документ зміцнив віру євреїв у всьому світі в підтримку Великою Британією створення єврейської держави в Палестині. До Палестини, де на той час проживало 700 тис. арабів, почали масово виїжджати євреї.

Свідчення

«Уряд Його Величності ставиться прихильно до відновлення національного осередку для єврейського народу в Палестині й докладе всіх зусиль для полегшення досягнення цієї мети. Звісно... ніщо не повинно зашкодити інтересам — як громадянським, так і релігійним — неєврейських громад у Палестині чи правам і політичному статусу євреїв у будь-якій іншій країні».

З «Декларції Бальфура» (История еврейского национального движения. 1914–1949. — Библиотека-Алия, 1993. — С. 25)

«Декларация Бальфура» була суперечливим документом. З одного боку, Британія обіцяла визнати правителями Палестини лідерів арабського повстання 1916 р., а з іншого — заявляла про підтримку претензій євреїв на Палестину. У результаті Лондон, перебравши в 1918 р. на себе управління Трансйорданією (нині Йорданія), Іраком і Палестиною як підмандатними територіями, розчарував і євреїв, і арабів.

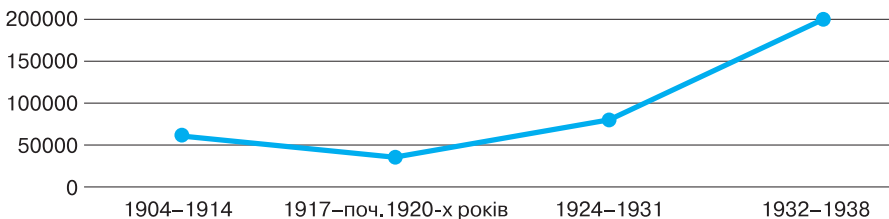
Мир у Палестині не настав. Араби, які розцінювали єврейську еміграцію як частину стратегічного плану сіоністів, спрямованого на витіснення арабів із Палестини, неодноразово атакували єврейських поселенців. Були жертви серед єврейського населення й під час арабського повстання 1936–1939 рр. Як серед арабів, так і серед євреїв було чимало прихильників пошуку компромісу, однак вистачало й тих, хто виступав з войовничих позицій.

Особливого розмаху єврейська еміграція набула внаслідок поширення антисемітизму в Німеччині та Австрії. Араби ж вважали небезпечною для себе діяльність у Палестині єврейських установ і численних кібуц (трудових комун).

Палестинська проблема на десятиліття стала не тільки незагоєною раною Сходу, а й загрозою міжнародній стабільності у світі.

- Проаналізуйте діаграму та сформулюйте висновок щодо єврейської еміграції до Палестини.

Єврейська еміграція до Палестини (тис. осіб)

5. Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів

На початку Першої світової війни більшість населення, особливо Бразилії, Аргентини та Чилі, де було багато німецьких поселень, симпатизувала Німеччині. Проте оголошена Німеччиною необмежена підводна війна порушила торгівлю Латинської Америки з Європою. Латиноамериканські країни почали приєднуватися до Антанти. У квітні 1917 р. після США війну Німеччині оголосили Панама й Куба. Довго вагалася Бразилія, але після того, як німці потопили кілька її кораблів, у червні 1917 р. бразильська влада затримала у своїх портах півсотні німецьких кораблів, а в жовтні оголосила Німеччині війну. У 1918 р. у війну вступили Гаїті, Гватемала, Гондурас, Коста-Рика й Нікарагуа. Дипломатичні відносини з Німеччиною розірвали Перу, Болівія, Еквадор, Уругвай, Домініканська республіка. Решта країн зберігала нейтралітет до кінця війни. Латиноамериканські країни постачали продовольство й сировину, патрулювали у водах Південної Атлантики та брали участь у морських операціях Британії.

Ідеї демократії та лібералізму не вкорінилися у свідомості багатьох людей. Авторитет сили й надалі переважав над авторитетом домовленостей. Саме тому в Латинській Америці поширеним явищем були військові перевороти. Традиції зосередження виконавчої влади в руках власників *латифундій* та військових спричинили слабкість законодавчої й судової гілок влади та сприяли приходу до влади різноманітних *хунт*.

Особливості суспільно-політичного життя країн Латинської Америки створили в регіоні неповторну державну модель (частково успадковану від середньовічної Іспанії) — *латиноамериканізм*.

Утвердження в регіоні державного капіталізму стало поворотним моментом латиноамериканської історії. Економічні негаразди періоду «Великої депресії» перетворилися на живильне середовище як для правих, так і для лівих екстремістів. Доведене до відчаю населення прагнуло порядку за будь-яку ціну. Саме на цій хвилі в 1930 р. в Аргентині в результаті військового перевороту було повалено ліберальний уряд, що поклато початок «славному десятиліттю».

Натомість у *Бразилії* світова економічна криза похитнула позиції кавових олігархів, і в 1930 р. тут перемогла демократична революція, яка привела до влади ліберальні партії.

У *Чилі* соціалісти, радикали й демократи, які об'єдналися з Конфедерацією трудящих Чилі та комуністами в Народний фронт, домоглися успіху на часткових парламентських виборах 1937 р. З обранням наступного року президента в країні було відновлено демократичні свободи.

Аби відвернути увагу громадськості від внутрішніх проблем, латиноамериканські уряди вдавалися до силових методів розв'язання спірних територіальних питань. Зокрема, у 1932–1934 рр. відбулася війна між *Колумбією* та *Перу*,

Словник

Латифундія (від латин. *latus* — широкий і *fundus* — земля, маєток) — велике приватне земельне володіння, маєток.

Хунта (від іспан. *Junta* — об'єднання) — невелика група, що прийшла до влади внаслідок державного перевороту та керує країною до створення законного уряду; дорадча чи адміністративна рада в Латинській Америці.

упродовж 1932–1935 рр. за багату нафтою область Гран-Чако воювали *Болівія* та *Парагвай*.

Наприкінці 1930-х років у країнах Латинської Америки існувало чимало не вирішених внутрішніх і зовнішньополітичних проблем. Хоча за рівнем економічного розвитку й станом конституційного забезпечення прав людини вони значно поступалися США та Західній Європі, прогрес країн Латинської Америки був очевидним.

Особливості суспільно-політичного життя країн Латинської Америки

- Партії не відігравали визначальної ролі в політичному житті країни.
- Типовим було сильне, незалежне місцеве правління.
- Єдність, цілісність, стабільність та авторитет держави були важливішими за свободу слова, зібрань, інші демократичні свободи.

- Традиційно сильний вплив католицької церкви.

- Військові перевороти й громадянські війни.
- Традиції зосередження виконавчої влади в руках латифундистів і військових зумовили слабкість законодавчої та судової гілок влади.

Основні події

1917 р. — «декларація Бальфура».

1923 р. — завершення розпаду Османської імперії; проголошення Туреччини республікою.

1924 р. — обрання М. Кемаля президентом Туреччини.

Заняття та завдання

1. Розкрийте зміст історичних понять «етатизм», «сіонізм», «латифундія», «хунта».
2. Охарактеризуйте завершення процесу розпаду Османської імперії.
3. Розкрийте особливості процесу модернізації Туреччини, використовуючи схему «Реформи М. Кемаля Ататюрка» (с. 164).
4. Наскільки, на Ваш погляд, були важливими для Туреччини реформи М. Кемаля Ататюрка?
5. Які, на Вашу думку, геополітичні чинники сприяли утвердженню незалежності Ірану, а які перешкоджали цьому процесу?
6. Охарактеризуйте, використовуючи інформацію зі схеми на с. 165, сутність реформ Рези-шаха Пехлеві.
7. У чому, на Вашу думку, витоки й причини «палестинської проблеми»? Як Ви оцінюєте «декларацію Бальфура»?
8. Знайдіть інформацію про сучасну ситуацію на землях Палестини.
9. Які особливості економічного й політичного життя в країнах Латинської Америки в міжвоєнний період найважливіші? У процесі аналізу цієї пошукової проблеми використайте схему (с. 168).
10. Якого характеру та форм набувало протидія демократичних сил і диктаторських режимів у Латинській Америці?

Матеріал до практичного заняття

«Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів»

I. Японія

- Які обставини, на думку істориків, зумовили зростання впливу військових? Які додаткові аргументи Ви можете навести на основі матеріалу § 15.

«Післявоєнний пацифізм¹ у Японії проявлявся по-різному. У січні 1920 р. імператор Тайсьо видав указ про відновлення миру... Потім Японія, США та Британія домовилися на Вашингтонській конференції про скорочення військово-морських сил... Але після інциденту 26 лютого 1936 р. та невдалої дестабілізуючої спроби перевороту вся надія на повернення до “нормального курсу конституційного уряду” була втрачена. ...Після Першої світової війни Японія відмовилася дотримуватися тогочасного міжнародного порядку».

Ріота Мураї, японський історик (The Rise and Fall of Taishō Democracy: Party Politics in Early-Twentieth-Century Japan — <http://www.nippon.com/en/in-depth/a03302/>)

«Військові були майже безконтрольні, з опозицією не рахувалися. ...Імператор не перешкоджав загарбницьким планам військових. Насправді військові взяли його під свій контроль нібито для захисту від “злих радників”, чий світогляд був занадто західним і ліберальним. ...На початку й особливо в середині 1930-х років було багато вбивств і навіть спроб перевороту».

Кеннет Геншал, британський історик (Kenneth G. Henshall. A History of Japan. From Stone Age to Superpower. — New York: St. Martin's Press, 1999. — P. 110)

II. Китай

- Що, на Вашу думку, поєднує ці фотографії? Чи є серед них постановочні? Якщо є, то які саме? Як ви це визначили? Якою постає на фотографіях громадянська війна?

Бійці китайської комуністичної армії Мао Цзедуна. Фото. 1935 р.

Бійці китайської національної армії Чан Кайши. Фото. 1934 р.

¹ *Пацифізм* (від латин. *pacificus* — миротворчий) — світогляд і суспільно-політичний рух, який пропагує мир і засуджує будь-які війни й підготовку до них.

- Прочитайте висловлювання М. Лінча й розгляньте фотографію. У чому полягає невідповідність між ними? Чим Ви можете її пояснити? Якими історичними подіями?

Мао Цзедун (ліворуч) і Чан Кайши (праворуч) погодилися співпрацювати заради перемоги над японцями. Фото. 1936 р.

«У певному сенсі громадянська війна в Китаї не закінчилася; жодного офіційного мирного договору чи угоди ніколи не існувало. Дві китайські держави... — КНР і Тайвань — пішли різними шляхами... але кожна з них і досі стверджує, що саме вона є законним урядом усього Китаю».

Майкл Лінч, англійський історик (Michael Lynch. *The Chinese Civil War 1945–49*. — Osprey Publishing, 2010. — <http://alphahistory.com/chineserevolution/chinese-civil-war/>)

III. Індія

- Які ідеї й чесноти М. К. Ганді привабили М. Л. Кінга?

«Те інтелектуальне та моральне задоволення, якого я не отримав від... революційних методів Маркса й Леніна, від теорії суспільного договору Гоббса, від оптимістичного заклику Руссо “назад до природи”, від філософії надлюдини Ніцше, я знайшов у філософії ненасильницького опору Ганді. У мене з’явилося відчуття, що це був єдиний моральний та насправді справедливий метод, доступний пригнобленим у їхній боротьбі за свободу».

Мартін Лютер Кінг, американський борець за громадянські права в 1960-х роках ХХ ст. (King M. L. *Stride Toward Freedom*. — N. Y., 1958. — P. 97)

- Проаналізуйте уривок з історичного джерела й визначте: а) які права народу вважали основними; б) якою має бути реакція народу на антинародну політику уряду; в) які способи боротьби вважали найбільш прийнятними.

«Англійський уряд в Індії не тільки позбавив індійський народ свободи, а й застосував свою політику на експлуатації мас; він підірвав економічне, політичне, культурне й духовне життя Індії.

...Ми переконані, що варто нам тільки припинити... сплату податків, не вдаючись до насильства... і цей нелюдський режим буде приречений».

З «Клятви в День незалежності», 26 січня 1930 р. (<http://www.indiaofthepast.org/contribute-memories/read-contributions/major-events-pre-1950/283-purna-swaraj-the-demand-for-full-independence-26-january-19>)

IV. Туреччина

- Охарактеризуйте цілі й способи модернізації Туреччини за часів Кемаля Атаюрка за висловлюванням М. Акіоля та матеріалом § 16.

«Вестернізація, незважаючи на свої переваги, не була ні демократичною, ні ліберальною. Адже Захід... наприкінці 1920-х і впродовж 1930-х років не був осередком ліберальної демократії; це була золота епоха авторитаризму...»

Система була заснована на культурі особистості... асиміляціоністському націоналізмі... і домінуючій ролі уряду в економіці».

Мустафа Акіоль, журналіст (*Mustafa Akyok. Turkey after Atatürk / Newsweek. — 2010. — November 3. — <http://www.newsweek.com/turkey-after-ataturk-69227>*)

V. Латинська Америка

- Чи згодні Ви з твердженням, що авторитаризм був більш характерний для латиноамериканських держав, ніж для країн на інших континентах? Відповідь обґрунтуйте. Наведіть приклади.

«Майже кожна країна в регіоні... перебувала під владою авторитарних режимів. Попередні авторитарні режими були ліберальними й консервативними із середини 1800-х років і популістськими — з 1930-х років. ...Спрямування нового авторитаризму, або... бюрократичного авторитаризму, було предметом захоплення й інтересу для багатьох провідників латиноамериканської політики. Генерали, які приходили до влади під гаслами бюрократичного авторитаризму, стверджували, що... завдяки бюрократичному авторитаризму регіон був урятований від повного економічного й соціального колапсу».

Фіделіс Магалхаєс, тиморський історик (*Magalhães Fidelis M.L. 2014. Bureaucratic Authoritarianism in Latin America: Re-assessing military's salvation narrative. — Accessed, 2016. — May 22. — <https://aitaraklar-anlive.wordpress.com/2014/04/02/bureaucratic-authoritarianism-in-latinamerica-re-assessing-militarys-salvation-narrative/>*)

- Розгляньте плакат часів військового протистояння між президентом Бразилії Ж. Варгасом та опозиційними силами в штаті Сан-Паулу.
- Як Ви вважаєте, кому симпатизує автор плаката? На основі яких ознак чи деталей плаката Ви дійшли свого висновку?
- Наскільки звичними для багатьох країн Латинської Америки були військові перевороты й авторитарні режими в міжвоєнний період? Наведіть приклади.

Бразильський політичний плакат. 1932 р.
(Зображено прапор Сан-Паулу та традиційну фігуру Сан-Паулу, що тримає мініатюрного Ж. Варгаса).

Узагальнення до розділу V «Держави Азії та Латинської Америки»

Арабський світ. Після світової війни арабські землі, які входили до складу Османської імперії, поділили між собою Франція та Велика Британія: Франція вторглася до Лівану й Сирії, а Британія встановила контроль над Іраком і Палестиною. Проте в 1922 р. Британія мусила надати незалежність Єгипту, зберігаючи військову присутність у країні й контроль над Суецьким каналом. Арабські лідери також намагалися позбутися домінування європейців, однак їхні повстання були придушені. Тільки жителі Аравійського півострова змогли створити державу, яка згодом отримала назву Саудівська Аравія. У 1932 р. Британія визнала незалежність Іраку.

У 1923 р. була проголошена *Турецька республіка*. Лідер країни М. Кемаль розпочав перетворення Османської імперії на національну державу в складних умовах. Успіхи в зовнішній політиці допомогли Ататюрку стабілізувати ситуацію в країні й здійснити важливі *реформи*.

Іран. Новий правитель країни Реза-хан різко змінив зовнішню політику: Іран позбувся політичної залежності від Великої Британії, британські війська залишили країну. У міжвоєнний період в країні відбулися реформи, зокрема в галузі культури, було створено світські школи, відкрито перші жіночі школи, засновано університети. У зовнішній політиці Іран зблизився з Німеччиною, намагаючись дистанціюватися від СРСР і Великої Британії.

Палестинська проблема. Велика Британія підтримала розселення євреїв на території Палестини, що стало причиною напружених відносин між євреями й арабами. У 1936–1939 рр. між арабами та євреями відбулася війна. У єврейських політичних колах на той час уже міцно вкорінилася ідея створення власної держави в Палестині, але араби рішуче виступили проти цього. Міжетнічне протистояння в Палестині триває донині.

Південна та Східна Азія. Японія в міжвоєнний період активно переозброювалася. Світова економічна криза стала поштовхом до зовнішньої експансії. Крім того, Японія швидко втрачала ринок Азійсько-Тихоокеанського регіону, не витримуючи конкуренції зі США. Вихід країни з Ліги Націй, підписання Антикомінтернівського пакту, уторгнення до Китаю, військові зіткнення із СРСР були етапами японського експансіонізму. У середині країни посилювалися репресії проти незгодних з політикою уряду.

Помітною подією на шляху відновлення національної єдності й суверенітету *Китаю* стала революція 1925–1927 рр. За владу боролися три впливові сили: уряд у Пекіні, Гоміньдан під керівництвом Сунь Ятсена та комуністи.

У 1925 р. в Китаї виник «Рух 30 травня». Революціонери прагнули усунути від влади мілітаристів і здійснити соціально-економічні перетворення. Гоміньдан і комуністи спільно перемогли своїх противників, але потім між ними стався розкол. Тільки японська агресія змусила їх у 1936 р. знову об'єднати зусилля заради захисту незалежності країни.

Індія після завершення світової війни сподівалася отримати від Лондона обіцяне самоврядування. У країні розгорнувся національний рух проти британського панування, лідером якого був *Магатма Ганді* — прихильник ненасильницьких методів боротьби. Яскравим епізодом цієї боротьби був «соляний похід» у 1930 р. У 1935 р. британський парламент прийняв Акт про Індію, що став важливим кроком на шляху до повної державної незалежності країни.

Латинська Америка. Радикальні реформи відбулися в Аргентині та Мексиці. Зокрема, в Аргентині запровадили 8-годинний робочий день і двотижневу оплачувану відпустку, фермери отримали з державного фонду мільйони гектарів землі. У Мексиці після революції (1910–1917) було ухвалено демократичну конституцію, запроваджено безкоштовну початкову освіту.

Економічна криза 1929–1932 рр. виявила ризики, пов'язані з економічною залежністю країн регіону, насамперед від США, а також зумовила посилення державного регулювання економіки.

Важливими проблемами для країн Латинської Америки були також стабільність влади й розвиток демократії. Військова диктатура, з одного боку, стала засобом боротьби проти старих еліт, пов'язаних з латифундіями, а з іншого — способом придушення соціальних виступів населення. Єдиною країною Латинської Америки, яка уникнула диктатури, була Мексика.

РОЗДІЛ VI

ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «політика “умиротворення”», «аншлюс», «судетська проблема», «Мюнхен», «Вісь»; дати утворення «Осі», Мюнхенської угоди, англо-франко-радянських переговорів у Москві, укладення «пакту Молотова–Ріббентропа»; причини кризи Версальської системи; про зумовленість зовнішньополітичних пріоритетів провідних країн світу суперечностями Версальської системи; причини й наслідки провалу проекту системи колективної безпеки (Східного пакту), англо-франко-радянських переговорів у Москві; сутність політики «умиротворення» та її роль у наближенні Другої світової війни;

уміти визначати (за допомогою історичної карти) вогнища війни на Далекому Сході, в Африці та Європі, сфери впливу Німеччини та СРСР за таємним протоколом до «пакту Молотова–Ріббентропа»; визначати причини й наслідки політики «умиротворення», радянсько-німецького зближення й укладення «пакту Молотова–Ріббентропа»; характеризувати діяльність Ліги Націй в умовах заострення міжнародних відносин 1930-х років; порівнювати передумови Першої та Другої світових воєн; оцінювати політичну позицію та діяльність європейських лідерів в умовах назрівання війни.

§ 17. Назрівання Другої світової війни

Примітайте

- Охарактеризуйте наслідки Першої світової війни для країн Європейського континенту.

1. Спроби перегляду Версальської системи міжнародних договорів

Заяви А. Гітлера про потребу забезпечення «життєвого простору для арійської раси» свідчили про те, що Німеччина прагне реваншу за поразку у війні. А. Гітлер розпочав з того, що Німеччина відмовилася виконувати умови Версальського договору. Його заяви впродовж 1933–1935 рр. про необхідність перегляду договору посилили напруженість у Європі. У 1935 р. Німеччина офіційно повідомила про наявність у неї забороненої Версальським договором військової авіації.

У січні 1934 р. Німеччина підписала з Польщею договір про ненапад строком на десять років, незважаючи на те, що «польський коридор» відділяв Німеччину від Східної Пруссії. Умови німецько-польського пакту похитнули французьку систему союзів у Східній Європі. Однак цей договір певною мірою заспокоїв міжнародне співтовариство й створив ілюзію про переважно мирні наміри А. Гітлера.

Німеччина поступово відновлювала військову потужність і безкарно ігнорувала територіальні обмеження, передбачені Версальським договором.

Першим кроком до розриву Версальського договору стали події, пов'язані з багатим на залізну руду Сааром. Відповідно до договору, цей район був переданий на 15 років під управління Ліги Націй. Після закінчення терміну в січні 1935 р. в Саарі був проведений *плебісцит* (референдум), результат якого засвідчив значне переважання прихильників приєднання до Німеччини. Уже **1 березня 1935 р. Саар став частиною Німеччини.**

Через два тижні А. Гітлер заявив, що він не має наміру дотримуватись обмежень щодо переозброєння Німеччини, накладених Версальським договором, і збільшить кількість призовників до 550 тис. осіб. Невдовзі Німеччина **відновила загальний військовий обов'язок.**

Усі заяви й дії А. Гітлера свідчили про те, що він вичікує слушної нагоди розпочати війну. Ще в 1920-х роках за допомогою Радянського Союзу, також незадоволеного Версальським договором, Німеччина почала переозброюватися. У СРСР були створені радянсько-німецькі бази й тренувальні табори, зокрема авіаційна база в Липецьку, танкова — під Казанню, станція з випробування бойових отруйних речовин у Саратові. Щорічно в СРСР проходили підготовку до 80 німецьких офіцерів. Однак улітку 1933 р. Німеччина почала поступово згортати спільні з Радянським Союзом військові програми, пояснюючи це браком коштів. З часом німецькі тренувальні табори на території СРСР були ліквідовані.

Після виходу Німеччини в 1933 р. з Ліги Націй країна вже відверто ігнорувала військові обмеження за Версальським договором, хоча до 1936 р. А. Гітлер продовжував «заколисувати» світ розмовами про те, що його мета полягає у виправленні «помилки» щодо Німеччини в договорі. І все ж були чіткі ознаки того, що його наміри набагато ширші. У 1936 р. А. Гітлер звернув увагу на західний кордон Німеччини.

За Версальським договором, Рейнська область на кордоні між Німеччиною та Францією була оголошена **демлітаризованою зоною**.

Франція вважала це гарантією своєї безпеки, і тому будь-яка спроба ремілітаризації району була потенційно провокативною. Поки Європа переймалася вторгненням Італії в Ефіопію (1935), А. Гітлер вирішив увести війська в Рейнську демлітаризовану зону. Тих, хто застерігав його від необачного кроку, А. Гітлер запевнив, що виведе війська на першу ж вимогу французької армії.

7 березня 1936 р. Німеччина направила 10 тис. військовослужбовців і 23 тис. озброєних поліцейських у Рейнську демлітаризовану зону.

Більша частина населення Рейнської зони раділа їхньому приходу, проте побоювалася реакції на це Великої Британії та Франції. Щоб заспокоїти Лондон і Париж, А. Гітлер заявив, що окупація Рейнської зони має «символічний» характер.

Франція та Британія не відреагували на брутальне порушення А. Гітлером Версальського договору. На думку В. Черчілля, це був вирішальний момент, коли А. Гітлер ще міг і мав зупинитися. Німецька армія була нечисленною й зупинення Німеччини на цьому етапі підірвало б не тільки політичні, а й військові позиції А. Гітлера. Завдяки ж бездіяльності Великої Британії та Франції А. Гітлер ремілітаризував Рейнську зону й перейшов до наступного етапу нацистської експансії.

Німецькі кавалеристи в Рейнській зоні. *Фото. Березень 1936 р.*

Свідчення

- Й. фон Ріббентроп стверджував, що німецька експансія була не спланованою політикою, а лише «відповіддю» на недоброзичливі щодо Німеччини кроки іноземних держав. Чи вважаєте Ви таку риторику гітлерівського дипломата правдивою та переконливою? Аргументуйте Вашу точку зору.

«Після того як Барту знову включив Польщу у французьку систему пактів, було ратифіковано франко-радянський договір про взаємодопомогу, який, звісно, становив безпосередню загрозу рейху й означав скасування Локарнської угоди. Відповіддю Гітлера стало відновлення німецького військового суверенітету на всій території рейху. Пізніше фюрер казав мені, що... після укладення франко-радянського військового союзу він не міг діяти інакше».

Йоахим фон Ріббентроп, міністр закордонних справ Німеччини в 1938–1945 рр. (Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи. — М., 1996. — С. 106)

Словник

Демлітаризована зона — частина території держави, на якій для розмежування потенційно ворожих сторін за міжнародним договором знищені військові споруди й інші об'єкти, заборонено утримання військових формувань.

У серпні 1936 р. А. Гітлер почав утілювати «чотирирічний план» підготовки німецької економіки до війни. На початку листопада наступного року він провів нараду з вузьким колом провідних німецьких партійних і державних діячів. Подробиці наради стали відомі завдяки нотаткам полковника Ф. Госбаха, який вів протокол наради. (Цей документ — «меморандум Госбаха» — фігурував на Нюрнберзькому міжнародному трибуналі над нацистськими злочинцями в 1946 р. як важливий доказ загарбницької сутності націонал-соціалізму й злочинів нацистської верхівки).

Свідчення

- Проаналізуйте висловлювання А. Гітлера й визначте, які він сформулював основні цілі зовнішньої політики Німеччини. А. Гітлер не прагнув зберегти для історії протокол цієї наради. Як Ви думаєте, чому? Визначте рядки, які вказують на те, що А. Гітлер цілеспрямовано планував світову війну.

«Мета німецької політики — гарантувати безпеку... расового суспільства, а також розвивати його. Це питання простору... Німецька політика мусить урахувати позицію... Британії та Франції... Проблеми Німеччини можна вирішити тільки силою, а такий підхід завжди пов'язаний з ризиком... Постають запитання «коли?» і «як?». ...можливі три варіанти:

1. Період 1943–1945 рр. На наш погляд, після цієї дати можна очікувати змін тільки на гірше... непохитна рішучість диктує необхідність вирішення проблем Німеччини впродовж 1943–1945 рр. і не пізніше.
2. Якщо внутрішня боротьба у Франції... цілком поглине країну, тоді прийде час діяти проти чехів.
3. Якщо під час війни з іншою державою... вона [Франція] не матиме змоги виступити проти Німеччини... наша перша мета, якщо ми будемо втягнуті у війну, — побороти Чехословаччину й Австрію одночасно... Польща, маючи в тилу Росію, не захоче втручатися... Військове втручання Росії, зважаючи на позицію Японії, більш ніж сумнівне... Британія, воюючи з Італією, вирішить не виступати проти Німеччини».

Адольф Гітлер (Trueman C. N. The Hossbach Memorandum. — <http://www.historylearningsite.co.uk/world-war-two/causes-of-ww2/the-hossbach-memorandum/>)

2. Нарощення озброєнь

Готуючись до майбутніх територіальних загарбань, А. Гітлер надавав вирішального значення відродженню німецьких збройних сил. Кожен крок нацистів на шляху відновлення й примноження військового потенціалу країни становив реальну загрозу для сусідів Німеччини. Порівняно з 1934 р. військові витрати в 1939 р. зросли більше ніж у 20 разів.

Німці активно будували нові підприємства, оснащені найсучаснішим обладнанням. До 1938 р. ці підприємства забезпечили Німеччині першість у західному світі з виробництва металу та інших стратегічних матеріалів.

Виклик, кинутий А. Гітлером, вимагав рішучих дій у відповідь. У 1934 р. британський уряд затвердив п'ятирічний план збільшення (на 800 одиниць) кількості бойових літаків. Уряд уважав, якщо Німеччина випередить Англію в бойовій авіації, наздогнати її буде вже неможливо й Британські острови стануть зручною мішенню для німецьких бомбардувальників.

Дошкульним ударом по престижу Великої Британії стало зазіхання Німеччини на її першість на морі. Німеччина давно ігнорувала статті Версальського

договору, які обмежували її військово-морський флот. Німці таємно будували надводні кораблі й підводні човни. Британія спочатку спробувала «умиротворити» А. Гітлера, але, зазнавши поразки в політиці потурання нацистській агресії, почала активно боротися проти німецької експансії.

Франція перебувала в складнішому становищі. Французи не могли поклатися лише на оборонні споруди на кордоні з Німеччиною або на допомогу Британії. Маючи договір про взаємодопомогу з Великою Британією та Радянським Союзом, у середині 1930-х років Франція домоглася створення ще одного блоку — Малої (або Балканської) Антанти в складі Греції, Румунії, Туреччини та Югославії. Також французький уряд докладав зусиль для збереження своєї колоніальної імперії, насамперед в Африці.

У квітні 1935 р. Британія, Франція та Італія об'єдналися у *Фронт Стрєзи* (за назвою італійського міста, де було підписано угоду). Цей проєкт так і залишився нереалізованим, бо три держави не змогли домовитися про те, як Фронт Стрєзи повинен зупинити А. Гітлера. Того ж року Британія підписала військово-морську угоду з Німеччиною. Згідно з угодою, Німеччина могла мати надводний флот, тоннажність якого становила понад третину тоннажу британського флоту, а підводного флоту — 45 %. Тоді ж були таємно створені військово-повітряні сили Німеччини, що відкрито претендували на рівність із британською військовою авіацією. Британці не узгоджували з французами підписання угоди, а отже, діяли у власних інтересах, намагаючись самостійно обмежити нарощення німецької військово-морської потужності. Це була ще одна перемога А. Гітлера без застосування зброї, адже Британія фактично змирилася з німецьким військовим переозброєнням.

Свічення

«Найважливіше те, що німці випередили нас як в авіації, так і у військовому виробництві... Уже ніщо не могло перешкодити німецькій армії та німецькій авіації стати найсильнішими в Європі. Ми могли за допомогою надзвичайного напруження сил... лише поліпшити становище...»

Вінстон Черчілль (*Вторая мировая война. — М., 1991. — Кн. 1, т. 1–2. — С. 105*)

3. Діяльність Ліги Націй в умовах загострення міжнародних відносин 1930-х років

Ліга Націй мала як очевидні успіхи, так і не менш очевидні невдачі. До здобутків Ліги належать її спроби налагодити міжнародну співпрацю в соціальній та економічній сферах, створення комісії з опіуму, що ініціювала протидію поширенню наркотиків. Уперше в історії Ліга Націй привернула увагу до проблеми надання промислово розвиненими країнами нових технологій економічно слабким країнам, опікувалася проблемами материнства й дитинства, освітою, культурою, фаховою підготовкою та багатьма іншими напрямками діяльності. Також вона мала певні здобутки в справі збереження миру.

Договір про створення Ліги Націй був частиною Версальського договору, який не зміг загасити вогонь недовіри між учорашніми ворогами. Також важливою причиною невдачі Ліги Націй були вади її статуту. Зокрема, він не передбачав створення міжнародних миротворчих військ чи поліції. Отже, Ліга Націй не мала засобів, аби змусити будь-яку країну дотримуватися міжнародного права.

1937 р. — приєднання до Антиккомінтернівського пакту Італії; завершення формування «Осі Берлін–Рим–Токіо».

Закитання та завдання

1. Які дії Німеччини свідчили про її відмову від виконання положень Версальського договору?
2. Деякі історики оцінюють окупацію Рейнської зони як своєрідний Рубікон, перейшовши який А. Гітлер уже не міг мирно вирішувати довоєнні проблеми. Чи поділяєте Ви таку точку зору? Чи була можливість зупинити А. Гітлера без застосування зброї?
3. Якою була роль СРСР у відродженні військового потенціалу Німеччини? Чому, на Вашу думку, ці дві держави активно співпрацювали у військовій сфері? Які обставини їх зближували?
4. Охарактеризуйте діяльність Ліги Націй в умовах наростання воєнної загрози. Готуючи відповідь, використайте матеріали таблиці на с. 178.
5. Поясніть зміст історичного поняття «Антикомінтернівський пакт».
6. Якщо «Вісь Берлін–Рим–Токіо» та Антиккомінтернівський пакт виникли для боротьби проти Комінтерну, то в чому ж полягала загроза від держав «Осі» для Заходу? Аргументуйте Вашу точку зору.

§ 18. Утворення трьох вогнищ світової війни. Політика «умиротворення» агресора

1. Вогнище війни на Далекому Сході

Після приходу в Німеччині до влади нацистів криза в міждержавних відносинах поглибилася. На Сході нарощувала міць Японія, загрожуючи домінуванню США в Тихому океані. Загострилися й радянсько-японські суперечності. Якщо раніше Японія боролася за ринки сировини та збуту товарів, то тепер вона прагнула територіальних надбань. Саме Японія першою стала на шлях війни. Об'єктом японської агресії була Маньчжурія. На початку 1928 р. японці вторглися на півострів Шаньдун, але успіху не досягли. У вересні того ж року, інсценувавши вибух на японській лінії Південноманьчжурської залізниці, Японія розв'язала війну проти Китаю. За півдоби японці окупували всю територію Південної Маньчжурії й рушили в гліб країни.

Рада Ліги Націй запропонувала Японії й Китаю нормалізувати відносини. Наприкінці жовтня вона ухвалила резолюцію з вимогою до Японії за тритижневий термін вивести війська з Маньчжурії. Оскільки представник Японії проголосував проти резолюції, вона не мала юридичної сили.

Радянський Союз постачав Китаю озброєння й «добровольців». Просуваючись на північ, японці поступово наближались до радянсько-китайського кордону. У листопаді 1931 р. вони блокували стратегічно важливу для СРСР Східнокитайську залізницю. Радянське керівництво відхилило японську ноту протесту з приводу допомоги китайській армії, заявивши, що Радянський Союз дотримується нейтралітету. Усе, на що спромоглася Ліга Націй, — створити спеціальну комісію на чолі з лордом В. Бульвер-Літтоном, до якої ввійшли представники США, Великої Британії, Франції, Німеччини й Італії.

Успіхи Ліги Націй	Невдачі Ліги Націй
1920 р. — залагодження конфлікту між Швецією та Фінляндією через Аландські острови. 1922 р. — надання суттєвої допомоги Австрії, запобігання її фінансовому краху. 1925 р. — залагодження конфлікту між Грецією та Болгарією. 1926–1934 рр. — залучення Німеччини до членства в Лізі Націй.	1923 р. — не спромоглася завадити захопленню Італією грецького о. Корфу. 1931 р. — майже нічого не зробила, щоб змусити японців вивести війська з Маньчжурії. 1935 р. — запроваджені у відповідь на агресію Італії проти Ефіопії економічні санкції були обмежені й неефективні.

4. Утворення «Осі Берлін–Рим–Токіо». Антикомінтернівський пакт

Починаючи з 1936 р. на міжнародній арені активізувалися Німеччина, Італія та Японія. Проводячи агресивну зовнішню політику, вони стали природними союзниками. Запровадження Лігою Націй, у якій провідну роль відігравали Британія та Франція, санкцій проти Італії у відповідь на її агресію в Африці зумовило стрімке зближення Б. Муссоліні з А. Гітлером. У жовтні 1936 р. між Італією та Німеччиною було підписано таємний протокол про узгоджені дії. Отже, утворилася «Вісь Берлін–Рим».

У листопаді 1936 р. Німеччина та Японія підписали *Антикомінтернівський пакт* — угоду «проти Комуністичного Інтернаціоналу» і додаткову таємну військову угоду. Через рік до пакту приєдналася Італія, завершивши формування «Осі Берлін–Рим–Токіо».

Хоча формально Антикомінтернівський пакт був спрямований проти Комінтерну й СРСР, він становив загрозу й для західних держав. Не випадково вже в ході Другої світової війни Й. Сталін розглядав питання про можливість приєднання до нього Радянського Союзу. Свого часу міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запевняв Й. Сталіна, що пакт «загалом спрямований проти західних демократій, а не проти Радянського Союзу».

Основні події

1935 р. — приєднання Саару до Німеччини; утворення Фронту Стреси; підписання англо-німецької військово-морської угоди.

1936 р. — окупація Німеччиною демілітаризованої Рейнської зони.

1936 р. — підписання Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту.

Словник

● **Антикомінтернівський пакт** — договір між Німеччиною та Японією, укладений у листопаді 1936 р. в Берліні з метою протидії Комінтерну. У 1937 р. до нього приєдналася Італія, а згодом Угорщина, Маньчжоу-го (Маньчжурія), Іспанія, Болгарія, Данія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Хорватія, окупована японцями частина Китаю. Будь-яких військових зобов'язань Антикомінтернівський пакт не передбачав.

● **«Вісь Берлін–Рим–Токіо»** — співробітництво нацистської Німеччини, фашистської Італії та Японії згідно з договорами 1936–1937 рр.

Японські військові на о. Хасан. *Фото.*
1938 р.

Червоноармійці на о. Хасан.
Фото. 1938 р.

У 1932 р. Японія оголосила про створення в окупованій Маньчжурії держави *Маньчжоу-го* на чолі з Пу Ї — останнім представником династії Цин. Невдовзі Пу Ї був проголошений імператором. Японія та Маньчжоу-го підписали угоду, за якою Японія мала право розмістити в Маньчжурії війська, а також отримала інші важливі пільги й переваги. Восени 1932 р. комісія Літтона надала Лізі Націй звіт про становище в Маньчжурії. У документі констатувався факт окупації Маньчжурії Японією та рекомендувалося не визнавати маріонеткову державу Маньчжоу-го. У відповідь Японія в березні 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй.

На посилення радянського впливу в Китаї Японія відреагувала захопленням Центрального Китаю. Сигналом до поновлення воєнних дій став **збройний інцидент улітку 1937 р.**, коли японські солдати, які проводили навчання поблизу Пекіна, були обстріляні китайською артилерією.

Чан Кайши відмовився визнати провину Китаю в інциденті й закликав народ до боротьби. Незважаючи на впертий опір китайців, до кінця 1938 р. японські війська окупували більшу частину країни, однак остаточної перемоги не отримали. Китайська армія не була знищена, а японським військам дошкуляли партизани. З великих країн лише СРСР, який наприкінці **серпня 1937 р. підписав з Китаєм договір про ненапад**, надав йому значну військову допомогу. У 1939 р. японці припинили наступ і заявили про готовність до переговорів.

Наприкінці 1930-х років між Японією та СРСР відбулося два зіткнення. Улітку 1938 р. в районі о. Хасан японці атакували позиції Червоної армії. Основною причиною боїв була японська окупація Маньчжурії, унаслідок якої на території, де був нечітко визначений кордон, скупчилися японські та радянські військові частини. Протягом 1932–1938 рр. відбулося понад 500 радянсько-японських інцидентів. Підписання договору про взаємодопомогу між СРСР і Монголією лише посилювало напруженість. Бойові дії розпочалися в червні 1938 р., а в серпні закінчилися. Японці повернулися на вихідні позиції, а радянські війська залишилися на своїх, додатково зайнявши навколишні пагорби.

Наступне зіткнення відбулося в 1939 р. на річці Халхін-Гол у Монголії. Унаслідок боїв Японія втратила майже 80 тис., а монгольсько-радянські війська до 18 тис. осіб. При цьому нових територій ні СРСР, ні Японія не здобули.

2. Вогнище війни в Африці

Італія також демонструвала загарбницькі наміри. Перший серйозний інцидент стався в **серпні 1923 р.** На грецько-албанському кордоні невідомі вбили чотирьох італійців. Італія поставила Греції ультиматум з вимогою виплати

50 млн лір компенсації. Коли греки його відхилили, Італія захопила о. Корфу. Питання розглядали в Лізі Націй і досягли компромісу: Греція виплатила компенсацію, а Італія звільнила острів.

Загалом зовнішня політика Італії передбачала відновлення імперії та перетворення Європи на фашистський блок. Італія проголосила зоною своїх інтересів декілька регіонів світу, зокрема Балкани — територіально близький та слабкий у військовому плані регіон. У 1924 р. Італія підписала з Королівством сербів, хорватів і словенців договір, за яким приєднала о. Ф'юме. Наступного року до Італії була приєднана Албанія.

Колоніальна політика Італії передбачала активне заселення італійцями африканських колоній. Б. Муссоліні бачив, що Ліга Націй неспроможна протидіяти агресії, а Британія та Франція заклопотані діями А. Гітлера в Європі. Зосередивши в Східній Африці півмільйонну армію, він розпочав у жовтні 1935 р. війну проти Ефіопії. Лізі Націй Б. Муссоліні повідомив, що Італія стала жертвою ефіопської агресії, але ніхто в це не повірив. Усі 56 країн проголосували за визнання Італії агресором. Ліга Націй заборонила військові постачання до Італії. Оскільки до переліку не включили нафту, це не зупинило італійську агресію.

Імператор Ефіопії звернувся до Ліги Націй по допомогу, але не отримав відповіді. Тож в Італії були розв'язані руки, і вона могла вільно діяти в Східній Африці.

Війна виявила слабкість італійської армії. Наштовхувшись на рішучий опір місцевих племен, вона застосувала заборонений міжнародним правом отруйний газ. Тільки на початку травня 1936 р., зазнавши значних утрат, італійці захопили столицю країни м. Аддис-Абебу. Ефіопія капітулювала, а її імператора відправили у вигнання.

3. Утворення вогнища війни в Європі

Унаслідок світової економічної кризи в Іспанії в 1931 р. було повалено монархію й проголошено республіку. На виборах 1936 р. переміг блок лівих партій — *Народний фронт*. Нація розкололася на два табори.

Італійські солдати піднімають прапор над захопленим містом. *Фото. Ефіопія. 1935 р.*

Хто підтримував націоналістів	Хто підтримував республіканців
<ul style="list-style-type: none"> • Елітні війська, розміщені в Марокко; • 80 % особового складу іспанської армії; • цивільна гвардія (за винятком Валенсії та Барселони); • землевласницька еліта; • монархісти, правоцентристи, традиціоналісти; • католицька церква. • <i>Зовнішня підтримка:</i> Німеччина, Італія, Португалія; добровольці. 	<ul style="list-style-type: none"> • Противники католицької церкви; • противники землевласницької еліти; • безземельні сільські робітники; • промислові робітники з лівими політичними поглядами; • соціалісти, комуністи, анархісти. • <i>Зовнішня підтримка:</i> СРСР, Мексика; добровольці з інтернаціональних бригад.

Улітку 1936 р. в іспанському Марокко проти уряду повстала група військових на чолі з генералом *Франсиско Франко*. Заколот підтримала католицька церква.

В Іспанії спалахнула громадянська війна. Радянський Союз підтримав республіканців, прибічників Народного фронту, а Німеччина й Італія — націоналістів, які стали на бік Ф. Франко. Утручання Німеччини було обмеженішим, ніж утручання Італії. Зокрема, чисельність німецьких військ в Іспанії не перевищувала 10 тис. осіб, а італійців було в сім разів більше.

Свідчення

- Наскільки, на Вашу думку, заява А. Гітлера узгоджується з тим, що Німеччина підтримувала генерала Ф. Франко? Чому А. Гітлеру було вигідне затягування війни на території Іспанії?

«Ураховуючи перебіг подій... швидке закінчення воєнних дій в Іспанії навряд чи можливе... З іншого боку, з погляду Німеччини, повна перемога Франко є небажаною. Навпаки, ми зацікавлені в продовженні війни та в збереженні напруженості в районі Середземного моря».

Адольф Гітлер (Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. — М., 1981. — Т. 1. — С. 31)

Для А. Гітлера втручання в іспанські події було важливим не тільки заради повалення уряду Народного фронту, а також для випробування збройних сил Німеччини. Навіть жорстоке бомбардування навесні 1937 р. м. Герніки на півночі Іспанії було, найімовірніше, відпрацюванням тактики масованих бомбардувань цивільних об'єктів, а не важливою воєнною операцією. Упродовж двох годин на місто було скинуто майже 40 т авіабомб. Разом з бійцями республіканської армії загинуло понад 3,5 тис. мирних громадян. Герніка була зловісною демонстрацією того, що невдовзі мало відбутися по всій Європі.

Радянський Союз допомагав Іспанії технікою та озброєнням. Комінтерн сформував з добровольців інтернаціональні бригади. На стороні іспанських націоналістів також воювали іноземні добровольці.

На початку громадянської війни націоналісти зазнали кілька серйозних поразок, проте згодом вони перехопили ініціативу. Наприкінці 1938 р. націона-

м. Герніка після німецького бомбардування.
Іспанія. Фото. 1937 р.

лісти змінили хід війни на свою користь. На початку 1939 р. вони зайняли Каталонію, а в останні дні березня капітулював Мадрид. 1 квітня Ф. Франко оголосив про закінчення війни. В Іспанії на довгі роки була встановлена диктатура генерала Ф. Франко.

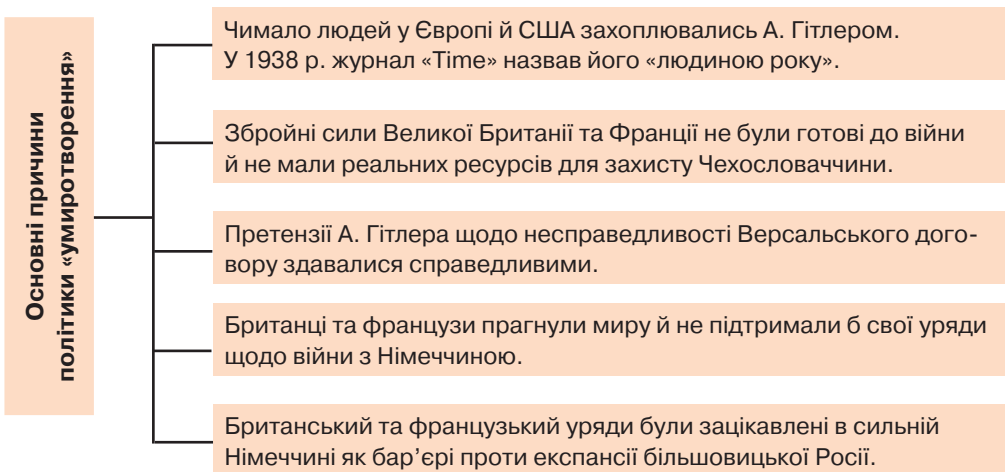
4. Політика «умиротворення» А. Гітлера

Брутальне порушення А. Гітлером умов Версальського договору змушувало Велику Британію та Францію якось на це відреагувати. Найгірше було Франції, бо США не бажали втручатись у європейські справи, а Британія через острівне географічне положення почувалася в безпеці. Отже, Франція залежала від зовнішньої політики Лондона. Загалом західні держави намагалися уникати застосування до А. Гітлера силових методів, які означали б початок нової війни. Вони обрали хибну, як виявилось, політику поступок А. Гітлеру, який щоразу заявляв, що «більше ні на що не претендуватиме».

Така політика Великої Британії та Франції отримала назву «**політика «умиротворення»**», яка закінчилася 15 березня 1939 р. окупацією Німеччиною Чехословаччини. Як засвідчили подальші події, від самого початку політика «умиротворення» не мала жодного шансу на успіх. Навпаки, вона переконала А. Гітлера в тому, що Захід не зможе йому протистояти.

Більшість західних політиків вважала: якщо А. Гітлер і зважиться розпочати нову війну, це буде війна із СРСР. Німецька пропаганда й дипломатія активно підтримували ці ілюзії. Водночас із Берліна Й. Сталіну повідомляли, що насправді Німеччина воюватиме із західними державами, а не з СРСР.

- Проаналізуйте схему. Чи виправдовують, на Вашу думку, обставини політику «умиротворення» щодо А. Гітлера? Аргументуйте Вашу точку зору.

Словник

Політика «умиротворення» — політика країни чи групи країн, що полягає в поступках державі-агресору; компроміси задля утримання агресора від порушення миру, анексії чужих територій чи інших загрозливих дій. Найчастіше застосовується для означення політики Великої Британії та Франції щодо нацистської експансії в другій половині 30-х років ХХ ст.

Основні події

1935 р. — уторгнення Італії в Ефіопію.

1937 р. — японсько-китайський військовий інцидент поблизу Пекіна; уторгнення Японії до Центрального Китаю.

1936–1939 рр. — громадянська війна в Іспанії.

1938–1939 рр. — японсько-радянські збройні конфлікти на о. Хасан і на р. Халхін-Гол.

Замітання та завдання

1. У чому, на Вашу думку, полягала основна причина збройного конфлікту між Японією та Радянським Союзом на Далекому Сході? Чого домагалися обидві країни в збройних конфліктах на території іноземних держав?
2. Які цілі мала Італія, напавши на Ефіопію й розпалюючи вогнище війни в Африці?
3. Як Ви оцінюєте втручання Італії, СРСР і Німеччини у війну в Іспанії? Чи не було це війною *на території Іспанії*, а не громадянською війною *в Іспанії*? Аргументуйте Вашу позицію.
4. Як Ви вважаєте, чому, незважаючи на допомогу з-за кордону, прибічники республіки все ж зазнали поразки у війні? За яких умов, на Вашу думку, результат громадянської війни міг бути іншим?

§ 19. Світ на порозі війни

1. Насильницьке приєднання Австрії до Німеччини

Першою жертвою нацистської Німеччини в Європі після ремілітаризації Рейнської зони стала Австрія — історична батьківщина А. Гітлера. За Версальським договором ця країна не могла об'єднуватися з Німеччиною. Німецька пропаганда, використовуючи гасло «німці й австрійці — єдиний розділений народ», закликала австрійців приєднатися до Німеччини. Після приходу до влади в Німеччині А. Гітлера значно активізувалася австрійська нацистська партія.

У 1934 р. в Австрії був придушений збройний виступ лівих партій, незадоволених консервативним урядом. Це був початок глибокої кризи австрійської державності. Того ж року провалився спланований А. Гітлером нацистський заколот. Півтори сотні бойовиків з австрійського батальйону СС захопили центральну радіостанцію й передали в ефір дезінформацію про повалення уряду Е. Дольфуса. Канцлера було вбито, однак поліції вдалося роззброїти й заарештувати більшість заколотників. Декількох з них згодом було страчено. Аби приспати пильність Австрії, А. Гітлер видав їй заколотників, які втекли до Німеччини, і висловив «співчуття» з приводу вбивства Е. Дольфуса.

У 1936 р. Німеччина спочатку нав'язала Австрії нерівноправний договір, а потім узялася за вирішення «австрійського питання». У Берліні розробили спеціальний план захоплення країни — «план Отто». В Австрії місцеві нацисти розгорнули агітацію за об'єднання з Німеччиною та провели по всій країні маніфестації. Так готувався ґрунт для створення видимості прагнення австрійців до об'єднання.

- Розгляньте фотографію. Який висновок про характер зимового громадянського протистояння в Австрії 1934 р. Ви можете зробити?

Віденська кав'ярня. Фото. 1934 р.

У лютому 1938 р. А. Гітлер вікликав до себе нового австрійського канцлера К. Шушнінга й вимагав віддати два міністерські портфелі австрійським нацистам, інакше країна буде окупована німецькими військами. Під час розмови канцлеру продемонстрували карту з позначеними на ній містами, які німці погрожували розбомбити, якщо він відхилить ультиматум. Спочатку К. Шушнінг призначив плебісцит (референдум) з питання, чи хочуть австрійці об'єднатися з Німеччиною, але на вимогу А. Гітлера відмовився від його проведення. **13 березня 1938 р.** німецькі війська, знехтувавши австрійський суверенітет, уторглися в країну й здійснили *аншлюс*.

В умовах фактичної окупації німецька таємна поліція скалічила, кинула до в'язниці та знищила майже 80 тис. противників аншлюсу. В Австрії, так само, як і в Німеччині, переслідували євреїв.

За результатами поспіхом проведеного у квітні плебісциту за аншлюс «проголосувало» 97 % австрійців. Німеччина поглинула Австрію з 8-мільйонним населенням, а також її економічний і військовий потенціал. Велика Британія та Франція не відреагували на ліквідацію Австрійської республіки: у Лондоні цього взагалі «не помітили», а Париж обмежився формальною нотою протесту.

2. Загарбання А. Гітлером Чехословаччини

Наступною жертвою А. Гітлер обрав Чехословаччину. У 1934 р. Чехословаччина уклала договір про взаємодопомогу з Францією, а в травні наступного року — з Радянським Союзом. Щоправда, радянські війська могли прийти на допомогу ЧСР через територію Румунії лише в разі, якщо допомогу країні спершу надасть Франція.

Нацистська преса розпочала брутальну інформаційну кампанію проти Чехословаччини, приводом для якої стала «судетська проблема». У Чехословаччині, переважно в Судетській області, проживало понад 3 млн етнічних німців, які користувалися всіма передбаченими конституцією правами та свободами. Однак у Німеччині нагніталася атмосфера щодо «безправності» німецькомовних громадян. Крім того, у Судетській області діяла керована з Берліна Судетонімецька партія.

Словник

А́ншлюс (нім. *Anschluss* — об'єднання) — політика «ненасильницького» приєднання земель, заселених німцями чи переважно німцями, яку проводила Німеччина після Версальського договору, особливо коли до влади прийшли нацисти. Цим терміном також позначають рух у міжвоєнній Австрії за приєднання до Німеччини, а також уключення Австрії до складу Німеччини в 1938 р.

Чехословаччина опинилась у складному становищі: Велика Британія та Франція наполягали на задоволенні вимог судетських німців, аби не «дратувати» А. Гітлера. Скориставшись «судетською проблемою», А. Гітлер висунув президенту ЧСР *Едварду Бенешу*, а також Великій Британії та Франції як гарантам безпеки країни ультиматум: передати Судетську область Німеччині. І знову запевняв, що це «остання» його територіальна претензія в Європі.

Чехословаччина мала боєздатну армію й була готова воювати, але Велика Британія і Франція змусили її погодитися на німецькі умови, щоб «зберегти мир». Єдиним впливовим політиком, який рішуче виступив проти політики британського уряду, був В. Черчілль: «Франція та Британія мали вибрати між війною й ганьбою. Вони обрали ганьбу й отримали війну».

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням *Е. Бенеша*. Кому, на Вашу думку, насамперед адресовував свої слова чехословацький президент: співвітчизникам чи союзним західним країнам?

«Це велика драма, з якої ми вийдемо очищеними. Наша нація завжди вбачатиме в наших діях велику моральну силу. Чехи... нічим не заплямували себе під час цієї жадливої кризи... нікого не образили, нікого не покинули, нікому не завдали шкоди своїми помилками».

Едвард Бенеш (Rothstein A. The Munich Conspiracy. — London, 1958. — P. 263)

3. Мюнхенський пакт

Під час зустрічі А. Гітлера, Б. Муссоліні, Н. Чемберлена та Е. Даладье, що відбулася в Мюнхені **29–30 вересня 1938 р.**, на яку делегацію Чехословаччини навіть не запросили, був підписаний **Мюнхенський пакт**.

Чехословаччина втратила третину своєї території, 5 млн населення, майже половину виробничих потужностей, значну частину армії. До Німеччини відійшли Судети, до Польщі — територія площею 1000 км² з населенням 230 тис. осіб, до Угорщини — територія площею 12 тис. км² з населенням майже 1 млн осіб.

Основні положення Мюнхенського пакту

- Судетська область передавалася Німеччині, на її територію вводилися німецькі війська.
- Чехословаччині заборонялося руйнувати споруди на території, що передавалася Німеччині.
- У районах Чехословаччини, де проживало німецькомовне населення, передбачалося провести референдум щодо приєднання до Німеччини.
- Райони Чехословаччини, де німецькомовні громадяни становили більшість, передавалися Німеччині без референдуму.
- Між Німеччиною та Чехословаччиною мав відбутися обмін населенням, яке бажало залишити Судетську область або ж переселитися до неї.

Словник

Пакт (від латин. *pactum* — договір, угода) — міжнародна угода, що має велике політичне значення.

Судетські нацисти руйнують прикордонний чехословацький стовп.

Фото. Жовтень 1938 р.

7 жовтня 1938 р. від Чехії фактично відокремилася Словаччина, а 11 жовтня отримала автономію Закарпатська Русь (Карпатська Україна) — держава з територією понад 11 тис. км² і населенням майже 55 тис. осіб.

Е. Бенеш склав повноваження президента, і на цю посаду наприкінці листопада був обраний *Еміль Гаха*. Скориставшись розпуском словацького уряду, А. Гітлер викликав його до Берліна й змусив підписати «прохання» про встановлення німецького протекторату над країною. Німецькі війська вступили до Моравії та Богемії, а **15 березня 1939 р.** вони були вже в м. Празі. Того ж дня Словаччина проголосила державну незалежність. Чехословаччина припинила своє існування як незалежна держава.

Вторгнення А. Гітлера в Чехословаччину поклато край політиці «умиротворення» агресора. Уже 17 березня 1939 р. Н. Чемберлен виступив з промовою, у якій заявив про припинення потурання А. Гітлеру.

Основні результати й наслідки політики «умиротворення»

- Велика Британія отримала час для нарощування своїх збройних сил, але й Німеччина отримала час для підготовки до війни.
- А. Гітлер повірив у те, що Велика Британія та Франція його бояться, а тому не наважаться зупинити його, що б він не робив.
- Й. Сталін вирішив, що Велика Британія та Франція ніколи не воюватимуть з А. Гітлером, і тому війна Радянського Союзу з Німеччиною неминуха.
- Населення Великої Британії позбулося ілюзій, усвідомивши, що війни не уникнути.

4. Анексія Клайпеди. «Польське питання»

Наступними цілями територіальних претензій Німеччини стали Литва та Польща. А. Гітлер пред'явив *Литві* ультиматум з вимогою «повернути» Німеччині портове місто Клайпеду (нім. назва *Мемель*), передане їй у 1919 р. Британський уряд «поспівчував», але заявив, що нічим допомогти не може. Наприкінці березня 1939 р. міністра закордонних справ Литви терміново викликали до Берліна, де його змусили підписати Договір між Литовською Республікою й Німецькою імперією про передання Клайпедського краю. Велика Британія та Франція в черговий раз не завадили німецькій експансії.

В останні дні березня 1939 р. Німеччина взялася за вирішення «польського питання». А. Гітлер припинив будь-які переговори з Польщею, а на початку квітня підписав інструкцію про підготовку до нападу на неї. За апробованим у Чехословаччині сценарієм німецька преса розпалювала антипольські настрої, звинувачуючи Варшаву в тому, що німецька меншина в Польщі зазнає утисків.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням А. Гітлера. Висловте припущення, що він мав на увазі під «ізоляцією» Польщі.

«Польща завжди була на стороні наших ворогів. ...Тому не може бути й мови про помилування Польщі. Нам залишилося одне: напасти на неї за першої ж нагоди. ...Наше завдання — ізолювати Польщу. Успіх ізоляції вирішить справу».

Адольф Гітлер (Черчилль У. Вторая мировая война: в 3 кн. — М., 1991. — Кн. 1. — С. 172).

Частиною загальної стратегії А. Гітлера була вимога до Польщі повернути передане їй за Версальським договором м. Гданськ (нім. назва *Данциг*). Крах Чехословаччини спонукав Велику Британію та Францію до активної протидії новому прояву нацистської агресії. 31 березня 1939 р. Британія надала односторонні гарантії безпеки потенційним жертвам агресії: Польщі, Румунії, Греції й Туреччині. До британських гарантій приєдналася Франція.

5. Англо-франко-радянські переговори

Поведінка СРСР на зовнішньополітичній арені в 1930-х роках була суперечливою. Зазнали краху сподівання більшовиків на блискавичну світову революцію, отже, потрібно було налагоджувати відносини із Заходом. Й. Сталін був переконаний, що у світі йде боротьба між соціалізмом і капіталізмом. Причому в СРСР не розрізняли демократичні країни (США, Велика Британія, Франція), фашистську Італію та нацистську Німеччину. Радянський Союз був фортецею, оточеною «імперіалістичними хижачками».

Свідчення

- Чого, на Вашу думку, у словах В. Молотова більше: правди чи пропагандистської риторики, не підкріпленої конкретною політикою СРСР? Аргументуйте Вашу оцінку.

«Немає потреби переконувати, що зовнішня політика Радянського Союзу абсолютно миролюбна й спрямована проти агресії. Краще за все це розуміють самі агресивні країни. З великим запізненням і ваганнями приходять до усвідомлення цієї простої істини деякі демократичні держави. У єдиному фронті миролюбних держав, що насправді протистоять агресії, Радянському Союзу не може не належати місце в передових рядах».

В'ячеслав Молотов, народний комісар (міністр) закордонних справ СРСР (Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы. — М., 1990. — Т. 1. — С. 530)

Згідно з радянською зовнішньополітичною доктриною, СРСР мав нарощувати військову міць і водночас прагнув використати першу-ліпшу нагоду, аби зіштовхнути західні країни між собою. Й. Сталін не довіряв Британії та Франції, тому після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів розраховував скористатися «міжімперіалістичними суперечностями». Крім того, СРСР мав загарбницькі плани. До переліку держав, до яких Й. Сталін мав територіальні претензії, належали: Польща, Румунія, Фінляндія, Угорщина, Латвія, а Литва й

Естонія взагалі розглядалися як території, приречені на поглинання Радянським Союзом.

Улітку 1939 р. СРСР опинився у вигідній ситуації — майже весь західний кордон держави був захищений від Німеччини «санітарним кордоном» з країн, яким були надані англо-французькі гарантії безпеки. Натомість Велика Британія та Франція в разі німецького вторгнення в Польщу чи Румунію наражалися на небезпеку бути втягнутими у війну проти Німеччини, бо виступали гарантами цих країн. Надії на примирення з А. Гітлером майже не залишалося.

Британські гарантії безпеки створили сприятливі передумови для формування системи колективної безпеки на континенті. Залишалося тільки долучити до неї Радянський Союз. Проте ситуація змінилася. Якщо раніше Й. Сталін на словах виступав за створення такої системи, то тепер він не поспішав. Радянський уряд вимагав надати йому право вводити війська на територію цих країн навіть у разі загрози «непрямої агресії» у мирний час. Британський та французький уряди вважали, що прийняття такої умови означало б радянську окупацію Польщі, Румунії, країн Балтії, Фінляндії.

СРСР вів переговори не тільки з Францією та Великою Британією, а й з Німеччиною. Імовірно, уже тоді Й. Сталін вирішив стати на сторону того, хто запропонує вигідніші умови. Як заявив згодом А. Гітлер, два вчинки Й. Сталіна стали для нього сигналом, що радянський диктатор готовий до угоди з Німеччиною. Першим сигналом був виступ Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 р., коли він застеріг «паліїв війни» (тобто західні демократії), щоб вони не сподівалися «тягати з багаття каштани» руками СРСР. Другим сигналом стало усунення в травні 1939 р. з посади народного комісара закордонних справ М. Литвинова, якого вважали прозахідним політиком і з яким пов'язували надії на створення системи колективної безпеки. Новий міністр закордонних справ В. Молотов був покірним поплічником Й. Сталіна.

Політичні переговори між СРСР, Великою Британією та Францією тривали з травня до початку серпня 1939 р. і виявилися безрезультатними. Й. Сталін наполягав на односторонньому праві поширення радянських «гарантій» на країни Балтії в разі «непрямої агресії» проти них. Британська та французька делегації заявляли, що вони не розпоряджаються долями незалежних держав.

Ще до закінчення політичних переговорів розпочалася підготовка до військових переговорів між трьома країнами. До Москви прибула об'єднана англо-французька військова делегація. Проте якщо на етапі підготовки переговорів Велика Британія та Франція не поспішали з відправленням делегацій до Москви, то восени переговори гальмувала вже радянська сторона. Й. Сталін дійшов висновку, що Захід не погодиться на окупацію Радянським Союзом сусідніх з ним країн. Гітлер же був готовий заплатити будь-якою чужою територією за радянський нейтралітет у запланованій війні Німеччини проти Польщі.

Свідчення

- Прочитавши висловлювання Г. Дірксена, зробіть висновок про зацікавленість Великої Британії та Франції влітку 1939 р. у створенні спільно із СРСР системи колективної безпеки в Європі.

«Розпочалися... переговори, які тривали все літо. Характерними були впертість, фанатизм, майже істерія, з якою політична громадськість квапила переговори й схияляла уряд до дедалі більших поступок... Усі ляпаси від СРСР

були прийняті; піддавалися на кожну дедалі зухвалішу радянську хитрість і підійшли, нарешті, упритул до того, що, поступившись у питанні про «непряму агресію», готові віддати Росії малі держави».

Герберт фон Дірксен, посол Німеччини у Великій Британії (Документи и материалы кануна Второй мировой войны. Архив Дирксена (1938–1939). — М., 1948. — С. 202–203)

На англо-франко-радянських переговорах одразу постали *дві проблеми*. По-перше, недостатній, на думку Й. Сталіна, рівень представництва англо-французької делегації, яка не мала письмових повноважень на підписання договору. По-друге, проблема пропуску радянських військ через територію Польщі й Румунії в разі німецької агресії в Європі.

Питання про повноваження зрештою було вирішено, однак суперечності щодо пропуску Червоної армії через територію Румунії й Польщі залишалися. Польське керівництво спочатку заявляло, що за жодних обставин не погодиться допустити на свою територію радянські війська. На переговорах з цього питання відбувалися гарячі дискусії.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловлюваннями К. Ворошилова й Т. Хейвуда. Як Ви ставитеся до їхніх аргументів? Чому, на Вашу думку, СРСР, Британії та Франції було важко порозумітися щодо суверенних прав інших країн?*

«Це наша попередня умова — пропуск військ на польську територію через Віленський коридор і Галичину та через румунську територію. ...Якщо цього не буде, якщо це питання не буде вирішене позитивно, то я взагалі сумніваюсь у доцільності наших переговорів. Заяву генерала Думенка й інших представників французької та британської місії про те, що Польща й Румунія самі попросять допомоги, я вважаю не зовсім правильною».

Климент Ворошилов, радянський маршал (Год кризиса. 1938–1939. Документи и материалы. — М., 1990. — Т. 2. — С. 215–217)

«Не треба забувати, що Польща й Румунія — самостійні держави й тому дозвіл на прохід радянських збройних сил має бути отриманий від їхніх урядів. Це питання перетворюється на політичне, і СРСР повинен поставити його перед урядами Польщі й Румунії. Цілком очевидно, що це найпростіший та прямий метод».

Т. Хейвуд, англійський генерал (Там само)

До Варшави вирушили французькі представники, щоб умовити поляків піти на поступки. Коли британці й французи зрештою домоглися від Польщі серйозних поступок (Польща погодилася діяти разом із СРСР у разі німецької агресії в Європі), здавалося, що вже ніхто й ніщо не завадить підписанню тристороннього договору.

6. «Пакт Молотова–Ріббентропа»

Проте 23 серпня Й. Сталін без жодних пояснень перервав переговори на стадії, коли умови військової конвенції були фактично узгоджені. Він зробив вибір. Коли надійшла обнадійлива відповідь з Варшави й у Москві перебували

британська та французька делегації, у Кремлі вже проводили сепаратні переговори з міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом.

У середині серпня 1939 р. Й. Сталін запропонував А. Гітлеру укласти пакт про ненапад між двома країнами й таємний протокол до нього про розмежування сфер впливу в Європі між Німеччиною та Радянським Союзом. А. Гітлер пристав на радянську пропозицію. 19 серпня було підписано радянсько-німецьку торговельну угоду, і після обміну телеграмами між А. Гітлером та Й. Сталіним 23 серпня 1939 р. до Москви прибула німецька делегація на чолі з Й. фон Ріббентропом.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням А. Гітлера. Які вигоди він отримував, укладаючи пакт з Й. Сталіним?

«У зв'язку з підписанням торговельної угоди ми вступили в політичний діалог. Було запропоновано укласти пакт про ненапад... Післязавтра фон Ріббентроп підпише договір. Тепер Польща перебуває в становищі, у якому я хотів її бачити. Ми не повинні боятися блокади. Схід забезпечить нас зерном, худобою, вугіллям, свинцем і цинком. Велика мета вимагає великих зусиль».

Адольф Гітлер о 12-й годині 22 серпня 1939 р. (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. Series D (1937–1945). — Washington, 1956. — Vol. VII. — P. 204)

26 серпня А. Гітлер запланував напасти на Польщу. До цього він мав отримати від Й. Сталіна гарантії, що той не завдасть йому удар у спину. СРСР повинен був або зберігати нейтралітет після агресії Німеччини проти Польщі, або стати союзником у цій загарбницькій війні.

Пізно ввечері **23 серпня 1939 р.** В. Молотов та Й. фон Ріббентроп поставили підписи під текстом договору й таємним протоколом. Цей договір увійшов в історію під назвою **«пакт Молотова–Ріббентрона»**, хоча насправді це був пакт між А. Гітлером та Й. Сталіним. Пакт набрав чинності з моменту його підписання. Він був укладений на 10 років з автоматичним продовженням його дії на наступні 5 років за взаємним бажанням сторін.

Країни зобов'язалися не нападати одна на одну окремо, а також разом з іншими державами; не брати участі в спрямованих проти них коаліціях держав; зберігати взаємний нейтралітет у разі війни однієї з цих двох країн.

Зміст таємного додаткового протоколу до пакту

- Лінією розмежування «життєвих інтересів» Німеччини та СРСР на Балтиці було визнано північний кордон Литви.
- Польща мала бути розділена між СРСР і Німеччиною по лінії річок Нарев–Вісла–Сян.
- Німеччина визнавала право СРСР на Бессарабію, що входила тоді до складу Румунії.

Ідеологічні вороги погодилися не нападати один на одного й поділити між собою Польщу. Це був стратегічний триумф А. Гітлера. Тепер Німеччина могла безкарно напасти на Польщу й перетворити її на стартовий майданчик для подальшого завоювання Радянського Союзу.

Британська карикатура на підписання договору між Німеччиною та СРСР. 1939 р.

Пакт справив ефект бомби, що вибухнула. Спроби англійських і французьких членів делегації зустрітися з В. Молотовим були невдалими. Навіть союзна Німеччині Японія була вражена цим неприродним, але тільки на перший погляд, союзом. Населення СРСР, яке комуністична пропаганда переконувала в тому, що нацизм та А. Гітлер — вороги СРСР, було спантеличене новим союзником Й. Сталіна. Подібна реакція спостерігалась і в зарубіжних комуністичних партіях, які мусили схвалити договір.

1 вересня 1939 р., через тиждень після підписання радянсько-німецького пакту, Німеччина напала на Польщу. Розпочалася *Друга світова війна*.

Причини підписання пакту про ненапад

СРСР	Німеччина
<ul style="list-style-type: none"> • У разі війни в Європі СРСР не муситиме в неї втручатися. • На Далекому Сході СРСР зіткнувся з Японією, а Червона армія була ослаблена внаслідок чисток. • СРСР отримав час підготуватися до війни. • Німеччина й Захід виснажаться у війні, і СРСР залишиться найсильнішою державою. 	<ul style="list-style-type: none"> • А. Гітлер хотів уникнути війни на два фронти. Він уважав, що Британія та Франція не втручатимуться, аби захистити Польщу, якщо він матиме договір із СРСР. • Економічна допомога СРСР убезпечувала Німеччину від наслідків можливої англо-французької блокади після нападу на Польщу.
<ul style="list-style-type: none"> • СРСР отримав половину Польщі та можливість контролювати Фінляндію й країни Балтії. • Німеччина була важливим торговим партнером СРСР. 	<ul style="list-style-type: none"> • А. Гітлер не відмовлявся від наміру розгромити СРСР. Пакт про ненапад давав йому вигравш у часі й розв'язував руки на Заході.

Основні події

29–30 вересня 1938 р. — підписання Мюнхенського пакту.

13 березня 1939 р. — аншлюс (приєднання Австрії до Німеччин).

15 березня 1939 р. — окупація Німеччиною Чехословаччини; проголошення державної незалежності Словаччини.

травень–серпень 1939 р. — англо-франко-радянські переговори в Москві.

23 серпня 1939 р. — підписання радянсько-німецького пакту про ненапад і таємного додаткового протоколу, «пакт Молотова–Ріббентропа».

1 вересня 1939 р. — початок Другої світової війни.

Закликання та завдання

1. Чим, на Вашу думку, був аншлюс Австрії: «родинною німецькою справою», як його назвав А. Гітлер, чи окупацією?

2. Зіставте захоплення в 1938 р. Німеччиною Австрії з уторгненням у 2014 р. Росії до України й окупацією українського Криму й окремих районів на сході

України. Що спільного та відмінного в загарбницьких методах нацистської Німеччини й Росії?

3. Британський міністр С. Гор у період загострення «судетської проблеми» заявив: «Потрібно кинути собаці кістку, щоб він хоч на якийсь час перестав гавкати». Кого міністр мав на увазі та як називають політику з таким світоглядом?

4. На що розраховували Велика Британія та Франція, підписуючи Мюнхенський пакт, і як на ці сподівання вплинула окупація Німеччиною Чехословаччини?

5. Чому, на Вашу думку, переговори між СРСР, Великою Британією та Францією про створення системи колективної безпеки в Європі закінчилися провалом?

6. Які цілі ставили перед собою Й. Сталін та А. Гітлер, укладаючи пакт про не-напад? Чи сприяла ця угода збереженню миру?

7. У радянській та німецькій пресі був надрукований лише текст пакту без додаткового протоколу. Як Ви вважаєте, чому?

Матеріал до практичного заняття

«Міжнародні відносини в другій половині 1930-х років у світлі історичних джерел»

I. Аншлюс Австрії

- Проаналізуйте зміст указівок А. Гітлера. Чи узгоджуються вони з пізнішими заявами про «добровільне» приєднання Австрії до Німеччини на підставі «вільного волевиявлення» населення під час «референдуму» та ін.? Чи відомі Вам приклади проведення загарбницької політики за подібним сценарієм у XXI ст.?

«1. Я маю намір, якщо інші засоби не приведуть до мети, здійснити військове вторгнення до Австрії...

2. Командування всією операцією я беру на себе...

3. Завдання:

а) сухопутним військам: вступити на територію Австрії... швидко оволодіти Віднем і виставити перепону на австро-чеському кордоні;

б) військово-повітряним силам: вести демонстративні маневри та скидати пропагандистські матеріали; захопити австрійські аеродроми для можливого прийому додаткових сил; надати... підтримку сухопутним військам...»

З директиви А. Гітлера від 11 березня 1938 р. (Накануне. 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну. — М., 1991. — С. 156)

II. Громадянська війна в Іспанії

- На яких особливостях громадянської війни наголошує дослідник? Чим громадянська війна відрізняється від війни між державами?

«Громадянська війна — це завжди жорстоке випробування для народу, зокрема й у моральному плані. У війні між державами все визначено: є лінія фронту, за нею — ворог... У громадянській війні лінія фронту проходить через кожне місто й село, іноді — через дім і родину. Ворогами можуть виявитися колеги, сусіди, друзі й родичі. Ворогуючі табори майже не зважають на інтереси населення. Трапляються парадокси, коли населення страждає більше саме від тієї влади, яку підтримує».

Олександр Бойко, український історик (Перша українсько-російська війна // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 121)

- Як Ви вважаєте, чому існують різні оцінки громадянського конфлікту? На чій стороні була правда? Зокрема, на чій стороні, на Вашу думку, воював Дж. Орвелл? Обґрунтуйте висновок.

«Долаючи труднощі модернізації відсталого економіки й соціальної структури в країні без сильних демократичних традицій та ще й у період депресії, Республіка до 1936 р. зіткнулася з непереборними проблемами. Може, громадянська війна й не була неминучою, але, звісно, не була також і неочікуваною.

Патрісія Найт, англійська дослідниця (*Patricia Knight, The Spanish Civil War, 1998.* — <https://www.download-geek.com/download/book/The+Spanish+Civil+War.html?aff.id=3397&aff.subid=101>)

«Коли Фрэнко спробував повалити помірковано лівий уряд, іспанський народ несподівано дав йому відсіч. Здавалося, що настав поворотний момент... Але були факти, які залишилися поза увагою громадськості. По-перше, Франко не можна було ототожнювати ні з Гітлером, ні з Муссоліні. Це був військовий заколот, підтриманий аристократією та церквою. Його метою було... відновлення феодалізму... Ще більше значення мав той факт, що... опір іспанських робітників супроводжувався... справжнім революційним вибухом. Селяни захопили землю; чимало заводів... перейшло в руки профспілок, церкви були зруйновані, а священики вигнані або вбиті. Газета "Дейлі мейл" під схвальні вигуки католицького духовенства представила Франко як патріота, який звільняє країну від диких орд "червоних"».

Джордж Орвелл, англійський письменник (*George Orwell. Homage to Catalonia, 1938.* — <https://libcom.org/files/Homage%20to%20Catalonia%20-%20George%20Orwell.pdf>)

III. «Мюнхен»

- Чому, на Вашу думку, на Мюнхенській конференції не виявилось стільця для Й. Сталіна?
- На що розраховували учасники конференції?

Британська карикатура на Мюнхенську конференцію. 1938 р.

IV. «Українське питання» напередодні Другої світової війни

- Яке місце належало «українському питанню» в геополітичних планах європейських держав. Чи можна зробити висновок про те, що якась із цих держав була зацікавлена у відновленні державної незалежності України?

«Мені... здається, що Німеччина неминуче захоче відірвати цю багату країну [Україну] від просторів Російської держави. ...Керуючись власними інтересами, Німеччина, звісно, воліла б, щоб Україна була незалежною та відігравала роль буферної держави між нею та ворогом. ...Я не думаю, що СРСР слухняно піддасться німецьким інтригам, мені здається, що менше ми надаватимемо перевагу одній із сторін у цьому конфлікті, то буде краще».

Невіл Гендерсон, британський посол у Німеччині, 9 березня 1939 р. (*Documents on British Foreign Policy, 1919–1939.* — London, 1951. Vol. IV (1939). — P. 214–217)

«На зауваження Пайяра [тимчасового повіреного в справах Франції в СРСР] про солідарність інтересів [натяк на Україну] я сказав, що це питання нас зовсім не турбує, що ми навіть не впевнені, що Гітлер всерйоз ставиться до так званої української акції».

Максим Литвинов, нарком закордонних справ СРСР, 19 грудня 1938 р. (СССР в боротьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 — август 1939 гг.). Документы и материалы. — М., 1971. — С. 134)

«Згідно з деякими іноземними джерелами, план Гітлера щодо України полягає в спробі створити... за допомогою Польщі, якій буде запропоновано свого роду кондомініум, щось на кшталт європейського Маньчжоу-го, поставленого у... васальну залежність».

Ю. де Монба, тимчасовий повірений у справах Франції в Німеччині, 6 грудня 1938 р. (Documents diplomatiques français. 1932–1939. — Paris, 1979. — Т. XIII. — Р. 88)

«Характерний гамір здійняла англо-французька та північноамериканська преса з приводу Радянської України. Схоже на те, що цей підозрілий гамір мав на меті розлютити Радянський Союз... і спровокувати конфлікт з Німеччиною без очевидних підстав. Можливо, у Німеччині і є божевільні, які прагнуть приєднати Радянську Україну до... Закарпаття, але СРСР дасть їм раду».

З виступу Йосифа Сталіна на XVIII з'їзді ВКП (б) 10 березня 1939 р. (XVIII съезд ВКП (б). Стенографический отчет. — М., 1939. — С. 13–14)

V. Політика «умиротворення»

- Що Вам відомо про події, зображені на карикатурі? Назвіть імовірний рік її створення.
- Охарактеризуйте зображених персонажів. За допомогою яких художніх символів створені ці образи?
- Яке ставлення до персонажів демонструє художник: позитивне чи негативне?
- Чи згодні Ви з інтерпретацією цієї історичної події? Обґрунтуйте Вашу точку зору.
- Зробіть висновок про витоки й цілі політики «умиротворення» А. Гітлера за уривками з документів (див. також матеріал § 18).

Британська карикатура

«Французьке “умиротворення” ґрунтувалося на військовій нездатності протидіяти Німеччині. ...Франції, на відміну від Британії... на суші загрожувала Німеччина, і вона мала менше ілюзій щодо нацистських амбіцій у Європі, потребувала союзників у Східній Європі, мала найбільшу в Європі армію (після мобілізації)».

Джеффри Рекорд, сучасний американський історик (J. Record. Appeasement Reconsidered: Investigating the Mythology of the 1930s. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College, 2005. — Р. 19)

«Британська політика щодо Німеччини викликала занепокоєння. Протести й акції, зокрема утворення Фронту Стрези... укладення в 1935 р. англо-

німецької морської угоди... не могли породити надії на рішучу антинацистську політику. Лейбористська партія була антинацистською силою... більше на словах, але демонструвала моралізаторський паціфізм, який лише популяризував ілюзіям про міжнародне співробітництво».

Мартін Гілберт, американський історик (Gilbert Martin. Second World War. — London, 1989. — P. 167)

VI. Англо-франко-радянські переговори 1939 р.

- Хто зображений на карикатурі й чого ці люди очікують у приймальні В. Молотова?
- Які, на Вашу думку, події зображені на карикатурі?
- Що Вам відомо про них?

Британська карикатура. 1939 р.
(Підпис: «Якщо англійці не зможуть домовитися, можливо, ми зможемо?»).

- Чи згодні Ви з характеристикою українського історика подій, що передували підписанню радянсько-німецького договору?

«Сталін безнадійно втратив останній шанс, щоб не допустити вибуху війни, але він був переконаний, що перехитрує їх усіх разом узятих: і підступного Чемберлена, і мовчазного Дрекса [голова англійської місії], і боягузливого Даладье, і розумного й відповідального генерала Думенка [голова французької місії]. Але насамперед він був упевнений, що перехитрує Гітлера. Та тут наткнулася коса на камінь — обоє були варті один одного».

Анатолій Трубайчук, український історик (Дипломатична історія Другої світової війни. Курс лекцій. — К., 2007. — С. 45)

VII. Радянсько-німецький пакт 1939 р.

- Чи сприяв радянсько-німецький пакт 1939 р. справі збереження миру? Чому, на Ваш погляд, підписання відбулося з небаченим успіхом? Аргументуйте Вашу точку зору, використовуючи матеріал § 18.

«Терміново! ...повідомте фюреру, що перша... зустріч із Сталіним і Молотовим щойно закінчилася. ...Останньою перешкодою... є вимога росіян до нас визнати порти Лібаву [Лієпаю] і Віндаву [Вентспілс] такими, що належать до їхньої сфери впливу. ...Підписання секретного протоколу про взаємне розмежування сфер впливу в усій східній зоні, на яке я дав свою принципову згоду, обговорюється».

З телеграми Йоахіма фон Ріббентропа до Берліна, 23 серпня 1939 р. 20 год 05 хв (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. — Washington, 1956. — Series D (1937–1945), vol. VII. — P. 220)

«Відповідь: так, згоден».

Телеграма з Берліна до посольства Німеччини в Москві, 23 серпня 1939 р. 23 год 00 хв (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. — Washington, 1956. — Series D (1937–1945), vol. VII. — P. 223)

«Завдяки цим угодам гарантується доброзичливе ставлення Росії на випадок будь-якого конфлікту. ...Завдяки переговорам з радянською Росією в міжнародних відносинах змінилася розстановка сил, що має принести "Осі" найбільший із можливих вигравів».

З листа Адольфа Гітлера до Беніто Муссоліні, 25 серпня 1939 р. (Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. — Washington, 1959. — Series D (1937–1945), vol. VI. — P. 281–283)

Узагальнення до розділу VI «Передумови Другої світової війни»

Версальська система тимчасово владнала територіальні й економічні проблеми між державами, проте не забезпечила політичного врегулювання відносин між ними.

Прихід до влади в Німеччині в 1933 р. націонал-соціалістів на деякий час загальмував *радянсько-німецьке зближення*, але не зупинив його. Геополітичні інтереси Й. Сталіна й А. Гітлера, їхнє прагнення зруйнувати Версальську систему договорів стали підґрунтям для союзу між комуністичним і нацистським режимами.

Політика «умиротворення» агресора, яку певний час проводили Британія та Франція, завершилася драматично. Відновлення в березні 1935 р. в Німеччині загальної військової повинності й окупація німцями Рейнської демілітаризованої зони зійшли А. Гітлеру з рук. Після цього в березні 1938 р. він безкарно здійснив аншлюс (приєднання) Австрії.

Іспанія в роки *громадянської війни 1936–1939 рр.* стала своєрідним полігоном для випробування зброї та військової тактики.

Мюнхенська угода (вересень 1939 р.) була останньою спробою Британії та Франції відвернути війну в Європі політикою «умиротворення» А. Гітлера. Водночас конференція, на яку не запросили Й. Сталіна, остаточно зруйнувала хистку рівновагу сил у Європі. Після Мюнхена країни малої Антанти почали самостійно шукати шляхи порозуміння з Німеччиною.

Після завершення Другої світової війни головною її призвідницею була визнана Німеччина. Однак тогочасні керівники СРСР, Великої Британії, Франції, Італії також несуть відповідальність за її розв'язання.

Велика Британія

- Підписавши англо-німецьку військово-морську угоду, зруйнувала Фронт Стреси.
- Не використала свій вплив у Лізі Націй щодо питання міжнародних криз 1930-х років для створення системи колективної безпеки в Європі.
- Не заохотила Францію до рішучих дій щодо ремілітаризації Рейнської зони.
- Не підтримала Чехословаччину на конференції в Мюнхені.
- Не доклала всіх можливих зусиль для укладення угоди з СРСР.
- Пообіцяла підтримати Польщу, але так обережно, що А. Гітлер у це не повірив.

Франція

- Пообіцяла підтримку державам малої Антанти, але не дотримала обіцянки.
- Не намагалася використати Лігу Націй щодо кризи 1930-х років, порушуючи принцип «колективної безпеки».

- Не підтримала Чехословаччину в 1938 р.
- Сповідувала оборонну військово стратегію, покладаючись на «лінію Мажино».
- Не доклала можливих зусиль для укладення угоди із СРСР.

СРСР

- Репресії в армії в 1930-х роках військово ослабили СРСР.
- СРСР намагався відтягнути війну з Німеччиною, сподіваючись, що розпочнеться загальноєвропейська війна.
- Й. Сталін уважав, що політика «умиротворення», яку здійснювали західні держави, була спрямована проти СРСР.
- Оскільки СРСР не запросили в Мюнхен, а спроби укласти угоду з Великою Британією та Францією виявилися безрезультатними, Й. Сталін вирішив, що його інтереси краще забезпечить угода з Німеччиною.
- Радянсько-німецький пакт надав А. Гітлеру можливість напасти на Польщу.
- Таємні положення «пакту Молотова–Ріббентропа» були цинічними й експансіоністськими; Й. Сталін повернув території, утрачені Росією після Першої світової війни.

Італія

- Увірвавшись до Ефіопії та вийшовши з Ліги Націй, зруйнувала надії на створення системи колективної безпеки. Вона різко змінила політику, уклавши союз із Німеччиною.
- Втрутившись у громадянську війну в Іспанії, сприяла розколу Європи.

Важливе місце в міжнародних відносинах 1930-х років посідало *«українське питання»*. Використовуючи гасло про право націй на самовизначення, німецьке керівництво тривалий час проводило складну дипломатичну гру із СРСР і Польщею. У європейських столицях певний час обговорювали питання про вірогідність анексії А. Гітлером території України, що перебувала в межах кордонів СРСР.

Альтернативою союзу Й. Сталіна з А. Гітлером могла стати *система колективної безпеки* в Європі. Після Мюнхена Велика Британія та Франція доклали чимало зусиль, щоб забезпечити себе й інші країни Європи надійним захистом від німецької агресії. Після анексії А. Гітлером 15 березня 1939 р. Чехословаччини британські та французькі лідери спробували завадити поширенню нацистської експансії, надавши гарантії безпеки країнам, які перебували у сфері територіальних претензій Німеччини: Польщі, Румунії, Греції, Туреччині, а згодом — країнам Балтії, Югославії та ін. Умовою ефективності цих гарантій було приєднання до них Радянського Союзу.

Коли Велика Британія та Франція зрештою відмовилися від політики «умиротворення» і виявили готовність укласти із СРСР угоду про колективну безпеку, Й. Сталін віддав перевагу пакту з Німеччиною. Англо-франко-радянські політичні й військові переговори влітку 1939 р. закінчилися безрезультатно.

Радянсько-німецький пакт про ненапад і додатковий *таємний протокол* стали логічним наслідком тривалої радянсько-німецької співпраці й поступового зближення в міжвоєнний період. Радянські лідери заперечували існування таємного додаткового протоколу до пакту, намагаючись виправдати зовнішню політику СРСР, який став партнером агресора тоді, коли ще можна було перешкодити війні.

РОЗДІЛ VII

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939–1945)

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «дивна війна», «новий порядок», «рух Опору», «Голокост», «антигітлерівська коаліція», «Другий фронт», «Велика трійка», «колабораціонізм»; хронологічні межі Другої світової війни та німецько-радянської війни, дати ключових битв/воєнних операцій Другої світової війни, Нюрнберзького й Токійського судових процесів, утворення ООН; характер, періодизацію, основні події, політичні, економічні та соціальні наслідки Другої світової війни; внесок держав-членів антигітлерівської коаліції в досягнення перемоги над нацистською Німеччиною та її союзниками; особливості окупаційного режиму та руху Опору на окупованих територіях; рішення Нюрнберзького й Токійського процесів над воєнними злочинцями;

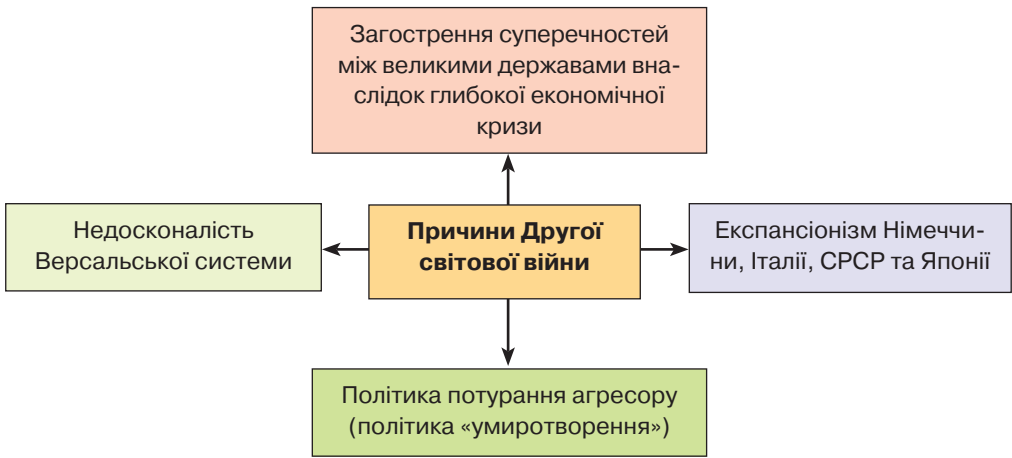
уміти визначати (за допомогою історичної карти) основні театри воєнних дій, місця битв, державні кордони в Європі, передбачені домовленостями в межах «Великої трійки»; характеризувати течії в русі Опору; визначати передумови й наслідки Голокосту, виклики, які постали перед людством в умовах Другої світової війни; обґрунтовувати власні судження щодо наслідків та уроків Другої світової війни; оцінювати роль провідних представників світової політичної та військової еліти (Франкліна Делано Рузвельта, Вінстона Черчілля, Йосифа Сталіна, Дуайта Девіда Ейзенгауера та ін.) у ключових подіях Другої світової війни.

§ 20. Початок і розгортання Другої світової війни

1. Причини, характер і періодизація Другої світової війни

Одні історики покладають провину за війну на А. Гітлера, другі на націонал-соціалізм загалом, треті долучають до призвідників війни СРСР за його агресивну політику на першому етапі війни, а також західні демократії за потурання А. Гітлеру в другій половині 1930-х років. Однак усі вони переконані, що Друга світова війна спалахнула через складні політичні й економічні події, що їй передували.

У Другій світовій війні брала участь 61 держава, на території яких проживало 80 % населення планети. В арміях цих країн воювало майже 110 млн осіб.

У ході війни її *характер* змінювався. На першому етапі (1939–1941) вона була загарбницькою та несправедливою із сторони Німеччини, Японії, Італії та СРСР і справедливою й визвольною для жертв агресії – Польщі, Греції, Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії, Данії, Норвегії, Голландії, Бельгії, Люксембургу, Франції, Югославії та їхніх союзників. Склад учасників двох таборів упродовж війни змінювався, але основні учасники були постійними.

Сторони протистояння й основні країни-учасниці

Антигітлерівська коаліція	Нацистський блок
 Велика Британія	 Німеччина
 США	 Японія
 СРСР (з червня 1941 р.)	 Італія
 Франція	 Угорщина
 Китайська республіка	 Фінляндія
 Польща	 Румунія
 Австралія	 Словаччина
 Югославія	 Болгарія
 Канада	 Хорватія

Періодизація Другої світової війни

Початковий період (1 вересня 1939 р. — 22 червня 1941 р.)	— від нападу Німеччини й Радянського Союзу на Польщу до вторгнення Німеччини та її союзників у СРСР.
Розширення агресії (22 червня 1941 р. — листопад 1942 р.)	— від нападу Німеччини та її союзників на СРСР, переходу СРСР на сторону антигітлерівської коаліції до перемоги Великої Британії в битві під Ель-Аламейном і контрнаступу Червоної армії під Сталінградом, Курськом та Орлом.
Перелом у ході війни (листопад 1942 р. — 6 червня 1944 р.)	— від перемог союзників під Ель-Аламейном і на атолі Мідвей, розгрому Червоною армією військ «Осі» під Сталінградом і на Орловсько-Курській дузі, наступу в Україні до відкриття Другого фронту 6 червня 1944 р.
Розгром нацизму та фашизму в Європі (6 червня 1944 р. — 8 травня 1945 р.)	— від десанту союзників у Франції й відкриття Другого фронту, наступу на центральній ділянці радянсько-німецького фронту до поразки Німеччини та її союзників у Європі.
Розгром Японії. Завершення війни (8 травня — 2 вересня 1945 р.)	— від капітуляції Німеччини до капітуляції Японії.

2. Воєнні дії на першому етапі війни (вересень 1939 — червень 1941 р.)

Розгром Польщі. Наприкінці березня 1939 р. А. Гітлер розпочав підготовку до нападу на Польщу. Згідно з *планом «Вайс»*, напад був призначений на 1 вересня. План передбачав блискавичний розгром Польщі, перш ніж зможуть утрутитися країни-гаранти. Польський план оборони полягав у затриманні німців на лінії річок Нарев–Вісла–Сян, поки у війну не вступлять Велика Британія та Франція. Польські стратеги були певні, що війна розгортатиметься поволі й навіть не припускали, що вона буде блискавичною та повномасштабною.

Напередодні вторгнення німці влаштували на польському кордоні провокації, а **1 вересня 1939 р.** на світанку *німецькі війська вдерлися на територію Польщі*. Розпочався німецький *бліцкриг*, або «блискавична війна».

У відповідь Велика Британія та Франція 3 серпня оголосили війну Німеччині. Це означало, що німецько-польська війна набирала світового масштабу. Швидкий вступ у війну Великої Британії та Франції шокував А. Гітлера, однак він сподівався, що насправді ці дві країни не воюватимуть.

У перший день війни німецька авіація знищила більшість польських літаків ще на аеродромах. Уцілілі літаки перебазувалися до Великої Британії. Німецькі танки й піхота змусили польських бійців, незважаючи на відчайдушний опір, відступати по всьому фронту в глиб країни. Залізниця й інші шляхи сполучення були зруйновані під час бомбардувань. За тиждень німецькі війська вже були під Варшавою. У ніч на 7 вересня польський уряд і військове командування перебралися з Варшави до Любліна.

Проте німцям довелося відкласти штурм Варшави, оскільки дві польські армії завдали контрудару. Успіх був тимчасовим — 15 вересня німецькі війська ввійшли до Любліна й дійшли до Бреста. Однак перша спроба захопити Львів виявилася невдалою.

Згідно з таємним протоколом до «пакту Молотова–Ріббентропа», яким передбачалися спільні воєнні дії Німеччини та СРСР проти Польщі, **17 вересня радянські війська** без оголошення війни *вторглися в Польщу*.

Свідчення

- Проаналізуйте уривки з історичних документів. Чи відповідав нормам міжнародного права вступ Червоної армії на територію Польщі? Чи вважаєте Ви аргументи, наведені в ноті радянського уряду, переконливими й достатніми для виправдання дій керівництва СРСР? Обґрунтуйте Вашу позицію.

«Стаття 1. Договірні сторони... зобов'язуються утримуватися від будь-яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і разом з іншими державами...»

Стаття 2. У випадку, якщо одна з договірних сторін зазнала нападу третьої країни чи групи країн, інша договірна сторона зобов'язується не надавати... допомоги й підтримки державі-нападниці впродовж усього конфлікту».

З Договору про ненапад між Польською Республікою та Союзом Радянських Соціалістичних Республік від 25 липня 1932 р. (Wapedia.mobi/pl_plik; Soviet-Polish_Non_agression_pact_1932.pdf)

«Упродовж десяти діб воєнних операцій Польща втратила свої промислові райони й культурні центри. ...Польська держава та її уряд фактично припинили своє існування. Утратили чинність договори, які були укладені між СРСР і Польщею. ...Польща стала зручною територією для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть становити загрозу для СРСР ... Радянський уряд не може також залишитися байдужим до того, що єдинокровні українці й білоруси, які проживають на території Польщі, покинуті напризволяще, залишилися беззахисними».

З ноті радянського уряду, врученої 17 вересня 1939 р. послу Польщі в СРСР (СССР — Германия. 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. — Вильнюс, 1989. — Т. 1. — С. 96–97)

Того ж дня вище польське політичне й військове керівництво залишило країну. Підрозділи Війська Польського отримали наказ не чинити опору Червоній армії й відступати до Варшави. У бій з радянськими військами вступали тільки розрізнені польські частини з власної ініціативи.

Упродовж наступних днів Військо Польське було остаточно розбите німецькими й радянськими військами. На деяких ділянках фронту німці проходили

Радянський танк Т-26 поряд з колоною німецьких мотоциклістів під час спільного парад у Бресті. Фото. 1939 р.

далі, ніж було визначено таємною картою до «пакту Молотова–Ріббентропа». У такому разі командування вермахту відводило свої війська, їхнє місце займала Червона армія. Зокрема, 21 вересня німецькі війська залишили зайнятий ними Львів, і в місто ввійшла Червона армія. Наступного дня така ж «ротація» окупантів відбулась у Бресті. 22 вересня тут пройшов спільний німецько-радянський військовий парад.

27 вересня припинила опір Варшава, а на початку жовтня були придушені останні прояви польського опору.

Свідчення

- Проаналізуйте висловлювання В. Черчілля. Чому, на Вашу думку, він, з одного боку, засудив агресію СРСР проти Польщі, а з іншого — визнав необхідність вступу радянських військ у Польщу? Обґрунтуйте Вашу точку зору.

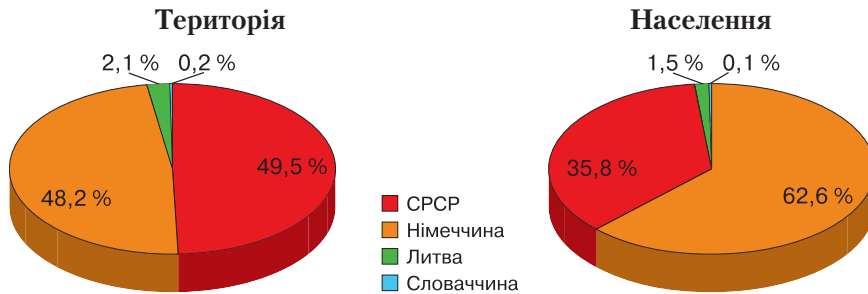
«Польща знову зазнала вторгнення тих самих двох великих держав, які тримали її в рабстві впродовж 150 років, але не змогли придушити дух польського народу. ... Росія проводить холоднокровну політику власних інтересів. Ми б воліли, щоб російські армії стояли на своїх теперішніх позиціях як друзі й союзники Польщі, а не як загарбники. Але для захисту Росії від нацистської загрози, вочевидь, було необхідно, щоб російські армії стояли на цій лінії».

З виступу В. Черчілля по радіо 1 жовтня 1939 р. (Вторая мировая война: в 3 кн. — М., 1991. — Кн. 1–2. — С. 205)

У супереч таємному протоколу, за яким Польська держава формально мала зменшену територію, Й. Сталін запропонував А. Гітлеру поділити країну між Німеччиною та СРСР. 28 вересня 1939 р. в Москві було підписано радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордон», а впродовж кількох наступних днів ще кілька таємних угод. Німеччина отримала майже всю етнічно польську територію, зокрема Люблінське та Варшавське воєводства. Кордон СРСР відтепер проходив по «лінії Керзона»; Радянський Союз також поширив свою сферу впливу на Литву.

- Визначте, які території відійшли до СРСР, а які — до Німеччини, використовуючи статистичні дані діаграм та історичну карту атласу.
- Які, на Вашу думку, переваги та які загрози для СРСР і Німеччини виникали через те, що відтепер вони мали спільний кордон?

Поділ Польщі

(Складено за: Grzegorz Wojciechowski. Historia. III. ARKA. — Poznań, 2001. — S. 122)

«Дивна війна». Протягом наступних шести місяців майже не відбувалося бойових дій. На західному напрямі було лише 23 німецькі дивізії проти 120 французьких та англійських. Французи воліли триматися за «лінію Мажино», а англійці активно нарощували військову потужність, аби за допомогою флоту організувати економічну блокаду Німеччини. Не маючи достатньої кількості кораблів, щоб уже восени 1939 р. висадитися на Британських островах, А. Гітлер вирішив зачекати до весни. У перший період війни на Заході союзники в основному протидіяли німецькому флоту, а також пильнували, щоб

А. Гітлер не захопив Норвегію з її покладами залізної руди. Це затишшя у війні з легкої руки американського журналіста назвали «дивною війною».

Радянсько-фінська («зимова») війна 1939–1940 рр. Й. Сталін запропонував фінам «відсунути» їхній кордон від Ленінграда (нині Санкт-Петербург) та «обмінятися» певними територіями. На переговорах у жовтні–листопаді 1939 р. радянська делегація вимагала від Фінляндії поступитися островами у Фінській затоці, частиною Карельського перешийка, західною частиною півострова Рибачий, а також дозволити збудувати радянські військово-морські й авіаційні бази на півострові Ханко. Замість цього фінам обіцяли більші території в заболоченій місцевості на північ від Ленінграда. Коли ж Фінляндія відмовилася, переговори перервалися й СРСР розпочав підготовку до нападу.

Свідчення

- Проаналізуйте висловлювання О. Вехвіляйнена. Чи вважаєте Ви аргументи фінського історика переконливими? Чи не було б, на Вашу думку, для Фінляндії кращим варіантом піти на поступки, аби уникнути війни?

«Передання території на Карельському перешийку в запропонованих СРСР масштабах розірвало б лінію фінських оборонних споруд, а військова база на півострові Ханко зробила б “діру” у морській системі захисту Фінляндії... Фіни також побоювалися, що СРСР має інші приховані мотиви».

Оллі Вехвіляйнен, фінський історик (Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною та Росією / пер. з англ. — К. : Темпора, 2010. — С. 52)

Здійснивши провокацію на кордоні, 30 листопада СРСР розв'язав проти Фінляндії війну. Міжнародна спільнота засудила радянську агресію, СРСР виключили з Ліги Націй. Швеція надала Фінляндії значну матеріальну допомогу та направила групу добровольців; на стороні фінів воювали також естонські добровольці та фінсько-американський легіон.

Червона армія безуспішно намагалася прорвати добре укріплену «лінію Маннергейма» (названу за ім'ям головнокомандувача фінської армії). На другий тиждень війни фіни зупинили радянський наступ на Карельському перешийку. Радянські війська зазнавали великих втрат у боях і потерпали від сильних морозів. Пересуваючись на лижах, фінські загони діяли швидко й ефективно. До того ж їх підтримувало місцеве населення. Значний внесок в оборону країни зробили 100 тис. фінських жінок.

У лютому 1940 р. Червона армія розпочала другий масований наступ на Карельському перешийку й прорвала фінську оборону. Фінляндія була виснажена війною й не мала ресурсів, аби продовжувати боротьбу. Західні держави, зокрема й Німеччина, закликали Фінляндію погодитися на радянські вимоги. **12 березня 1940 р. в Москві між СРСР і Фінляндією був підписаний мирний**

Словник

«**Дівна війна**» — поширена в літературі образна назва початкового періоду Другої світової війни (серпень 1939 р. — травень 1940 р.), коли Франція та Велика Британія, хоча й оголосили війну Німеччині, не вели активних бойових дій на Західному фронті. «Дивна війна» завершилася з початком німецького наступу на Заході.

договір. Фінляндія втратила десяту частину території та економічної потужності; до СРСР відійшов Карельський перешийок, острови у Фінській затоці, західна частина півострова Рибачий, м. Выборг і ще два міста; півострів Ханко на 30 років було здано в оренду Радянському Союзу; понад 400 тис. фінів musiли перебраться за лінію нового кордону.

Радянська анексія Латвії, Литви і Естонії. Приєднання до СРСР Північної Буковини та Бессарабії. Восени 1939 р. радянське керівництво підписало договори про взаємодопомогу з трьома сусідніми з Фінляндією Балтійськими країнами: *Латвією, Литвою та Естонією*. Згідно з угодами, СРСР одержав право в разі загрози інших держав утручатися в їхні внутрішні справи. Улітку **1940 р.** під вигаданими приводами Радянський Союз увів у ці країни війська. Це була «тиха» окупація держав, які, за «пактом Молотова–Ріббентропа», СРСР уважав своєю «сферою впливу».

Під контролем радянських військ було проведено вибори до місцевих парламентів, які потім звернулися до Радянського Союзу з «проханням» прийняти країни до складу СРСР. У **серпні 1940 р.** Верховна рада СРСР задовольнила ці «прохання», і на політичній карті з'явилися Латвійська, Литовська й Естонська радянські республіки.

Наступними об'єктами радянської експансії стали *Бессарабія й Північна Буковина* — землі, які після розпаду в 1918 р. Австро-Угорської імперії опинились у складі Румунії. Заручившись нейтралітетом Німеччини, наприкінці червня 1940 р. СРСР висунув Румунії ультиматум з вимогою передати йому Бессарабію та Північну Буковину. Румунія musiла задовольнити вимогу Й. Сталіна. На початку серпня була утворена Молдавська РСР, а Північна Буковина ввійшла до складу Української РСР.

Окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Голландії, Бельгії та Люксембургу. З листопада 1939 р. до кінця січня 1940 р. А. Гітлер декілька разів скасовував наказ про початок наступу на Заході. За новим планом було передбачено вторгнення у Францію через Арденську ущелину в обхід «лінії Мажино».

На початку квітня **1940 р.** німецькі війська вторглися в Данію і швидко її окупували. Потім прийшов час Норвегії. Тут вони отримали підтримку місцевих **колабораціоністів**, очолюваних лідером норвезьких фашистів В. Квіслінгом.

Союзні війська висадились у Норвегії й спробували захопити з моря порт Нарвік, але німці, отримавши підкріплення, зірвали ці наміри. У результаті Німеччина одержала контроль над запасами залізної руди й захопила військово-морські та військово-повітряні бази. Упродовж місяця Норвегія була окупована; на початку червня британці евакуювали свої війська з країни. Втрата Норвегії була тяжким ударом для Великої Британії й спричинила урядову кризу. 10 травня новим прем'єр-міністром Великої Британії став 66-річний **Вінстон Черчілль**.

Того ж дня А. Гітлер завдав удар по трьох нейтральних країнах: Голландії, Бельгії та Люксембургу. У перший же день вторгнення в *Голландію* був знищений аеродром у Роттердамі, а саме місто зазнало бомбардування. Німецькі танки швидко розділили країну на дві частини. Королева й уряд емігрували до Британії, а на окупованій території був організований підпільний рух Опору.

Словник

Колабораціонізм, або **колаборація** (від фр. *collaboration* — співпраця) — співпраця з окупантами; у політичному лексиконі — синонім слова «зрада».

Особистості

Вінстон Черчілль (1874–1965) — прем'єр-міністр Великої Британії в 1940–1945 і 1951–1955 рр. Був міністром у декількох урядах. 10 травня 1940 р. очолив уряд і водночас став міністром оборони, лідером палати громад, а також лідером Консервативної партії. Один з ініціаторів створення антигітлерівської коаліції із США та СРСР.

Майже так само швидко було захоплено *Бельгію*. Британські та французькі війська потрапили в пастку й ледь не опинилися в оточенні. Німецькі танки стрімко просувалися до французького кордону; війська союзників були притиснуті до моря. Форсувавши р. Маас, німці обійшли «лінію Мажино» на північ від Седана й рушили на Париж.

Наприкінці травня бельгійський король та армія здалися німцям без консультацій із союзниками. Півмільйона британських і французьких солдатів відступали до невеликого порту *Дюнкерк*. Несподівано А. Гітлер наказав припинити їхнє переслідування. За 9 днів із Дюнкерка до Британії евакуювалося 340 тис. англійських і французьких військових. Однак 40 тис. французьких солдатів та офіцерів усе ж таки потрапило в полон; ворогу дісталися військова техніка та зброя.

Падіння Франції. Використавши ситуацію, на початку червня італійські війська вторглися з півдня до Франції, але були зупинені французькою армією. Німецький наступ на Париж був стрімким. Французький уряд вирішив не захищати столицю, оголосивши її «відкритим містом». 14 червня до Парижа урочисто ввійшли німці.

Гітлер зажадав, щоб умови капітуляції були підписані в тому ж вагоні, у якому французький маршал Ф. Фош прийняв у 1918 р. німецьку капітуляцію. **22 червня 1940 р.** в *Комп'єнському лісі* було підписано *перемир'я*, а через три дні французький уряд маршала *Анрі Петена* капітулював. Північна частина Франції та все узбережжя Атлантики аж до іспанського кордону були окуповані Німеччиною. На території, не зайнятій німцями, А. Гітлер дозволив сформувати маріонетковий французький уряд, який розмістився в курортному місті Віші.

Французи створили в Лондоні комітет «Вільна Франція» (з 1942 р. — «Франція, яка бореться») на чолі з генералом *Шарлем де Голлем*. Згодом був сформований Французький національний комітет — французький уряд у вигнанні.

Евакуація англо-французьких військ із Дюнкерка. Фото. 1940 р.

Свідчення

- Прочитавши висловлювання В. Черчілля, визначте, чи вплинуло падіння Франції на рішучість Великої Британії продовжувати боротьбу.

«Ми захищатимемо кожне село, кожне містечко, кожне місто. ...Ми швидше допустимо, щоб Лондон перетворився на купу руїн і попелу, ніж став... рабом. ...У важкі часи тільки так нація може зберегти свою свободу, а її уряд — захистити доручену йому справу».

З виступу Вінстона Черчілля по радіо 14 червня 1940 р. (Мускулы мира. — М. : Эксмо, 2007. — С. 181–182; 184)

«Битва за Англію». Після рішучих заяв В. Черчілля Німеччина почала готуватися до вторгнення на Британські острови. Операція 250-тисячного німецького морського десанту отримала назву «Морський лев».

Перший етап операції передбачав знищення Королівських військово-повітряних сил, аби безкарно бомбардувати Британські острови. Англійці ж покладалися на майстерність своїх пілотів і на *радар*, який завчасно виявляв наближення ворожих літаків. Битва розпочалася в **серпні 1940 р.** масованими бомбардуваннями німецької авіації. Британська розвідка зуміла розшифрувати німецькі коди, тому заздалегідь знала про дату й час німецьких авіанальотів. У відповідь британські льотчики бомбардували Берлін, після чого німецька авіація ще завзятіше бомбардувала цивільні об'єкти в Англії. 15 вересня Королівські військово-повітряні сили відбили дві атаки німецької авіації на Лондон, а через два дні операцію «Морський лев» відклали на невизначений термін. За два місяці авіанальотів Німеччина втратила 800 літаків. Унаслідок бомбардувань англійських міст до кінця 1941 р. загинуло майже 44 тис. мирних жителів, але Британія вистояла.

Війна в Північній Африці та на Балканах. У вересні 1940 р. італійські війська, розташовані в *Лівії*, виступили проти англійців у Єгипті. Спочатку італійцям щастило, однак британці посилили свою армію танками та підрозділами з Індії, Південної Африки, Австралії й Нової Зеландії. До літа 1941 р. Італія втратила африканські колонії Еритрею та Сомалі. Щоб зупинити просування британців у Північній Африці, у березні 1941 р. А. Гітлер мусив направити до Лівії німецькі війська.

Невдачі спіткали Б. Муссоліні також на Балканах. У жовтні 1940 р. італійська армія напала з окупованої Албанії на Грецію. Проте греки чинили героїчний опір і вигнали загарбників.

Водночас під приводом «надання допомоги», а насправді, щоб узяти під контроль румунську нафту, були введені німецькі війська в Румунію. Невдовзі А. Гітлер направив німецькі частини також до Угорщини й Болгарії.

У **квітні 1941 р.** німецька армія, а також війська Італії, Угорщини та Болгарії **вторглися в Грецію та Югославію.** За дванадцять днів німці окупували обидві країни. Формально А. Гітлер передав Грецію Б. Муссоліні, проте у великих містах розмістив німецькі гарнізони. Британські війська евакуювалися на добре захищений з моря грецький о. Крит, але невдовзі острів захопив німецький десант. Слабкою втіхою для британців було те, що в березні вони завдали значних втрат італійському флоту.

Суттєву допомогу Великій Британії надавали США. Президент Ф. Д. Рузвельт, незважаючи на нейтральний статус країни, домігся від конгресу рішення про надання Британії зброї та продовольства.

Воєнні дії (1939–1941)

Не здолавши Британію, А. Гітлер почав готуватися до нападу на СРСР, свого тимчасового союзника.

Підсумки першого етапу Другої світової війни

- Німецько-польська війна стала світовою.
- Через відсутність реальної підтримки Польщі Британією та Францією («дивна війна») країну поділили Німеччина та СРСР.
- Унаслідок бліцкригу на Заході були окуповані Франція та більшість держав Західної Європи.

- Використавши ситуацію, СРСР домігся територіальних поступок від Фінляндії, анексував Латвію, Литву, Естонію, Північну Буковину та Бессарабію.
- Єдиною країною, яка на першому етапі війни продовжувала чинити опір Німеччині, була Велика Британія.

Основні події

1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу.

17 вересня 1939 р. — уторгнення СРСР у Польщу.

1939–1940 рр. — радянсько-фінська («зимова») війна.

1940 р. — окупація Німеччиною Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу, Данії та Норвегії; Радянським Союзом — Латвії, Литви, Естонії, приєднання до СРСР Бессарабії, Північної Буковини; «битва за Англію».

1941 р. — окупація Німеччиною Греції та Югославії.

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «дивна війна», «колабораціонізм».
2. Використовуючи схему на с. 200, охарактеризуйте причини Другої світової війни.
3. Назвіть хронологічні межі й етапи Другої світової війни. Визначте її характер та основних учасників.
4. Використовуючи історичну карту (с. 208), висловлювання В. Черчілля (с. 203), уривки з історичних документів (с. 202), діаграми (с. 203), охарактеризуйте наслідки агресії Німеччини проти Польщі.
5. Оцініть участь СРСР спільно з Німеччиною у війні проти Польщі щодо історії та моралі.
6. Використовуючи історичну карту атласу, висловлювання О. Вехвіляйнена (с. 204), опишіть перебіг і наслідки радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. для Фінляндії, СРСР і для ситуації в Європі.
7. Розкрийте обставини приєднання до СРСР Балтійських країн, Бессарабії та Північної Буковини.
8. Завдяки чому Німеччині вдалося доволі легко перемогти Францію? Наведіть аргументи на підтвердження Вашого висновку.
9. Використовуючи історичну карту (с. 208), розкрийте перебіг воєнних дій на Балканах і в Північній Африці.
10. Сформулюйте основні підсумки першого періоду Другої світової війни.

§ 21. Події 1941–1942 рр.

1. Напад Німеччини на СРСР

У грудні 1940 р. А. Гітлер підписав директиву № 21 про затвердження плану війни проти СРСР — «*Барбаросса*». Спочатку датою початку операції було визначено травень 1941 р., проте через березневий переворот у Югославії дату нападу було перенесено на 22 червня. Разом з Німеччиною мали виступити Румунія та Фінляндія.

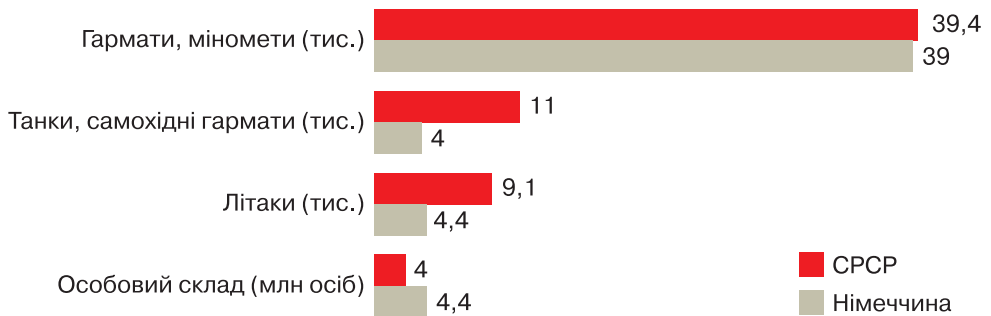
План передбачав, що основні сили Червоної армії будуть знищені в прикордонних боях, а німецька авіація зруйнує стратегічно важливі промислові центри СРСР. Війна мала закінчитися не пізніше листопада 1941 р. Імовірність ведення війни в умовах російських морозів німецьке керівництво навіть не розглядало.

Радянське керівництво отримувало від розвідників повідомлення про підготовку нападу, вони називали й конкретну дату – 22 червня. Проте Й. Сталін продовжував вірити, що А. Гітлер не нападе. Ігнорувалися й попередження від британців та американців. Зосередження німецьких дивізій уздовж кордону також мало б насторожити. Однак Радянський Союз сумлінно виконував свої зобов'язання й постачав Німеччині сировину та стратегічні матеріали. Навіть у перший день війни до Німеччини ще рухалися ешелони зі збіжжям.

22 червня 1941 р. на світанку німецькі війська атакували радянський кордон, розпочалася **німецько-радянська війна**.

- Проаналізуйте статистичні дані діаграми. Чи мала якась із двох армій суттєву перевагу?

Бойовий склад збройних сил СРСР і Німеччини, зосереджених на кордоні перед початком німецько-радянської війни

2. Події на радянсько-німецькому фронті

У перший день війни радянські війська втратили майже 200 літаків (причому більшість знищено на аеродромах), були зруйновані чи захоплені склади з боеприпасами, паливом, військовою технікою. Прикордонники відчайдушно оборонялись, однак німецькі війська швидко просувалися в глиб країни. Контрудари радянської армії у перший тиждень війни виявилися безрезультатними.

На північному напрямку в третій декаді червня в наступ пішли фінські війська й відвоювали Карельський перешийок. Німецька група армій «Північ» на початку липня досягла Пскова, група армій «Центр» протягом двох тижнів наступу в Білорусі оточила й узяла в полон під Білостоком і Мінськом 290 тис. червоноармійців. В Україні армії Південно-Західного фронту також зазнали поразки й були відкинуті від кордону. Радянський контрудар завадив групі армій «Південь» одразу захопити Київ, але загроза для української столиці залишалася.

Війська держав «Осі» просувалися вперед у середньому на 30 км за добу. Лише через тиждень після вторгнення був створений Державний комітет оборони (ДКО) на чолі з Й. Сталіним, який виступив 3 липня по радіо й оголосив про тактику «випаленої землі»: не залишати загарбникам «ні кілограма зерна, ні літра бензину». Промислові підприємства та матеріальні цінності евакуювали на схід СРСР.

На початку липня німецькі війська окупували Латвію, Литву, Білорусь, значну частину України й Молдови. На початку серпня група армій «Північ»

вийшла до Ленінграда, а війська групи армій «Центр» під Смоленськом узяли в полон 100 тис. радянських бійців, ще майже 40 тис. потрапили в полон під Ярославлем. В Україні група армій «Південь» оточила в районі Умані 20 радянських дивізій і вийшла до Дніпра.

Після цього А. Гітлер наказав спрямувати удари на південь (Київ, Донбас, багатий на нафту Кавказ) і на північ (Ленінград). Наприкінці серпня розпочався загальний наступ на Київ. У середині вересня дві німецькі танкові армії опинилися на відстані 200 км від столиці України, однак Й. Сталін відкидав неодноразові прохання командування Південно-Західного фронту дозволити відвести війська за Дніпро, аби уникнути оточення й полону.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловлюванням Ф. Моргуна. Яким запам'ятався підлітку відступ Червоної армії? Чи знаєте Ви історії реальних людей, які пережили події червня 1941 р.?*

«Безперервні потоки людей ішли, несучи на руках немовлят, ведучи підлітків, а за плечима — мішки й торбинки. Багато хто тягнув за собою візки... Безліч військової техніки й червоноармійців змішалися... тіснили один одного, утворювали... пробки й затори на... широких степових дорогах».

Зі спогадів Федора Моргуна, очевидця подій (Хто і де зірвав блицкриг? — Полтава : Дивосвіт, 2006. — С. 29)

Битва за Київ закінчилася катастрофою. 19 вересня німці обійшли місто, і сім радянських армій потрапили в оточення. Південно-Західний фронт був повністю розгромлений, а командувач генерал М. Кирпонос загинув. З оточення вирвалося лише 15 тис. бійців, а 665 тис. потрапило в полон. 26 вересня 1941 р. ввійшли в Київ.

На північному напрямку на початку вересня німці оточили Ленінград, проте контрудар радянських військ завадив їм захопити місто. Розпочалася блокада Ленінграда, яка тривала 900 днів і забрала життя сотень тисяч мешканців міста.

Наприкінці вересня 1941 р. німці розпочали наступ на Москву й у районі Вязьми та Брянська взяли в полон понад 660 тис. червоноармійців.

У жовтні 1941 р. німецькі війська захопили Крим, окрім Севастополя, Таганрог, Харків та головні міста Донбасу.

Німецький наступ спричинив паніку в радянській столиці: тисячі москвичів намагалися будь-що виїхати з міста. Німці стояли на відстані 30 км від Москви, однак вони були виснажені й призупинили наступ.

З листопада 1941 р. США поширили на СРСР дію закону про ленд-ліз¹ і почали доставляти морськими конвоями зброю та інші матеріали. Американські поставки здійснювались у критичні для Радянського Союзу періоди війни й відіграли важливу роль у стримуванні німецького наступу. До кінця листопада німецькі війська були зупинені на всіх напрямках, а в **грудні 1941 р.** радянські війська перейшли в контрнаступ і на початок 1942 р. відкинули німців на 100–250 км на захід. Невдача під Москвою стала першою великою поразкою Німеччини в цій війні.

¹ *Ленд-ліз* (від англ. *lend* — позичати і *lease* — здавати в оренду) — система передавання позики чи оренда озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, транспортних засобів, що здійснювалася США до країн антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням Ф. Гальдера й визначте, як Московська битва вплинула на виконання плану «Барбаросса» і нацистського блицкригу.

«Зруйновано міф про непереможність німецької армії. ...6 грудня можна вважати... одним з найфатальніших моментів у короткій історії Третього рейху. Сила й могутність А. Гітлера досягли свого апогею, і, починаючи з цього моменту, почали слабшати...»

Франц Гальдер, генерал, начальник штабу сухопутних військ Німеччини (Великая Отечественная война. 1941–1945. — М., 1998. — Кн. 1. — С. 279–280)

Проте закріпити успіх під Москвою радянському командуванню не вдалося. На середину квітня 1942 р. радянські війська, зазнавши значних втрат, припинили наступ. Спроби зняти блокаду Ленінграда також не дали результату й призвели до оточення в березні 1942 р. частини сил Волховського фронту. Улітку 1942 р. ініціатива знову перейшла до Німеччини.

Радянське командування очікувало продовження наступу на Москву, однак німці завдали удару на півдні. У травні вони розгромили Кримський фронт, у середині місяця захопили Керч, а на початку липня, після 9-місячної оборони — Севастополь. У Криму в полон потрапило чверть мільйона бійців.

Німецькі й румунські війська загрожували Кавказу, втрата якого суттєво наблизила б СРСР до поразки, бо без пального стала б непридатною бойова техніка. Невдачі на фронті підштовхнули Й. Сталіна до підписання в липні 1942 р. наказу № 227, що увійшов в історію під назвою «Ні кроку назад». Згідно з цим наказом, на фронті діяли загороджувальні загони, які розстрілювали всіх, хто наважувався відступити, навіть поранених.

Не зумівши захопити нафтові родовища поблизу азербайджанської столиці м. Баку, німецьке командування вирішило перерізати постачання нафти по р. Волзі. Головна битва відбулася в серпні 1942 р. під Сталінградом (нині Волгоград). З обох сторін у битві взяли участь понад півмільйона осіб. Наприкінці місяця німецька 6-а армія та війська союзних Німеччині держав досягли околиць міста.

БОЕЦ, ОКАЗАВШИЙСЯ В ОКРУЖЕНИИ

БОРИСЬ ДО ПОСЛЕДНЕЙ КАПЛИ КРОВИ

Радянський плакат. 1941 р.

- Проаналізуйте радянський пропагандистський плакат і німецьку агітаційну листівку. Що, на Вашу думку, спільного в цих документах, а чим вони відрізняються?

Німецька листівка, що закликала бійців Червоної армії здаватися в полон. 1941 р.

Свідчення

- *Ознайомтеся зі спогадами німецького та радянського офіцерів. Якою побачили Сталінградську битву її безпосередні учасники? У чому їхні настрої й оцінки збігаються, а чим вони відрізняються?*

«Це була жахлива, виснажлива боротьба... у руїнах і підвалах... великого міста... Танки повзли по купах сміття й уламках... Ворога не було видно. Але він там був... Щоночі сотні човнів перевозили підкріплення через широкий потік у руїни Сталінграда, і все розпочиналося спочатку... Становище майже не змінювалося, а боєздатність наших військ танула».

Р. Грамс, офіцер 14-ї танкової дивізії вермахту (Бешанов В. В. Год 1942 — «учебный». — Минск, 2002. — С. 561)

«З кожним днем... становище неабияк ускладнювалося через відсутність продовольства. У перші дні ще було трохи продуктів: консерви, сухарі. Потім усе скінчилося. І тоді почали викопувати з-під снігу вбитих коней... Ховалися від вітру й холоду в землянках і куренях, спали... на землі... це був навіть не сон, а напівзабуття смертельно втомлених людей, змучених холодом і голодом. День у день втома накопичувалася, але не переходила ту межу, за якою настає байдужість до долі. Ми не ставали “дикунами”, як називали нас німці».

О. Грибков, офіцер Червоної армії (Исповедь лейтенанта. — М. : Мысль, 1999. — С. 108–110)

У середині жовтня німці припинили наступ. Перший етап Сталінградської битви закінчився.

3. Події на фронтах Південно-Східної Азії, Північної Африки та в Атлантиці

У період боїв за Москву на Сході активізувалася Японія. Вона планувала захопити ресурси Південно-Східної Азії, зокрема нафтові родовища в Індонезії. **7 грудня 1941 р.** на світанку майже дві сотні японських літаків атакували тихоокеанську військово-морську базу США в **Перл-Гарборі на Гавайських островах**. 18 кораблів було потоплено або пошкоджено; майже 2,5 тис. американців загинуло. Того ж дня **США та Велика Британія оголосили війну Японії**. У відповідь Німеччина, Італія, Румунія, Угорщина й Болгарія оголосили війну Сполученим Штатам. Відтепер Ф. Д. Рузвельт уже не міг сподіватися, що участь США у війні обмежиться зоною Тихого океану.

У перші місяці 1942 р. японці досягли значних успіхів: біля східного узбережжя Малайї вони потопили два англійські кораблі, а згодом окупували всю Малайю. У лютому японці захопили Сингапур — важливу британську військово-морську базу. У полон потрапило майже 70 тис. британських та австралійських солдатів. Упродовж наступних трьох місяців японці захопили Голландську Ост-Індію (Індонезію) і Філіппіни, а також вторглися в Бірму й загрожували Північно-Східній Індії та Північній Австралії.

Проте невдовзі американці взяли реванш. У травні 1942 р. американський флот розбив японців у Новій Гвінеї й відвернув загрозу Австралії, а через місяць японський флот зазнав тяжких втрат у битві в районі атолу Мідвей.

У той час, коли німці наступали на Кавказ і билися за Сталінград, в Атлантиці німецькі підводні човни потопили чимало кораблів противника. Улітку 1942 р. ситуація для британських та американських сил в Атлантиці була майже безнадійною. Це був пік успіху Німеччини, Японії та Італії в Тихому океані.

Німеччина розпочала новий наступ у Північній Африці, загрожуючи британським військам у Єгипті, які охороняли Суецький канал. Командував німецькою армією генерал *Ервін Роммель*, на прізвисько «Лис пустелі». На щастя для британців, А. Гітлер так і не збагнув до кінця значення Північної Африки в стратегії цієї війни, тож не надав Е. Роммелю необхідного підкріплення.

Зміцнивши свої бази на о. Мальті в Середземномор'ї, британці могли, з одного боку, забезпечувати всім необхідним свої війська в Єгипті, а з іншого — блокувати німецькі поставки Е. Роммелю. Як наслідок, до осені 1942 р. генерали Г. Александер і Б. Монтгомері мали значну перевагу над Е. Роммелем. Наприкінці жовтня 1942 р. 8-а армія Б. Монтгомері розпочала наступ на німецько-італійську армію Е. Роммеля поблизу єгипетського міста Ель-Аламейн.

На початку листопада війська Британії та її союзників прорвали німецьку оборону й переможно завершили битву. Постачання нафти з країн Близького Сходу через Суецький канал було захищено.

Битва під Ель-Аламейном, а також битви під Сталінградом і на Курській дузі на радянсько-німецькому фронті, битва за атол Мідвей у Тихому океані (червень 1942 р.) стали *поворотним моментом Другої світової війни*. Після Ель-Аламейна тривалий період воєнних невдач антигітлерівської коаліції закінчився. Розпочався період перемог.

Розвиваючи успіх, британські й американські війська під командуванням *Дуайта Ейзенгауера* висадилися в Марокко й Алжирі, затиснувши німецьку армію з обох боків. Однак Е. Роммель організував потужну оборону в Тунісі й чинив відчайдушний опір аж до травня 1943 р. У результаті чверть мільйона німців та італійців потрапило в полон. Усе Північне узбережжя Африки було в руках союзників; Середземне море стало безпечним для судноплавства.

4. Формування антигітлерівської коаліції

Початком створення *антигітлерівської коаліції* стало підписання в середині червня 1941 р. представниками 13 країн *Спільної декларації про взаємодопомогу й відсіч агресії*. Основою коаліції були США, СРСР, Велика Британія та Китай. Упродовж 1941–1942 рр. відбулося декілька міжнародних зустрічей та підписано важливі угоди, зокрема *Атлантичну хартію 1942 р.* В угодах сформульовані принципи коаліції: взаємодопомога в боротьбі проти Німеччини, Італії, Японії та їхніх союзників; мобілізація військових, економічних і політичних ресурсів для боротьби проти агресорів. Члени коаліції зобов'язалися не укладати з країнами-агресорами перемир'я чи сепаратний мир, а також продовжити співробітництво після завершення війни.

У липні 1941 р. Велика Британія та СРСР підписали угоду про спільну боротьбу з нацистською Німеччиною. На початку 1942 р. коаліція об'єднувала 26 країн. За пропозицією Ф. Д. Рузвельта країни антигітлерівської коаліції почали називати *Об'єднаними Націями*. Саме вони після переможного завершення в 1945 р. Другої світової війни ініціювали створення Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Словник

Антигітлерівська коаліція — військове та політичне об'єднання держав і народів, які під час Другої світової війни боролися проти нацистської Німеччини та її союзників.

- Розгляньте плакати часів Другої світової війни. Які, на Вашу думку, принципи антигітлерівської коаліції вони розкривають?

(Напис на англійському плакаті: «Цей чоловік (росіянин) твій друг. Він воює за свободу»).

Радянський плакат. 1941 р.   Англійський плакат. 1941 р.

5. Окупаційний режим на окупованих територіях

До осені 1942 р. німці захопили величезну територію — від Волги й Кавказу до Атлантики. Управління цими територіями здійснювалось або безпосередньо окупаційною владою, або через маріонеткові національні «уряди». На деяких територіях, наприклад в *Австрії*, офіційно окупаційної влади не було, бо країна вважалася невід'ємною складовою Третього рейху.

Польща була генерал-губернаторством, де існувала німецька цивільна адміністрація. Окуповані землі *СРСР* поділили між різними адміністративними одиницями: округ «Остланд» — Латвія, Литва, Естонія, Білорусь; дистрикт «Галичина» — Галичина; рейхскомісаріат «Україна» — Поділля, Волинь, більша частина Подніпров'я; «Трансністрія» — зона окупації Румунії — південь України, Північна Буковина, території вздовж Дністра, Бугу й Дунаю.

В окупованій *Чехословаччині* було три види окупаційного управління: Словаччину проголосили незалежною державою (під контролем німців); Чехію й Моравію — протекторатом; Судетську область — частиною Німеччини. У *Франції* окупаційне двовладдя було втілене, з одного боку, у маріонетковому уряді в м. Віші, а з іншого — в окупації німцями й італійцями значної частини території країни.

Німеччина використовувала землю, корисні копалини, робочу силу загарбаних країн для задоволення власних потреб. До Німеччини безперервно рухались ешелони з промисловими товарами, зерном, сировиною та мільйонами «остарбайтерів» — добровільно чи примусово вивезених робітників зі Сходу. Також широко використовували працю військовополонених і в'язнів концтаборів.

Найстрашнішою сторінкою Другої світової війни стала жорстокість окупантів до цивільного населення. У німецьких концтаборах за наказами А. Гітлера й керівника СС Г. Гімлера було замордовано майже 12 млн в'язнів з усієї Європи. В окупованих країнах нацисти встановлювали «**новий порядок**».

Першими випробували на собі «новий порядок» поляки. Нацисти відправляли чоловіків, яким виповнилося 18 років, до трудових таборів у Німеччині, де їх виснажували тяжкою працею та нелюдськими умовами утримання.

Словник

«**Новий порядок**» — репресивний режим, який запроваджувався нацистською Німеччиною на окупованих територіях. Характерними проявами були фізичне знищення людей за расовими, національними та політичними ознаками, організація таборів смерті, примусове вивезення людей до Німеччини як рабської робочої сили, економічний грабунок окупованих країн.

У разі опору репресії посилювалися. У 1942 р. два чехи кинули бомбу в шефа німецької таємної поліції в Чехії Р. Гейдріха. У відповідь було розстріляно понад 1,3 тис. чехів, а 3 тис. євреїв відправили на смерть до концтаборів. Через місяць с. Лідице, мешканці якого не мали жодного стосунку до замаху, було вщент зруйноване, а його мешканці спалені живцем або вбиті.

6. Голокост

Жахлива доля в роки війни спіткала євреїв. Їх виселяли до спеціальних закритих районів — *гето*. Починаючи з 1942 р. нацисти масово розстрілювали євреїв або знищували їх у газових камерах концтаборів Бухенвальд, Заксенгаузен, Аушвіц, Дахау та ін. У ході війни було вбито майже 6 млн євреїв, зокрема 1,5 млн дітей. Понад 1,5 млн євреїв було знищено нацистами в Україні. Масове вбивство євреїв за расовою ознакою ввійшло в історію під назвою **Голокост**.

Однак євреї не були пасивними жертвами, вони чинили збройний опір нацистам. Символами єврейського опору в період Голокосту стали повстання у Варшавському, Мінському, Вільнюському, Білостоцькому гето, у концтаборі «Собібор» та інших місцях неволі.

Євреїв переховували від нацистів і колабораціоністів, діставали їм фальшиві (або чужі справжні) документи, організовували втечі з гето чи концтаборів, переправляли до партизанських загонів тощо.

Рятівникам єврейських родин Ізраїль присвоїв звання «Праведник народів світу». Станом на 2016 р. таке звання отримали 2,5 тис. українців.

7. Рух Опору

Окупаційна політика Німеччини та її союзників наражалася на спротив поневолених народів. На загарбаних територіях виникав **рух Опору**.

Рух Опору мав різні форми: організація страйків на підприємствах, пропагандистська робота, переховування поранених бійців, партизанська боротьба. Найбільшого розмаху цей рух набув у СРСР, Польщі та Югославії, Італії. На боротьбу піднялося також населення Франції, Албанії, Бельгії, Греції, Нідерландів і навіть Великої Британії, яка не була окупована. На Британських островах були створені загони для десантування на територію противника.

У русі Опору на теренах СРСР існували дві течії: комуністична (радянські партизани й підпільники) і національні (Українська повстанська армія (УПА), «Лісові брати» у країнах Балтії).

В Югославії до кінця 1941 р. діяло майже 80 тис. партизанів, очолюваних комуністом *Йосипом Броз Тіто*, а також сербські націоналістичні загони «четників» і хорватських «ушастів». На території Польщі діяли Армія Крайова (АК) і прокомуністична Гвардія Людова (ГЛ). У Греції розрізнені загони були об'єднані в Народно-визвольну армію.

На завершальному етапі війни бійці руху Опору майже всіх європейських країн при наближенні армій країн антигітлерівської коаліції підняли повстання.

Словник

Голокост (англ. *holocaust* — знищення, спалення) — безпрецедентне за масштабами знищення нацистами єврейського народу в роки Другої світової війни, геноцид.

Рух Опору — опір у роки Другої світової війни на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях, а також у самій Німеччині.

Бойова група французьких партизанів (макі). *Фото. 1944 р.*

Учасник Варшавського повстання на барикадах. *Фото. 1944 р.*

Більшість із них були результативними, проте в Польщі Варшавське повстання влітку 1944 р. було розгромлене німцями за бездіяльності Й. Сталіна.

У Німеччині відбулося кілька невдалих замахів на А. Гітлера. В Італії влітку 1944 р. була створена майже 100-тисячна партизанська армія. Бійці бельгійського й голландського рухів Опору рятували єврейські та ромські родини від відправлення до таборів смерті.

Щороку **10 квітня** відзначається *Міжнародний день руху Опору*.

Підсумки другого етапу Другої світової війни

- СРСР, маючи перевагу в живій силі й озброєнні, програв початковий період війни, але Німеччина не змогла знищити радянські війська в прикордонних боях і завадити їм відступити в глиб країни.
- На окупованих територіях нацисти встановили жорстокий окупаційний режим. Активно боролися проти окупантів сили руху Опору.
- На радянсько-німецькому фронті після поразки німців під Москвою виникли передумови для перелому у війні. Вони, проте, не були реалізовані через провальну весняно-літню кампанію 1942 р. (захоплення німцями Криму, Донбасу, вихід до Волги й Кавказу).
- Завдавши в червні–листопаді 1942 р. поразки німецьким, італійським, румунським та угорським військам у першій битві під Сталінградом, німецьким та італійським — під Ель-Аламейном і в Північній Африці, японським — біля атолу Мідвей, країни антигітлерівської коаліції перехопили стратегічну ініціативу на всіх фронтах.
- Вступ у війну США, утворення антигітлерівської коаліції (СРСР, США та Велика Британія), а також подальше розширення її складу не залишали А. Гітлера шансів на перемогу.

Основні події

22 червня 1941 р. — напад Німеччини та її союзників на СРСР. Початок другого етапу Другої світової війни.

7 грудня 1941 р. — напад японців на Перл-Гарбор, вступ у війну США.

грудень 1941 р. — розгром німців під Москвою.

1942 р. — підписання Атлантичної хартії.

жовтень–листопад 1942 р. — перемога британської армії над німецько-італійською армією Е. Роммеля під Ель-Аламейном (Північна Африка).

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «антигітлерівська коаліція», «новий порядок», «Голокост», «рух Опору».
2. Охарактеризуйте основні події другого етапу Другої світової війни.
3. Чому, на Вашу думку, у червні 1941 р. Червона армія не змогла зупинити наступ німецьких і союзних Німеччині військ?
4. Охарактеризуйте стратегічну важливість України, Ленінграда, Москви, Сталінграда й Кавказу для переможного завершення війни.
5. Чи вважаєте Ви, що наказ № 227 був правильним і своєчасним кроком Й. Сталіна, аби виправити ситуацію у військах і зміцнити дух армії?
6. Розкрийте значення, основні принципи й етапи створення антигітлерівської коаліції.
7. Назвіть особливості та цілі нацистського окупаційного режиму в загарбаних країнах Європи.
8. Якими були причини розгортання руху Опору на окупованих територіях, його політична орієнтація, форми й методи боротьби?
9. Назвіть та обґрунтуйте фактами підсумки другого етапу Другої світової війни.

§ 22. Корінний перелом у Другій світовій війні

1. Сталінградська битва

Битва за Сталінград тривала із **середини липня 1942 р. до початку 1943 р.** У вересні 1942 р. командувач 6-ї німецької армії генерал *Фрідріх Паулюс* розпочав наступ на Сталінград, щоб прорватися до нафтових родовищ на Кавказі. Під час першого штурму міста (липень–листопад 1942 р.) його війська пробилися до Волги лише на ділянці в півкілометра. Після цього бої велися в тісних міських кварталах і набрали затяжного позиційного характеру. Під Сталінградом стало очевидно, що вермахт уже не має достатньо сил для швидкого успішного наступу. Спроби радянського командування розбити німецькі війська лобовими атаками також були невдалими й призвели до невинуватих людських втрат. Для розгрому німців було розроблено операцію «Уран»: виснаження противника в оборонних боях, контрнаступ та оточення ворожої армії.

Сталінградська битва стала однією з найзапекліших у війні. Німці зруйнували промислові об'єкти міста. Райони, захоплені однією стороною, протягом доби противник повертав під свій контроль. Виснаживши німецькі частини в оборонних боях, 19 листопада радянські війська завдали контрудару. Основна частина німецької армії (300 тис. осіб) опинилася в оточенні. А. Гітлер категорично відкинув пропозицію Ф. Паулюса прорвати кільце оточення ізсередини. Він розраховував на танковий прорив іззовні. Проте наступ провалився й армія Ф. Паулюса була кинута напризволяще. Спроби налагодити «повітряний міст» для постачання оточеним продовольства й боєприпасів були безуспішними. Тим часом настали морози, які ще більше ускладнили становище німецьких військ.

А. Гітлер наказав Ф. Паулюсу боротися до останнього патрона й присвоїв йому звання фельдмаршала. Наприкінці січня 1943 р. вибір у німців був невеликий: або померти від холоду й голоду, або здатись у полон. Ф. Паулюс у передостанній день січня обрав друге. Уперше в історії Німеччини в полон потрапив фельдмаршал. Решта оточених військ капітулювала через три дні.

У Німеччині оголосили в цей день жалобу. Загалом втрати Німеччини за весь період Сталінградської битви становили майже 1,5 млн осіб.

Звігнення

- Проаналізуйте уривки з листів німецьких солдатів з-під Сталінграда. Який настрій панує в цих листах? Які події битви на Волзі змінили настрої солдатів вермахту?

«Мої руки перестали мене слухатися ще з початку грудня. Мізинець лівої руки відсутній... три середні пальці на правиці відморожені. Я можу тримати чашку тільки великим пальцем і мізинцем ...Нині я цілком безпорадний, бо тільки втративши пальці, людина розуміє, наскільки вони їй потрібні... Мені не залишається нічого іншого, як відрубати собі вже мертву руку».

«Я був шокований, коли побачив карту. Ми кинуті напризволяще, без будь-якої допомоги ззовні. Гітлер кинув нас у біді. Чи дійде цей лист до вас, залежить від того, чи втримаємо ми аеродром. ...Ми вже здогадуємося, чим усе це закінчиться. Але ми не хочемо здаватись у полон. Коли Сталінград упаде... ви вже, напевно, знатимете, що я не повернуся».

*З листів до рідних невідомих німецьких солдатів із Сталінграда
(http://www.historylearningsite.co.uk/battle_of_stalingrad.htm)*

2. Поразка німецьких військ на Орловсько-Курській дузі

На початку лютого 1943 р., розвиваючи наступ після Сталінграда, радянські війська відвоювали в німців **Курськ** і **Белгород**, а в середині місяця — **Харків**. Проте контратаки групи армій «Дон» фельдмаршала *Еріха Манштейна* змусили Червону армію залишити Харків і Белгород та відступити за р. Сіверський Донець. Між Курськом та Орлом утворився 150-кілометровий вигин (дуга), що нависав над флангами німецьких армій «Центр» і «Південь». Наприкінці березня 1943 р. на радянсько-німецькому фронті завдовжки понад 2 тис. км запанувала тиша. Для зміцнення морального духу в Німеччині й утримання союзників Гітлеру потрібна була перемога на радянсько-німецькому фронті.

Гітлер та його штаб планували розпочати наступ (операція «Цитадель») спочатку в травні 1943 р., але потім відклали атаку до початку липня. Вони були впевнені, що ретельно підготовлений наступ неодмінно прорве радянську оборону.

Німецький наступ не став для Червоної армії несподіванкою, бо впродовж кількох місяців вона спостерігала за його підготовкою. Маючи перевагу над німцями в живій силі й техніці, радянське командування вирішило перейти до демонстративної оборони. Радянські дивізії заздалегідь оточили свої позиції смугою мінних полів, траншеями й замаскованими артилерійськими позиціями. Після того як оборона максимально виснажить наступаючі ворожі армії, у бій мали вступити свіжі резерви.

Отримавши від полонених інформацію про час початку наступу, радянські артилеристи вночі 5 липня піддали масованому артилерійському обстрілу ворожі війська, які вийшли з укриття й готувалися до атаки. Стало очевидно, що німецький план викрито й елемент раптовості втрачено.

Лише через дві години німці відкрили вогонь у відповідь; в атаку пішли танки й піхота. Більше тижня тривали жорстокі бої. Оминаючи мінні поля, німецькі танки потрапляли в зону артилерійського обстрілу. Радянська оборона «прогнулася», але вистояла.

- Розгляньте фотографії, зроблені під час Курської битви. Визначте, у який період битви (початковий чи завершальний) зроблено кожну з них. Як Ви вважаєте, фотокореспондент якої країни зробив кожен із знімків? Відповіді обґрунтуйте.

Масштабна танкова битва Другої світової війни відбулася в ході Курської операції під с. Прохорівкою. У ній взяли участь з обох сторін від 6 до 6,5 тис. танків і самохідних гармат. Німці завдали удару на південній ділянці фронту, але радянські війська зупинили їх, розгромивши танкову еліту рейху. 12 липня А. Гітлер наказав припинити наступ, що коштував Німеччині майже 30 тис. загиблих і 60 тис. поранених.

3. Наступальні операції Червоної армії. Визволення території СРСР, перенесення військових дій у Центральну та Східну Європу. Бойові дії на Західному фронті та на Сході

Після Курської битви війська радянського Центрального фронту продовжили наступ. Однак командування вирішило його пригальмувати й спрямувати війська 1-го Українського фронту генерала *Миколи Ватутіна* на взяття столиці України. Штурм німецької оборони на Дніпрі розпочався 3 листопада 1943 р. Й. Сталін поставив завдання взяти Київ до 7 листопада — річниці більшовицького перевороту 1917 р.

Помилки, допущені радянським командуванням у плануванні операції, призвели до невиправданих втрат людей та бойової техніки. Лише **6 листопада 1943 р.** після запеклих боїв радянські війська ввійшли в українську столицю. Через тиждень німці в ході контрнаступу знову захопили Житомир і до грудня загрожували також Києву. Київська операція призвела до загибелі понад 400 тис. бійців, значну частину яких становила «чорна піхота» («чорнопіджачники», «чорносвітники») — невідготовлені й беззбройні чоловіки та підлітки, мобілізовані на території, залишеній німцями, яких кидали в бій на неминучу загибель.

Літньо-осінню кампанію 1943 р., що розпочалася битвою на Орловсько-Курській дузі, вермахт програв. У ході наступу радянські війська просунулися на захід на 300–600 км і зайняли майже дві третини окупованих територій: західні області Росії, Лівобережну Україну; Червона армія вступила в Східну Білорусь. Вермахт утратив половину своєї армії на Сході. Значними були й втрати радянських військ — понад 700 тис. убитих і поранених.

У 1944 р. наступ Червоної армії продовжився. Наприкінці січня німецькі й фінські війська відступили від Ленінграда на 150–300 км, але остаточно розгромити групу армій «Північ» і прорватися на Балтику радянським військам тоді не вдалося.

В Україні в середині лютого 1944 р. в районі Корсунь-Шевченківського (Черкаська область) капітулювало 30-тисячне угруповання німецьких військ. Невдовзі радянські війська вийшли на лінію кордону України. Наприкінці

квітня 2-й та 3-й Українські фронти, які наступали в напрямку Румунії, прорвалися до Чорного моря. Водночас війська 4-го Українського фронту, окремої Приморської армії та кораблі Чорноморського флоту до середини травня звільнили Севастополь і весь Кримський півострів.

Критична для А. Гітлера ситуація на Східному фронті була посилена кризою на *Західному фронті*. Ще в липні 1943 р. союзні війська висадилися в Сицилії й у середині серпня захопили цей італійський острів. У травні 1944 р. капітулювало 240-тисячне німецько-італійське військо в Тунісі, на півночі Африки.

Наслідком цих подій стало падіння режиму Б. Муссоліні. Король відправив його у відставку й ув'язнив. За кілька тижнів новий керівник італійського уряду маршал П. Бадольо попросив про перемир'я. Гітлер направив до Італії німецькі війська, аби зупинити наступ союзників з півдня, який розпочався у вересні. Спецгрупа німецьких десантників звільнила Б. Муссоліні, після чого він створив на півночі Італії маріонетковий уряд у м. Сало (звідси назва — «Республіка Сало»). Наприкінці війни Б. Муссоліні захопили й розстріляли партизани.

Війна на Тихому океані (1941–1945)

У червні 1944 р. від гітлерівців було звільнено Рим; північ Італії німці утримували до весни наступного року.

На *Далекому Сході* в 1943–1944 рр. Японія відчайдушно обороняла від американських і австралійських військ численні острови, на яких були розташовані японські гарнізони. Війська союзників зазнавали значних втрат, бо добре захищені острови доводилося штурмувати лобовими атаками.

Основною подією на Тихоокеанському фронті в 1943 р. стала битва за о. Окінаву. Втрати японців становили тут понад 100 тис. солдатів. Ще 20 тис. померло в печерах, у яких вони рятувалися від американських бомб, снарядів і вогнеметів. Загинуло також 80 тис. цивільного населення острова.

Американці втратили в битві за Окінаву майже вдсятеро менше солдатів, ніж японці.

- *Ознайомтеся з американською листівкою. Чого, на Вашу думку, у цій листівці більше: уболівання за долю цивільного населення Окінави чи спроби чинити психологічний тиск на гарнізон і мирних мешканців острова?*

Звернення до цивільних біженців. Американська листівка, яку скидали на о. Окінаву з літаків.

(Написи (за годинниковою стрілкою, починаючи з верхнього лівого кута): «Остерігайтеся літака!»; «Остерігайтеся дороги!»; «Не ходіть поблизу складів боєприпасів!»; «Остерігайтеся перебувати поблизу військових позицій!» Напис у центрі, під зображенням пораненого: «Якщо ви знехтуєте будь-яким з цих попереджень, на вас чекає сумна доля»).

У 1944 р., після знищення більшості японських кораблів у битві в затоці Лейте, американці відновили контроль над Філіппінами. Американці й британці розпочали регулярні бомбардування японських міст, навіть Токіо. Проте стало зрозуміло, що остаточне завоювання Японії з її двомільйонною дисциплінованою армією потребуватиме значних жертв.

Водночас з баз, розташованих в Індії, англійці завдали удар по японцях у Бірмі. Японці також були змушені воювати з місцевими партизанами. Спроба в 1944 р. перейти в наступ проти Індії завершилася для японців черговою невдачею. Поразка Японії була питанням часу.

4. Зміна ролі чоловіка й жінки в повсякденному житті в умовах війни

Майже в усіх країнах, які брали участь у війні, життя жінок істотно змінилося. Роль жінки значно зросла, можливості розширилися, щоправда, разом із розширенням кола обов'язків. Жінки опанували традиційні чоловічі професії. Доля жінок часто була трагічною, наприклад доля єврейських жінок у роки Голокосту. Вони героїчно боролися проти нацизму зі зброєю в руках нарівні з чоловіками. Дуже важливу роль відігравали жінки в усіх країнах у русі Опору.

СРСР був єдиною країною в роки війни, де існували жіночі військові підрозділи, зокрема жіночий авіаційний полк «нічні відьми»; були також жінки-снайпери, розвідниці, зенітниці. Майже 800 тис. радянських жінок воювало на фронті. Вони служили у війську, працювали в госпіталях тощо.

а)

б)

в)

Плакати часів Другої світової війни: а) радянський; б) англійський; в) американський

Гострою проблемою в тилу в роки війни була нестача робочих рук. На фронт пішли мільйони чоловіків, на виробництві їх замінили жінки, пенсіонери й підлітки.

Жінки не тільки виконували, а й перевиконували чоловічі норми, працювали на металургійних, хімічних та оборонних заводах. Вони опанували спеціальності машиністів парових машин, токарів, зварювальників. Сільське господарство повністю трималося на жіночих плечах.

У *Великій Британії* жінки працювали на військових заводах, фермах, у госпіталях. Їх вербували до небойових підрозділів, які обслуговували Королівський військово-морський флот, цивільну авіацію. Також жінки брали участь у спеціальних операціях, зокрема на території окупованих нацистами країн Європи.

У *США* жінки брали участь у боях як пілоти, медичні сестри, зв'язківці. Усього в американському війську служили 350 тис. жінок. Американські жінки проходили небойову військову службу в спеціальних підрозділах, у допоміжних військово-повітряних силах, працювали на військових заводах.

В окупованій *Польщі* жінки відігравали важливу роль у русі Опору, зокрема розповсюджували листівки, були розвідницями, зв'язківцями в партизанських загонах. Під час Варшавського повстання (1944) чимало жінок зі зброєю в руках брало безпосередню участь у бойових діях.

У *Фінляндії*, союзниці Німеччини, жінки доглядали за пораненими, сигналізували про авіанальоти. Фінські жінки не служили в бойових підрозділах, але брали участь у допоміжних збройних формуваннях.

Становище жінок у *Німеччині* у роки війни змінювалося залежно від ситуації на фронті. У переможні роки війни до Німеччини вагонами везли матеріальні цінності з окупованих країн, на виробництві працювали оstarбайтери — іноземні робітники із Східної Європи.

Після декількох серйозних поразок німецьке командування почало залучати жінок до канцелярської роботи. Також їхню працю використовували в армії (зокрема, у службі зв'язку), поліції. Наприкінці війни жінки служили в частинах СС, які охороняли в'язнів концтаборів (наприклад, у таборі Равенсбрюк).

Коли ж розпочалися регулярні бомбардування німецьких міст авіацією союзників, на територію Німеччини вступили війська антигітлерівської коалі-

ції й країна перетворилася на поле бою, німецькі жінки повною мірою відчували на собі страждання, яких упродовж усіх років війни зазнавали жінки країн, що стали жертвами нацистської агресії.

Підсумки третього етапу Другої світової війни

- Військова кампанія 1943 — весни 1944 р. розпочалася масштабною битвою під Сталінградом, успіх якої був закріплений у Курській битві, і завершилася виходом Червоної армії до державного кордону СРСР з подальшим перенесенням бойових дій на територію Східної та Центральної Європи.
- На Орловсько-Курській дузі були знищені найкращі танкові війська вермахту.
- Німеччина на Західному фронті та Японія на Далекому Сході остаточно втратили ініціативу й на всіх напрямках розпочали оборону. Неминучість поразки Німеччини та її союзників ставала дедалі чіткішою.
- Війна змінила роль чоловіка й жінки; жінки брали безпосередню участь у бойових діях, а також несли на собі основний тягар обов'язків на виробництві та в побуті.

Основні події

17 липня 1942 р. — 2 лютого 1943 р. — Сталінградська битва.

5 липня — 23 серпня 1943 р. — битва на Орловсько-Курській дузі.

Липень 1943 р. — десант союзників на Сицилії.

6 листопада 1943 р. — взяття Червоною армією м. Києва.

Залитання та завдання

1. Поясніть причини переходу в 1943 р. стратегічної ініціативи до радянських військ.
2. Поясніть значення терміна «корінний перелом». Чому, на Вашу думку, саме Сталінградська битва, битва під Аль-Алемейном та битва за Мідвей ототожнюються з корінним переломом у Другій світовій війні?
3. Ознайомтеся з уривками зі щоденника німецького солдата В. Гофмана. Визначте, у який з періодів Сталінградської битви зроблено кожен із трьох записів. Охарактеризуйте перебіг і результати Сталінградської битви.

«Командири рот кажуть, що російські війська розбиті... Вийти до Волги й узяти Сталінград для наших армій не така вже й складна справа. Фюрер знає, де в росіян слабке місце, перемога близька».

«Сталінград — це пекло! Щасливі ті, хто зазнав лише поранень, вони, безперечно, будуть удома й разом з рідними відсвяткують перемогу».

«Коней уже всіх з'їли. ...Солдати подібні до мерців чи божевільних, які шукають, що б запхати до рота. Вони вже... не мають сили ходити, нагинатися й ховатися. Хай їй трясця, цій війні!»

4. Охарактеризуйте бойові дії на Західному фронті та на Далекому Сході.

5. Як в умовах війни змінилася роль чоловіка й жінки? Порівняйте долю жінок у роки Першої та Другої світових воєн.

§ 23. Завершальний етап Другої світової війни. Розгром держав «Осі»

1. Відкриття Другого фронту в Європі

Питання про відкриття союзниками СРСР *Другого фронту* в Європі було чи не головним на всіх етапах переговорів між СРСР, США та Великою Британією.

У листопаді 1943 р. в іранській столиці *Тегерані* відбулася *конференція* за участю *«Великої трійки»*. На ній обговорювалася військова стратегія на завершальному етапі війни та облаштування післявоєнної Європи. Одним з основних для Й. Сталіна питань було питання про дату висадки англо-американських військ у Європі, що послабило б тиск Німеччини на радянсько-німецькому фронті.

Відтоді, як СРСР у ході війни став членом антигітлерівської коаліції, Й. Сталін наполягав на відкритті Другого фронту. В. Черчілль і Ф. Д. Рузвельт пояснювали зволікання тим, що будь-яка спроба висадити війська в Західній Європі без належної підготовки може призвести до зайвих втрат. До радянської перемоги під Сталінградом у січні 1943 р. Й. Сталін побоювався, що СРСР не зуміє самостійно стримати Німеччину. Після Сталінграда й Курська відкриття Другого фронту набуло також політичного значення. Він боявся, що британський прем'єр та американський президент можуть підписати сепаратну мирну угоду з Німеччиною.

У Тегерані Й. Сталін нагадав В. Черчіллю та Ф. Д. Рузвельту про їхню обіцянку висадити десант у 1942 р. Потім союзники відклали висадку військ у Франції до весни 1943 р., однак і цей термін було порушено. Після дискусії учасники конференції домовилися про відкриття Другого фронту навесні 1944 р. Й. Сталін пообіцяв, що майже одночасно з висадкою військ у Франції Червона армія розпочне наступ на радянсько-німецькому фронті. Відповідальним за висадку військ в Нормандії з подальшим наступом на південь Франції (операція *«Оверлорд»*) було призначено генерала Д. Ейзенгауера. Союзники мали захопити п'ять плацдармів і прорвати *«Атлантичний вал»* — потужні берегові укріплення, розміщені від Данії до Іспанії через територію Франції. Операція потребувала ґрунтовної підготовки. У першій половині 1944 р. на півдні Англії був організований величезний військовий табір, у якому тренувалися війська союзників. Зону майбутньої висадки військ контролювали 50 німецьких дивізій під командуванням Е. Роммеля. Уторгненню передували масовані повітряні бомбардування німецьких позицій, унаслідок яких було знищено майже всі мости через р. Сену.

Словник

Другий фронт — воєнні дії США, Великої Британії та їхніх союзників проти Німеччини в Західній Європі в 1944–1945 рр. До червня 1944 р. США воювали переважно на Тихому океані проти Японії, а Велика Британія — в Африці й Азії.

«Велика трійка» — так називали керівників трьох провідних країн антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни: Ф. Д. Рузвельта (США), В. Черчілля (Велика Британія) та Й. Сталіна (СРСР).

Морський десант в Нормандії
(Південна Франція). *Фото. 6 червня 1944 р.*

На світанку **6 червня 1944 р.** за несприятливої погоди понад 4 тис. бойових і транспортних кораблів подолали Ла-Манш. Їх прикривали з повітря сотні літаків. На узбережжі Нормандії на відстані 30 км від гирла р. Сени та Шербурського півострова висадилися 15,6 тис. бійців, а також 23 тис. американських і британських парашутистів.

Німці, які очікували напад у районі Кале, були захоплені зненацька. Незважаючи на ефект раптовості, німці чинили впертий опір. У перший день боїв союзники втратили майже 5 тис. солдатів.

Свідчення

- *Ознайомтеся з уривками з листування В. Черчілля та Й. Сталіна. Порівняйте викладену в них інформацію з рішеннями Тегеранської конференції. Чи дотримувалися керівники Великої Британії та СРСР узятих на себе зобов'язань?*

«Початок був добрий. Міни, перешкоди й берегові батареї значною мірою подолано. Повітряні десанти були успішними й масштабними. Висадка піхоти розгортається швидко, багато танків і самохідних гармат уже на березі».

Вінстон Черчілль, 6 червня 1944 р.

«Ваше повідомлення про успішний початок операції “Оверлорд” отримав. ...Літній наступ радянських військ, організований згідно з домовленістю на Тегеранській конференції, розпочнеться в середині червня... Наприкінці червня й упродовж липня наступальні операції перетворяться на загальний наступ радянських військ».

Йосиф Сталін, 6 червня 1944 р.

(Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1989. — Т. 1. — С. 260)

У ніч на 13 червня проти Британії було застосовано розрекламовану нову німецьку зброю — ракети «фау-1». Проте ні ця «зброя відплати», ні відчайдушний опір уже не могли виправити ситуацію. Протягом наступних кількох днів у Нормандії з моря й повітря висадилося понад 156 тис. солдатів, що остаточно

схилило шальки терезів на сторону союзників. Наступним етапом став наступ союзників на півдні Франції. Наприкінці липня американці прорвали німецьку оборону й спільно з британськими військами через місяць оточили й узяли в полон 50 тис. німецьких вояків.

2. Завершальний етап війни в Європі. Поразка Німеччини та її європейських союзників

На початок весни 1944 р. і Червона армія, і вермахт були виснажені боями. Проте військову перевагу мали радянські війська.

Перед Червоною армією стояло завдання повністю звільнити територію СРСР і вивести з війни європейських союзників Німеччини. Планували почергово розгромити німецькі армії на півдні, у Білорусі, у західній частині України, у Балтії та на Балканах. Перший удар був запланований у Білорусі, де тримала оборону група армій «Центр».

План наступу (операція «*Багратіон*») передбачав, що чотири радянські фронти обійдуть противника з флангів та оточать групу армій «Центр» (50 дивізій) у районі Мінська. Німці ж помилково чекали радянського наступу не в Білорусі, а в Україні.

Операція «Багратіон» розпочалася в день річниці нападу Німеччини на СРСР. У цій битві вермахт виявив стійкість, а Червона армія — велике бажання перемогти. Під Вітебськом і Бобруйськом в оточення потрапили два німецькі угруповання.

На північному напрямку в червні 1944 р. Червона армія розгорнула наступ у Балтії проти групи армій «Північ», проте він не досяг мети. Улітку Червона армія вдруге після «зимової» війни штурмувала «лінію Маннергейма». Після взяття Виборга й захоплення Карельського перешийка в середині вересня Фінляндія підписала перемир'я.

На заході в другій половині серпня 1-й Білоруський фронт під командуванням *Костянтина Рокоссовського* вийшов до польського кордону. Операція «Багратіон» успішно завершилася. Завдяки перемогам Червоної армії в Білорусі, а союзників у Франції, на початку серпня Туреччина розірвала відносини з Німеччиною.

Наприкінці серпня 1944 р. Червона армія підійшла до Варшави, де майже місяць тривало повстання (понад 30 тис. повстанців), яке розпочала Армія Крайова за підтримки польського імміграційного уряду в Лондоні. Повстанці, протримавшись понад два місяці, на початку вересня склали зброю; загинуло 22 тис. поляків.

Одні історики вважають, що Червона армія не мала сил узяти Варшаву, інші наполягають, що Й. Сталін зупинив війська, щоб повстання було придушене німцями й у повоєнній Польщі до влади прийшов прорадянський уряд.

У цей же період Червона армія перейшла в наступ на півдні, що спричинило в Румунії політичну кризу: генерала Й. Антонеску було заарештовано, а Румунія оголосила Німеччині війну. На початку вересня відбулося повстання й у столиці Болгарії Софії, після чого Болгарія також перейшла на сторону антигітлерівської коаліції. Наступ на балканському напрямку мав не стільки військове, скільки політичне значення: Й. Сталін і В. Черчилль заочно змагалися за домінування на Балканах після війни.

Наприкінці вересня війська 2-го й 3-го Українських фронтів, Дунайської флотилії спільно з болгарськими військами та Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ) на чолі з Й. Броз Тіто розпочали Белградську стратегічну

операцію. Вона тривала майже місяць і завершилася звільненням югославської столиці. До кінця року було звільнено Сербію, Чорногорію й Македонію, а на решті югославської території тривали бої НВАЮ з окупантами.

У серпні сталися важливі події й на Західному фронті: британсько-американські війська за підтримки французьких військ і партизанів, що підпорядковувалися **Шарлю де Голлю**, рухалися на Париж. У місті в середині серпня вибухнуло повстання, та французька бронетанкова дивізія з власної ініціативи вирушила на допомогу повстанцям. 25 серпня за участі американських піхотинців Париж було звільнено, і наступного дня Ш. де Голль провів на Єлисейських полях парад переможців. Невдовзі було звільнено всю територію Франції.

Особистості

Шарль де Голль (1890–1970) — французький державний та політичний діяч, генерал. Спочатку став відомий як фахівець з військової теорії. Після капітуляції Франції в 1940 р. переїхав до Великої Британії, звідки керував французьким рухом Опору. Ш. де Голль був для французів незаперечним авторитетом у боротьбі проти нацизму. У 1944 р. очолив тимчасовий уряд Франції.

На **міжнародній конференції у м. Квебеку (Канада)** у 1944 р. учасники антигітлерівської коаліції обговорили проблеми післявоєнної Німеччини, ухвалили спільні рішення щодо завершення війни з Японією та врегулювання територіальних питань у Південній Азії.

Після розгрому німецьких та угорських військ у ході Вісло-Одерської операції (середина січня — початок лютого 1945 р.) Угорщина підписала перемир'я з Об'єднаними Націями й оголосила Німеччині війну.

Війна наближалася до завершення і світові лідери, насамперед «Велика трійка», переймалися не тільки підготовкою вирішальних воєнних операцій, а й тим, яким буде світ після перемоги над нацизмом. Восени 1944 р. на міжнародній конференції у Вашингтоні союзники прийняли рішення створити Організацію Об'єднаних Націй (ООН) замість Ліги Націй. Було вирішено, що кожна країна-член ООН матиме один голос, законодавчим органом буде

В Черчілль, Ф. Д. Рузвельт,
Й. Сталін (зліва направо).
Фото. Ялта, 1945 р.

Генеральна Асамблея, а виконавчим — Рада Безпеки. Постійними членами Ради Безпеки ставали Велика Британія, СРСР, США й Китай. Ці країни отримували право вето. Гостра дискусія розгорнулася щодо членства в ООН. Було вирішено обговорити це питання на наступній зустрічі «Великої трійки».

У лютому 1945 р. у Лівадійському палаці в Ялті відбулася **Кримська (Ялтинська) конференція** лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великої Британії) за участю міністрів оборони й міністрів закордонних справ. Це була остання зустріч «Великої трійки» у повному складі — 12 квітня 1945 р. Ф. Д. Рузвельт помер.

Воєнні дії в Європі (листопад 1942 р. – травень 1945 р.)

Основні рішення Ялтинської (Кримської) конференції

Створення Організації Об'єднаних Націй	<ul style="list-style-type: none"> • Й. Сталін погодився, що членами-засновниками ООН будуть, крім СРСР, також Україна й Білорусь як республіки, що найбільше постраждали під час війни. • Постійні члени Ради Безпеки ООН отримали право вето з усіх питань, крім процедурних. • Статут ООН домовились ухвалити на конференції в м. Сан-Франциско (США) (25 квітня 1945 р.).
Порядок та умови окупації Німеччини після її безза-стережної капітуляції	<ul style="list-style-type: none"> • Збройні сили СРСР, США та Великої Британії відповідатимуть у своїх зонах окупації за <i>денацифікацію</i>, <i>демлітаризацію</i> й <i>демократизацію</i> (принцип трьох «д»). Франції запропонували також зону окупації, а також участь у Міжсоюзницькій контрольній комісії. • Німеччина зобов'язувалася максимально відшкодувати союзним державам завдані збитки (виплатити репарації).
Закінчення війни з Япо-нією	<ul style="list-style-type: none"> • СРСР вступить у війну з Японією через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі. • Кордони й державний статус Монголії не змінюватимуться. • СРСР передавали південну частину о. Сахалін; також він анексував Курильські острови. • Військово-морську базу Порт-Артур передавали Радянському Союзу. • Китайські Східну та Південну залізниці передавали в управління китайсько-радянської компанії. • Японія втрачала острови й архіпелаги в Тихому океані, якими вона управляла на основі мандата Ліги Націй. • США та СРСР домовилися визволити Корею від японської окупації та поділити її на дві зони: північну (радянську) і південну (американську).
«Польське питання»: визначення кордонів Польщі та реорганізація країни	<ul style="list-style-type: none"> • Східний кордон Польщі по «лінії Керзона» з незначними змінами на користь Польщі. Західноукраїнські й західнобілоруські землі залишалися в складі СРСР. • Польща отримали від Німеччини територіальне відшкодування на заході й півночі. • Створювався «уряд національної єдності» за участю представників польської еміграції.
Загальні питання	Конференція ухвалила Декларацію про визволену Європу, у якій союзники заявили про намір сприяти створенню в європейських країнах демократичних урядів завдяки вільним виборам.

Свідчення

- Проаналізуйте, як історики оцінюють наслідки Кримської конференції. Чому, на Вашу думку, існують такі розбіжності в оцінках? Якої думки з цієї проблеми дотримуетесь Ви? Аргументуйте Вашу позицію.

«Кримська конференція ухвалила рішення історичного значення не тільки з військових питань, а й з питань повоєнного облаштування світу. ...Рішення Кримської конференції відповідали інтересам антигітлерівської коаліції».

(Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Крымская конференция руководителей трёх союзных держав — СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.): сб. документов — М., 1984. — С. 5)

«Ялтинська конференція насправді була останнім Мюнхеном ХХ століття, де західні демократії поступилися половиною Європи московському тоталітарному режиму, прирікши народи країн Центральної та Південно-Східної Європи на 50-літню кабалу в радянському ярмі».

Анатолій Трубайчук, український історик (Дипломатична історія Другої світової війни. — К., 2007. — С. 79)

«США необхідні були компроміси із СРСР ... для забезпечення власних інтересів... Рішення ґрунтувалися на потребах великих держав у завершальний період війни, як їх розуміли головні учасники 60 років тому. У Ялті радянська військова сила розглядалася як загальний ресурс альянсу... Через шість місяців Червона армія стала швидше загрозою, ніж союзником».

Одд Арне Вестад, норвезький історик (Odd Arne Westad. The Yalta Conference and the emergence of the Cold War // Crossroads of European histories. Multiple outlooks on five key moments in the history of Europe. — Council of Europe Publishing, 2006. — P. 250)

Основні події

6 червня 1944 р. — відкриття Другого фронту в Європі.

лютий 1945 р. — Ялтинська (Кримська) конференція «Великої трійки».

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «Другий фронт» і «Велика трійка».
2. Яке стратегічне й політичне значення мало відкриття Другого фронту в Європі? Відповідь проілюструйте історичними фактами про висадку союзних військ у Нормандії.
3. Охарактеризуйте перебіг і результати операції «Багратіон», використовуючи історичну карту (с. 229).
4. Опишіть події Другої світової війни в Центральній та Південно-Східній Європі на завершальному етапі війни. Висвітлюючи це питання, використайте історичну карту (с. 229).
5. Охарактеризуйте основні рішення Кримської конференції «Великої трійки». Чому, на Вашу думку, рішення саме цієї конференції донині провокують серед істориків гострі дискусії?

§ 24. Завершення й наслідки Другої світової війни. Міжнародні судові процеси над воєнними злочинцями

1. Капітуляція Німеччини

1945 р. став завершальним роком війни. У Східній Пруссії радянські війська захопили м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, Росія) та австрійську столицю Відень. У середині квітня вони розпочали наступ на Берлін. Союзники спрямували свій наступ нижче від м. Дюссельдорфа, щоб захопити Саарський басейн. 1 квітня американські війська вийшли до р. Ельби поблизу м. Торгау. У середині місяця три радянські фронти розпочали Берлінську операцію. Й. Сталін вима-

гав узяти Берлін раніше, ніж до нього підійдуть війська союзників. 25 квітня американські війська зустрілися на Ельбі з військами 1-го Українського фронту. Кільце довкола Берліна замкнулося.

30 квітня в оточеному Берліні покінчив життя самогубством А. Гітлер, а вже 2 травня берлінське угруповання почало складати зброю. У полон було взято 134 тис. німецьких солдатів; втрати Червоної армії в боях за Берлін становили 400 тис. солдатів та офіцерів. **8 травня 1945 р.** в берлінському районі Карлгорст фельдмаршал *Вільгельм Кейтель* підписав **Акт капітуляції Німеччини** перед Об'єднаними Націями.

Офіційно війна в Європі завершилася, хоча Червоній армії ще довелося здійснити танковий прорив до Праги, щоб перешкодити військам групи армій «Центр» прорватися на захід, аби здатися американцям. Іншою, політичною, метою походу було взяття під радянський контроль Чехословаччини.

2. Берлінська (Потсдамська) конференція

17 липня – 2 серпня 1945 р. в передмісті *Берліна, Потсдамі*, відбулася остання в ході війни конференція глав урядів США, Великої Британії та СРСР за участю нового американського президента *Гаррі Трумена*, Вінстона Черчілля та Йосифа Сталіна. Оскільки вже в ході конференції в Британії пройшли парламентські вибори, які В. Черчілль програв, то за декілька днів до завершення конференції його замінив новопризначений прем'єр-міністр лейборист *Клемент Еттли*. «Велика трійка» остаточно розпалася.

У Потсдамі розглядали питання, пов'язані із закінченням війни й повоєнним урегулюванням. Лідери трьох держав визначили умови й економічні та політичні принципи, за якими Німеччина мала відповідати за агресію та воєнні злочини, а також узгодили спільні дії щодо розгрому Японії.

Й. Сталін, Г. Трумен і В. Черчілль
(зліва направо) на Потсдамській
конференції. Фото. 1945 р.

- Порівняйте рішення Берлінської та Ялтинської конференцій. Якою мірою, на Вашу думку, ці дві конференції взаємопов'язані?

Основні рішення Берлінської (Потсдамської) конференції

- Загарбані й приєднані після 1937 р. Німеччиною землі повертаються до складу держав, яким вони належали.
- Австрія відокремлюється від Німеччини. Німеччина й Австрія, а також міста Берлін і Відень поділяються на чотири зони окупації.
- У Німеччині проводиться денацифікація, демілітаризація та роззброєння, її економіка має бути децентралізована, переведена на мирні рейки під жорстким контролем союзників.
- Німеччина мусить виплатити репарації — 20 млрд дол. США. Передбачалося вивезення в рахунок репарацій устаткування, промислових виробів, продукції сільського господарства, інших матеріальних цінностей.

- Німецький флот (військово-морський і торговельний) мав бути розділений між союзниками.
- Німеччина втрачала частину територій, які відходили до СРСР і Польщі:
  - а) СРСР отримав м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, Росія) з навколишньою територією;
  - б) до складу Польщі входила частина території Східної Пруссії та м. Данциг (нині м. Гданськ). Західний кордон Польщі було проведено по лінії Одер–Західна Нейсе.
- Нацистських воєнних злочинців передавали до Міжнародного суду.
- До Німеччини переселяли німців, які проживали в Польщі, Чехословаччині й Угорщині.
- Ухвалено Потсдамську декларацію щодо умов капітуляції Японії.
- СРСР зобов'язався вступити у війну проти Японії.

На час проведення конференції США успішно випробували атомну бомбу, яку Г. Трумен сподівався в майбутньому використати як пересторогу для радянського експансіонізму в Європі.

Наприкінці конференції Японії був пред'явлений ультиматум із вимогою капітуляції та погрозою «швидкого й повного знищення». Від японського уряду вимагали, аби він капітулював і назавжди відмовився від милітаризму, видав воєнних злочинців, повернув усі захоплені наприкінці XIX — у першій половині XX ст. території.

Прем'єр-міністр Японії адмірал Судзукі негайно скликав засідання уряду: він хотів виграти час, перш ніж дати офіційну відповідь. Однак американці витлумачили цю затримку як зарозумілість Японії, ігнорування ультиматуму й готовність продовжувати війну. Деякі історики вважають, що якби не це прикре непорозуміння, то, можливо, атомного бомбардування Японії не було б.

3. Поразка й капітуляція Японії. Закінчення Другої світової війни

Тоді, коли в Європі нарешті запанувала довгоочікувана тиша, на Далекому Сході тривала війна. Незважаючи на масовані бомбардування Токіо, японський уряд вирішив вести війну до «переможного кінця». Проте ініціатива вже повністю перейшла до союзників.

На початку липня генерал *Дуглас Макартур* повідомив про звільнення від японців Філіппін. Розрізнені вогнища опору на островах були придушені за допомогою нової зброї — напалму та вогнететів. Готуючись до висадки американського десанту, командування японської армії сформувало окремі підрозділи з *камікадзе* (смертників), але це вже не могло змінити ходу війни.

Особистості

Дуглас Макартур (1880–1964) — американський генерал, учасник Першої світової війни. Зі вступом США в Другу світову війну керував обороною Філіппін від японців. У 1942 р. був призначений Верховним головнокомандувачем союзних військ у південно-західній частині Тихого океану. Розробив і реалізував у 1943–1945 рр. план розгрому японських авіабаз на островах. 2 вересня 1945 р. на флагманському кораблі «Міссурі» прийняв капітуляцію Японії.

Вибух атомної бомби над Хіросімою. Фото. 1945 р.

Першою ціллю для атомного бомбардування було обрано Хіросіму — місто, у якому перебувало набагато більше жінок і дітей, ніж солдатів і моряків. Жодного попередження жителям не було зроблено. У ніч на 6 серпня бомбардувальник скинув на місто атомну бомбу. Протягом двох тижнів загинуло понад 92 тис. жителів міста; багато людей померло від радіації в наступні роки. Загальна кількість жертв атомного бомбардування до середини 80-х років ХХ ст. сягнула 139 тис. осіб.

9 серпня війну Японії оголосив Радянський Союз. Двомільйонне радянське військо перетнуло кордон Маньчжурії. Там Червона армія зіштовхнулася з 700-тисячним угрупованням японських військ і після запеклих боїв змусила японців відступити на південь.

Президент Г. Трумен вирішив: якщо японці не погодяться на капітуляцію до 11 серпня, цього дня буде скинуто ще одну бомбу. Але через несприятливий прогноз погоди американці завдали ядерного удару раніше, 9 серпня, не попередивши японців ні про другу бомбу, ні про зміну дати.

Місто, на яке планували скинути бомбу, було погано видно з повітря, тому літак скинув бомбу на запасну ціль — м. Нагасакі. За декілька хвилин загинуло 40 тис. осіб, ще 5 тис. померло впродовж трьох місяців. Через 30 років кількість загиблих сягнула майже 49 тис. осіб.

Після бомбардування Нагасакі імператор Хірохіто провів термінову нараду. Військові наполягали на продовженні війни, але імператор вирішив інакше — він доручив прем'єр-міністрові підписати капітуляцію за умови, що Хірохіто залишиться на троні. США погодилися на цю умову. Опівночі 14 серпня японці вперше почули по радіо голос свого імператора. Хірохіто повідомив, що заради збереження життів своїх підданих він погодився на капітуляцію Японії.

У Маньчжурії війна тривала до кінця серпня. Загалом там загинуло понад 40 тис. японських і понад 8 тис. радянських солдатів. Радянські війська зайняли Порт-Артур.

2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора «Міссурі» у Токійській затоці Японія підписала **Акт про беззастережну капітуляцію**. Від Радянського Союзу акт підписав генерал Кузьма Дерев'янка, уродженець Черкащини. **Друга світова війна офіційно закінчилася.**

Підсумки четвертого етапу Другої світової війни

- Важливою подією стало відкриття США та Великою Британією Другого фронту в Європі.
- У ході наступальних операцій Червоної армії було звільнено Білорусь, Україну, радянські війська вступили на територію Румунії, Угорщини, Югославії, Болгарії, Польщі, Східної Пруссії, Австрії та інших країн Центральної й Південно-Східної Європи.
- Війська союзників у серпні 1944 р. висадилися на півдні Франції; 25 серпня було звільнено Париж.

- Успіхи держав антигітлерівської коаліції сприяли розпаду нацистського блоку.
- Важливими подіями були міжнародні конференції, зокрема Кримська та Берлінська.
- Узяттям Берліна й підписанням Німеччиною Акту про беззастережну капітуляцію завершилися бойові дії в Європі.

Підсумки п'ятого етапу Другої світової війни

- Завдяки зусиллям армій союзників було розбито армію Японії й створено передумови для звільнення країн Південно-Східної Азії.
- Уперше Сполученими Штатами було застосовано ядерну зброю, що спричинило невиправдані жертви серед цивільного населення.
- Підписанням Японією 2 вересня 1945 р. Акту про беззастережну капітуляцію завершилася Друга світова війна.

4. Нюрнберзький процес над воєнними злочинцями

Процес над головними нацистськими воєнними злочинцями проходив у **м. Нюрнберзі (Німеччина) з листопада 1945 р. до жовтня 1946 р.** Згідно з угодою між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції був створений Міжнародний військовий трибунал. Уперше в історії людства за звинуваченнями в кримінальних злочинах на лаві підсудних опинилися вищі посадові особи держави: Г. Герінг, Р. Гесс, Й. фон Ріббентроп, А. Розенберг, В. Кейтель, Е. Кальтенбруннер та інші вищі чини рейху. Їх звинувачували в скоєнні *злочинів проти миру та людства*. Підсудним були забезпечені широкі можливості для захисту й надання доказів.

Було проведено багато відкритих судових засідань, заслухано десятки свідків, розглянуто сотні письмових свідчень і тисячі офіційних документів з архівів німецьких міністерств, відомств, генштабу.

Свідчення

- *Що, на Вашу думку, змусило американського юриста змінити свою скептичну позицію щодо масштабів злочинів нацистів?*

«Наші докази будуть жахливими, і ви скажете, що я позбавив вас сну. Але саме ці дії змусили здригнутися весь світ і привели до того, що кожна цивілізована людина виступила проти нацистської Німеччини. Німеччина стала суцільною катівнею. Крики її жертв лунали на весь світ і змушували здригатись усе цивілізоване людство. Я один з тих, хто впродовж цієї війни ставився підозріло й скептично до більшості розповідей про найжахливіші звірства. Але докази, представлені тут, будуть... вражаючими».

Роберт Джексон, американський юрист, головний обвинувач від США на Нюрнберзькому процесі (Полторак А. И. Нюрнберзький епілог. — М., 1969. — С. 7)

Підсудних визнали винними в змові для підготовки й ведення агресивних воєн проти Австрії, Чехословаччини, Польщі, Данії, Норвегії, Бельгії, Югославії, Греції, СРСР та інших країн. Трибунал засудив 12 звинувачених, зокрема

Зала засідань Нюрнберзького процесу. Фото. 1946 р.

Г. Герінга, Й. фон Ріббентропа, В. Кейтеля, А. Розенберга, М. Бормана (заочно), до смерті через повішення; трьох — до довічного ув'язнення, двох — до 20 років, двох — до 15 й 10 років ув'язнення. Трьох звинувачених було виправдано.

Важливо, що трибунал визнав злочинними організаціями керівний склад нацистської партії та її охоронні загони — СС, таємну поліцію (гестапо) і службу безпеки (СД). Частина засуджених подала прохання про помилування або зміну вироку, однак вироки були залишені без змін і в середині листопада 1946 р. виконані.

5. Токійський процес над воєнними злочинцями

Судовий процес над головними японськими воєнними злочинцями проходив у **Токіо з травня 1946 р. по грудень 1948 р.** Справу слухали в Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу.

Агресивна політика Японії в 1930–1940-х роках призвела до масового винищення японськими військовими цивільного населення окупованих ними країн (за різними даними, від 5,4 до 12 млн осіб). Ця політика та її виконавці були засуджені Токійським та іншими судами. Загалом до суду було притягнуто 28 осіб. Вирок ухвалили щодо 25 осіб, зокрема чотирьох колишніх прем'єр-міністрів Японії, одинадцяти міністрів, двох послів, восьми представників генералітету. Під час процесу двоє підсудних померло, ще один тяжко захворів, і справи проти них було припинено.

Підсудні мали широкі можливості для захисту, надання доказів. Було проведено майже тисячу відкритих і півтори сотні закритих засідань, заслухано сотні свідків, представників обвинувачення й захисту.

Суд довів злочинну діяльність вищого генералітету та японських промислових груп у підготовці й веденні агресивних воєн і скоєнні злочинів проти людства.

Свідчення

- У яких злочинах звинувачували підсудних, а також політичні режими, від імені яких вони їх скоювали?

«Упродовж багатьох років... внутрішня й зовнішня політика Японії перебувала під впливом і керівництвом злочинної мілітаристської кліки. Ця політика спричинила серйозні світові потрясіння, агресивні війни й завдала величезних збитків як інтересам миролюбних народів, так і інтересам японського народу».

З обвинувального акту Токійського процесу (Документи і матеріали по вопросам боротьбы с военными преступниками и поджигателями войны. — М., 1949. — С. 274)

«У Нюрнберзі й Токіо відбувся праведний суд над тими, хто намагався встановити світове панування, хто порушував міжнародні договори, знущався з міжнародного й кримінального права та чинив беззаконня, хто, прагнучи здійснити свої загарбницькі плани, скоїв найтяжчі злочини».

Думка учасника Токійського процесу (Николаев А. Н. Об издании материалов Токийского военного трибунала // Новая и новейшая история. — 1996. — № 1. — С. 228)

Трибунал засудив сімох підсудних до смертної кари через повішення, шістнадцятьох — до довічного ув'язнення; одного — до 20 й ще одного — до 7 років ув'язнення. Усі апеляції були відхилені як необґрунтовані. Наприкінці серпня 1948 р. сімох засуджених було страчено.

6. Людські втрати

У результаті Другої світової війни були розгромлені німецький націонал-соціалізм, італійський фашизм та японський мілітаризм. Застосування сили в глобальному масштабі в Другій світовій війні мало значущі політичні, економічні й суспільні наслідки. Проте найтрагічнішим наслідком війни стала *загибель десятків мільйонів людей*. Війна була настільки спустошливою, що досі точно не встановлено кількість загиблих, скалічених, зниклих безвісти. У різних країнах цифри щороку уточнюються й іноді суттєво змінюються. Загалом вважається, що в Другій світовій війні загинуло понад 70 млн осіб.

Із 110 млн військовослужбовців загинуло приблизно 27 млн осіб; майже 5 млн військовополонених померло в таборах.

Втрати серед цивільного населення становили понад 40 млн осіб, зокрема майже 6 млн євреїв загинуло в концтаборах. Загалом у концтаборах опинилося 18 млн європейців, 11 млн з них загинуло.

Від бомбардувань, масових убивств, через депортацію загинуло майже 7 млн мирних громадян Радянського Союзу, 6 млн померло в Китаї, 4,2 млн — у Польщі, 3,8 млн осіб — у Німеччині.

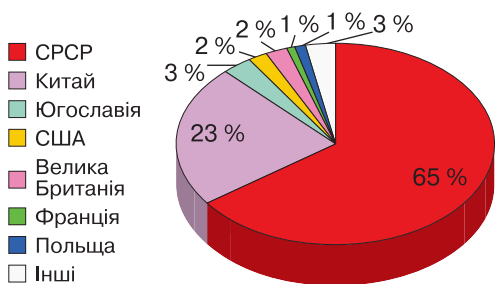
На Велику Британію за час війни німці скинули 56 тис. т бомб. Від повітряних атак загинуло 60 тис. осіб, половина з них — у столиці.

Американські й британські пілоти скинули на Німеччину 2 млн т бомб. Тільки кожна дванадцята бомба нищила заводи та військові об'єкти. Лише в

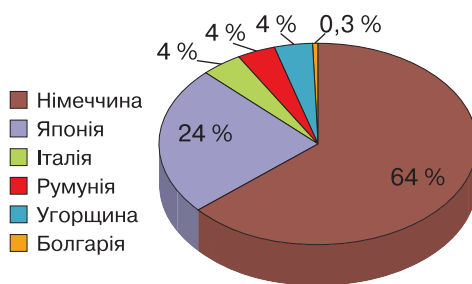
- Проаналізуйте діаграми. Про що свідчать наведені в них дані? Які висновки Ви можете зробити, аналізуючи ці дані?

Співвідношення військових утрат

Країни антигітлерівської коаліції

Країни «Осі»

Німеччині від бомбардувань загинуло 410 тис. осіб, сотні тисяч були поранені. Зруйновано 3,6 млн будинків, 7,5 млн людей втратили дах над головою.

Американські бомбардування Японії (понад 500 тис. т бомб) завершилися атомним бомбардуванням міст Хіросіми й Нагасакі.

Використання Німеччиною проти Лондона ракет «фау-1» і «фау-2» свідчило про те, що на завершальному етапі війни використовувалася «зброя майбутнього».

7. Економічні й соціальні наслідки

Згідно з підрахунками, основні країни-учасниці витрачали на військові потреби до двох третин національного доходу.

Масова втеча населення від агресорів, переміщення людей майже в усіх країнах Європи, примусове вивезення, внутрішня міграція зумовили зростання смертності, зниження народжуваності, голод, хвороби; для людей війна мала тяжкі психологічні наслідки.

Наприкінці війни мільйони людей залишилися без житла, економіка європейських країн переживала глибоку кризу: промисловість була або зруйнована, або налаштована на випуск військової продукції, посівні площі скоротилися. Найбільше постраждав у війні Радянський Союз, третина економіки якого була знищена. Економіка Великої Британії також була виснажена. Матеріальна скрута більшості британців призвела до того, що на парламентських виборах 1945 р. вони, віддаючи належне В. Черчиллю як лідеру нації під час війни, усе ж проголосували за лейбориста *Клементу Еттли*.

8. Політичні наслідки війни

Політичні наслідки війни виявилися суперечливими. З одного боку, був розгромлений нацизм і фашизм, країни антигітлерівської коаліції захистили загальнолюдські цінності. Після війни змінилася свідомість людей, вони були рішуче налаштовані покращити життя. Політичні партії, які боролися проти нацизму, здобули перемогу на виборах. Демократичні цінності, взаємоповага й взаємопідтримка, співпереживання були тими рятівними соломинками, які після пережитих трагедій давали людям насагу жити, відбудовувати села, міста, країни. Зокрема, бійці Червоної армії, які повернулись із Західної Європи, були певні, що довоєнні порядки в СРСР відійдуть у минуле. Вони сподівалися на майбутнє заможне життя, на повагу до людини, на ставлення до людського життя як до найвищої цінності.

Після війни, наче картковий будинок, почала *розвалюватися колоніальна система*, на політичній карті світу з'являлися нові держави. У Південно-Східній Азії Друга світова війна поклала край європейському імперіалізму й колоніалізму.

З іншого боку, війна ослабила традиційно сильні європейські держави, які впродовж століть визначали політичний клімат у світі — Велику Британію, Німеччину, Францію. Натомість найпотужнішими стали дві наддержави: Сполучені Штати Америки та Радянський Союз. Це означало, що *світ став біполярним*, тобто двополюсним. На одному полюсі опинилися США та країни західної демократії, а на іншому — СРСР і країни, де були встановлені комуністичні режими.

Ще в ході війни відносини між СРСР і західними союзниками, зокрема США, ставали дедалі прохолоднішими. У Радянському Союзі не забули, що в 1918 р. американські війська брали участь в інтервенції Антанти проти більшовицької Росії, а Сполучені Штати так і не визнали радянську окупацію країн

Балтії (Латвії, Литви та Естонії). Тимчасове, на період спільної боротьби проти А. Гітлера, потепління між країнами наприкінці війни закінчилося загостренням суперечностей.

Основні події

8 травня 1945 р. — беззастережна капітуляція Німеччини.

липень–серпень 1945 р. — Берлінська (Потсдамська) конференція.

6 і 8 серпня 1945 р. — атомні бомбардування японських міст Хіросіми й Нагасакі.

2 вересня 1945 р. — підписання Японією Акту про беззастережну капітуляцію. Офіційна дата завершення Другої світової війни.

листопад 1945 р. — жовтень 1946 р. — Нюрнберзький процес.

травень 1946 р. — грудень 1948 р. — Токійський процес.

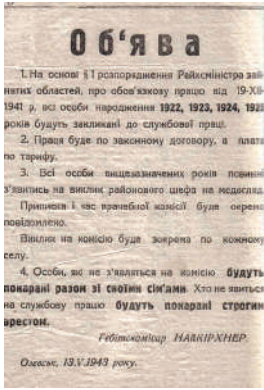
Закитання та завдання

1. Охарактеризуйте завершальні операції Другої світової війни в Європі на весні 1945 р.
2. У чому полягало значення Потсдамської конференції?
3. Як Ви оцінюєте військову доцільність, моральний аспект і наслідки атомних бомбардувань японських міст у серпні 1945 р.?
4. Охарактеризуйте економічні й соціальні наслідки Другої світової війни.
5. Якими були політичні наслідки Другої світової війни? Чи став світ безпечнішим і толерантним?
6. Поясніть зміст історичних понять «Нюрнберзький процес» і «Токійський процес». Які цілі ставили перед собою переможці, організовуючи ці процеси? Чи були, на Вашу думку, цілі досягнуті?

Матеріал до практичного заняття «Примусова праця в Третьюму рейху»

Цифри та факти

- На примусових роботах у Німеччині та в окупованих нею країнах працювало 13,5 млн іноземних робітників — військовополонених, в'язнів концтаборів, цивільних осіб.
- Більшість серед оstarбайтерів — робітників зі сходу Європи — становили жінки й підлітки.
- Смертність серед оstarбайтерів у 1943 р. становила в середньому 1210 осіб на місяць. Загалом у Німеччині померло майже 100 тис. іноземних робітників.
- Після завершення війни більшість оstarбайтерів потрапила до таборів для переміщених осіб у західній частині Німеччини. Згідно з рішеннями Кримської й Потсдамської конференцій, повернення до СРСР (репатріація) було обов'язковим для громадян, які проживали на радянській території до 1939 р. Більшість репатріантів потрапляла до радянських таборів і збірно-пересильних пунктів, де проходила перевірку та фільтрацію.
- Примусова праця іноземців у нацистській Німеччині визнана Нюрнберзьким трибуналом злочином проти людства та грубим порушенням норм міжнародного права.

Оголошення в газеті «Олевські вісті» про покарання за неявку на медичний огляд для відбору робочої сили. 1943 р.

- Зробіть висновки про методи, які застосовували нацисти на окупованих територіях для залучення іноземної робочої сили до німецької економіки, а також про умови праці й побуту оstarбайтерів, використовуючи історичні джерела (фотографії та документи).

Примусове вивезення українців з окупованих територій до Німеччини.
Фото. 1942 р.

Спеціальна нашивка для оstarбайтерів

Оstarбайтери на німецькому заводі. Фото. 1942 р.

Українці на сільськогосподарських роботах у Німеччині. Фото. 1943 р.

«Багато хто... виїхав до Німеччини цілком добровільно... Окупаційна влада спочатку розраховувала на добровільність, що, порівняно з жахіттям радянських соціалістичних експериментів, Німеччина виглядатиме привабливіше. Серед населення України активно розповсюджували листівки «Так працюють жінки й дівчата в Німеччині»... Інформаційні служби... обіцяли пільги тим, хто виїде до рейху, та їхнім близьким».

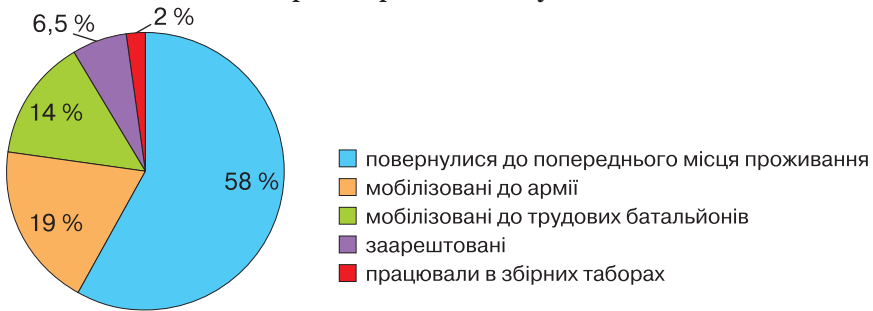
Валентина Шайкан, українська дослідниця (Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. — К., 2010. — С. 24–25)

«...Нас везли цілий тиждень голодними, лише воду давали. ...На військовому заводі... я пропрацював рік і три місяці. Спершу в механічному цеху — дуже тяжка праця! ...А «харч» був — 20 г хліба, тарілка супу з червоної брукви та дві картоплини на добу. Працювали по 10 годин, вихідний мали лише в неділю. ...Ми жили в бараках, спали на стружці. У кожного був свій номер, нас тільки так і називали. ...Між собою ми мало спілкувалися... Тоді дуже багато оstarбайтерів помирало — люди гинули просто під час роботи».

Станіслав Ільницький, колишній оstarбайтер (Ярослава Трегубова. Оstarбайтер. Від рабства у Третьюму рейху до Майдану. — <https://www.radiosvoboda.org/a/28242042.html>)

- Який висновок про ставлення в СРСР до оstarбайтерів Ви можете зробити, проаналізувавши дані діаграми?

Частка оstarбайтерів, відправлених до радянських спецтаборів і збірно-пересильних пунктів

Узагальнення до розділу VII «Друга світова війна»

1. Масштаби та жертви війни

Друга світова війна (1939–1945) стала тяжким випробуванням для всіх її учасників. Війна охопила всі сфери діяльності — від військово-економічної до моральної та духовної. У найбільш кровопролитну в історії людства війну було втягнуто 4/5 населення світу. Десятки мільйонів убито, поранено, скалічено. Втрати цивільного населення сягали половини загальних втрат (для порівняння: у Першу світову війну — 5 %).

2. Причини й наслідки Другої світової війни

Основною причиною війни була агресивна сутність політики країн «Осі». А. Гітлер розв'язав війну в Європі в той час, коли Японія уже вела війну в Азії, переважно проти Китаю. До осені 1939 р., коли розпочалася війна в Європі, уже загинули мільйони китайців.

Створена за підсумками Першої світової війни Версальська система була недосконалою та несправедливою щодо Німеччини. Ситуація погіршилася внаслідок світової економічної кризи 1929–1932 рр.

Намагання зіштовхнути, з одного боку, комунізм і націонал-соціалізм, а з іншого — нацизм і західні демократії завадило створенню антигітлерівської коаліції. Друга світова війна завершила період розвитку, який розпочався в 1914 р.

3. Характерні ознаки Другої світової війни

Расовий характер війни Німеччини (Голокост, винищення ромів, плани й дії щодо фізичного винищення слов'ян та інших «расово неповноцінних», з погляду нацистів, народів).

Загальна мобілізація населення.

Масове переведення економіки на військові рейки, зумовлене економічною блокадою та війною на морі, у повітрі й на суші.

Використання всіх засобів пропаганди для підтримання й зміцнення морально-бойового духу військ і цивільного населення.

У бойових діях брали участь не тільки військові, а й цивільне населення. Жертвами повітряної війни, масових розстрілів заручників, помсти за дії партизанів були представники всіх верств населення.

Використання бойових засобів не стільки для знищення живої сили й техніки противника, скільки для знищення його військового потенціалу, незалежно від того, про що йдеться, — про матеріальні цінності чи про людей.

Уперше за всю історію партизанська боротьба набула масового характеру й небаченого розмаху.

4. Політичні аспекти війни

Створення єдиного фронту боротьби з нацизмом у роки Другої світової війни — антигітлерівської коаліції стало безпрецедентним політичним досягненням свого часу. Союзників об'єднувало розуміння, що злу треба протистояти спільно, не шкодуючи сил.

Новим явищем став рух Опору, що об'єднав політичні сили, які в мирний час часто конкурували. Протилежністю руху Опору був колабораціонізм.

Усі без винятку союзні держави виконали свої зобов'язання. Уступивши у війну в різний час, вони спільно переможно її завершили, не допустивши жодних сепаратних домовленостей.

У 1945 р. з метою забезпечення миру, підтримки багатопланового міжнародного співробітництва, сприяння згуртуванню світової спільноти перед новими викликами й загрозами була створена Організація Об'єднаних Націй (ООН).

Війна залишила жакхливий та болючий слід в історичній пам'яті народів незалежно від того, виграв чи програв цей народ війну.

Нюрнберзький та Токійський судові процеси започаткували створення міжнародної правової системи для покарання воєнних злочинців, незважаючи на посаду, яку вони обіймали на момент скоєння злочину.

5. Результати війни

Країни-агресори (нацистська Німеччина, фашистська Італія та мілітаристська Японія) були розгромлені спільними зусиллями Об'єднаних Націй. Нацистська ідеологія та її носії визнані злочинними й засуджені Нюрнберзьким трибуналом.

Друга світова війна порушила рівновагу сил на планеті й на десятиліття визначила політичні процеси в Європі й Азії. Війна поклала край спробам Німеччини та Японії домогтися статусу великих держав.

У результаті війни зросла потужність і посилювався вплив СРСР і США. Європа втратила довоєнний статус політичного, економічного й інтелектуального центру світу; у політичному сенсі після війни світ став біполярним.

Війна істотно вплинула не тільки на природне відтворення населення, а й на його міждержавну та внутрішню міграцію. Зокрема, прихід до влади націонал-соціалістів і розпочата ними підготовка до війни спричинили масове переселення людей з Німеччини й інших європейських держав до країн Північної та Латинської Америки, Африки, Австралії.

Після війни розпочався розпад світової колоніальної системи.

6. Уроки Другої світової війни

Жодна держава не може гарантувати свою безпеку, використовуючи безпеку інших країн. Ідеологічні розбіжності та взаємні підозри, ілюзорні надії «умиротворити» агресора за рахунок інших не повинні переважити усвідомлення необхідності вироблення спільного стратегічного інтересу й здатності захистити його колективно. Війну легше не допустити, аніж потім приборкати. Найдієвіший спосіб приборкання агресії — об'єднання зусиль і взаємодопомога.

РОЗДІЛ VIII

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «модерн», «авангардизм», «утрачене покоління», «джаз», «мюзикл», «олімпійський рух»; про-відні наукові ідеї міжвоєнного періоду, мистецькі здобутки й напрями (течії) модернізму; передумови виникнення масової культури, олімпійського руху; вплив кінематографа на розвиток культури;

уміти характеризувати зміни в повсякденному житті населення в першій половині ХХ ст.; визначати тенденції в розвитку культури; розповідати про досягнення науки й техніки міжвоєнного періоду, пояснювати їхній вплив на повсякденне життя людей; висловлювати аргументовані судження про наукову / мистецьку діяльність Сальвадора Далі, Альберта Ейнштейна, Чарлі Чапліна.

§ 25. Найважливіші досягнення науки та техніки. Література

Прочитайте

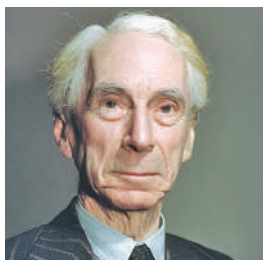
- Які з наукових винаходів і технічних новинок позитивно вплинули на світову економіку й покращили повсякденне життя людей у XIX ст.?
- Які напрями в літературі й мистецтві панували в той час?

1. Досягнення науки у 20–30-х роках XX ст.

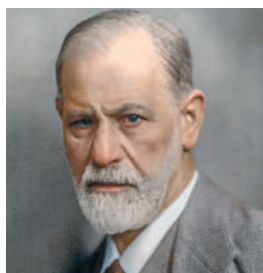
У першій третині XX ст. з'явилося кілька яскравих філософів, кожен з яких прагнув пояснити природу й передбачити майбутнє людства. Це насамперед німецький історик і філософ *Освальд Шпенглер* (1880–1936), автор праці «Присмерк Європи», у якій він доводив, що історія — це «живий організм», вона розвивається циклічно, переживаючи свої «весну», «літо», «осінь» і «зиму». На його думку, не існує загальнолюдської культури, а є єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (західноєвропейська) і культура майя. Кожна культура певний час існує. XIX ст., стверджував О. Шпенглер, стало початком «зими» в історії Європи, у XX ст. в боротьбі проти влади грошей перемагають кров та інстинкти; ера лібералізму, індивідуалізму, гуманізму, демократії та свободи поступається місцем ері цезаризму й планетарних воєн. Людство підкориться Цезарям (диктаторам) і знову повернеться до своєї «весни».

Освальд Шпенглер

Бертран Рассел

Зигмунд Фрейд

Англійський філософ *Бертран Рассел* (1872–1970) досліджував питання захисту прав жінок, розширення соціальної свободи, реформування освіти та боротьбу проти війни. На думку Б. Рассела, уникнути нової світової війни можна лише створивши світовий уряд, який заради відвернення війни матиме право застосувати засоби примусу.

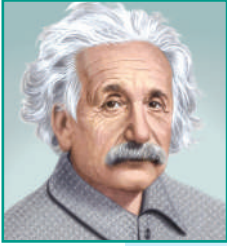
Великий вплив на сучасників справив австрійський психоаналітик і філософ *Зигмунд Фрейд* (1856–1936), автор філософсько-соціологічної концепції людини й культури. На його думку, люди ліниві, нерозумні й не схильні до самозречення. На відміну від марксистів, З. Фрейд уважав, що не приватна власність робить людей агресивними, а навпаки, вона сама є наслідком людської агресивності.

Важливими й революційними були відкриття в інших галузях наук. Німецький фізик *Макс Планк* зробив вагомий внесок у термодинаміку. Своїми відкриттями в галузі квантової фізики він поставив під сумнів достовірність учення *Ісаака Ньютона* про абсолютність (безвідносність) матерії, часу й простору.

Узгодив суперечності між відкриттям М. Планка й ученням І. Ньютона німецький та американський фізик **Альберт Ейнштейн**.

Особистості

Альберт Ейнштейн (1879–1955) — автор теорії відносності, один із засновників квантової механіки та статистичної фізики. Згідно з теорією відносності, матерія, час і простір є взаємозалежними. Незмінна лише швидкість світла, час може уповільнюватися, а простір — змінювати свою форму. У 1921 р. за праці з теоретичної фізики А. Ейнштейну присудили Нобелівську премію. Коли до влади в Німеччині прийшли нацисти, А. Ейнштейн емігрував до США, де активно виступав проти війни.

Завдяки важливим відкриттям у галузі фізики данця **Нільса Бора**, англійця **Ернеста Резерфорда** й італійця **Енріко Фермі** в 1930-х роках стало реальним отримання атомної енергії. **Фредерік** та **Ірен Жоліо-Кюрі** відкрили явище радіоактивності, революційне значення мало відкриття нейтрона.

У міжвоєнний період було розроблено засади нових наук, зокрема хімічної фізики, біофізики, біохімії, які змінили технологічні й виробничі процеси. Завдяки відкриттю механізмів спадковості було започатковано наукове розведення тварин і виведення гібридів рослин, що значно підвищило продуктивність сільського господарства.

Винайдення в 1928 р. англійцями **Олександром Флемінгом** і **Говардом Флореем** пеніциліну мало велике значення для розвитку медицини. Не менш важливими виявилися результати досліджень австрійським ученим **Карлом Ланштейном** імунної системи людини. Разом з іншими дослідниками він відкрив існування різних груп крові, резус-фактора, а також довів інфекційний характер тяжкого захворювання — поліомієліту.

У галузі суспільних наук не можна не згадати основоположників сучасної соціології — француза **Еміля Дюркгейма** (1858–1917) і німця **Макса Вебера** (1864–1920). Е. Дюркгейм справив відчутний політичний та культурний вплив на Францію. Він уважав, що немає потреби створювати нове суспільство, необхідно лише пристосувати тогочасне суспільство до реалій нового часу, урівноваживши прагнення кожної окремої людини з потребами всього суспільства.

М. Вебер був соціологом, економістом, істориком та юристом. У теорії економіки його цікавили проблема походження власності й природа прибутку. На думку М. Вебера, люди завжди прагнуть накопичувати більше, ніж їм потрібно для особистого споживання. Витоки такої жадоби накопичення вчений шукав навіть в економічній етиці провідних світових релігій.

Досліджуючи політичні засади суспільства, М. Вебер дійшов висновку, що існує принцип владних повноважень, від якого залежать форми права і форми

Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі

Еміль Дюркгейм

управління. Серйозною небезпекою для суспільної гармонії він уважав бюрократію, яку потрібно обмежувати й тримати під політичним контролем. Значний інтерес для вченого становив феномен лідерства. М. Вебер навіть розробив теорію «демократії змагального лідерства».

2. Технічний прогрес

XX ст. було епохою науково-технічного прогресу, який зумовив грандіозні зміни в докiллі й технічному забезпеченні людства, а також змінив світосприйняття людей. Оскільки на початку століття відбулися серйозні збройні конфлікти, не дивно, що досягнення науки й технічні винаходи широко застосовувалися в розробленні нових видів зброї. Нові види стрілецької зброї були названі на честь винахідників: американський конструктор Максим Хайрем Стівенс створив кулемет — «максим», бельгійський інженер Леон Наган — револьвер — «наган».

Та все ж поступальний розвиток техніки задовольняв насамперед нові запити людей у сфері зв'язку й транспорту, у побуті, у світі моди й розваг. У побуті й на виробництві почали активно використовувати речі з пластмаси (наприклад, грамофонні платівки), а також із штучного каучуку та капрону.

Автомобільні заводи різних країн випускали тисячі порівняно недорогих машин, які купували представники середнього класу. Лідером в автомобілебудуванні були Сполучені Штати Америки, проте й країни Західної Європи досягли неабияких успіхів. У 1935 р. кожен двадцятий американець мав автомобіль.

Завдяки створенню електронних ламп розвинулася нова галузь — радіолокація; більшість людей отримала змогу регулярно слухати різні радіопередачі.

1930-і роки — час зародження телебачення. Після того як на початку 1930-х років *Володимир Зворикін* створив у США першу телевізійну трубку, спочатку в Британії та Німеччині, а потім і в США телевізійні передачі стали регулярними.

Наукові відкриття змінювали побут людей: з'явилися електропраски, електробритви, пральні машини, холодильники й інші пристрої. Спершу вони видавалися дивовижними, але люди швидко до них звикали й не могли уявити без них своє повсякдення.

Ігор Сікорський

Завдяки науковим винаходам «скорочувалася» відстань між країнами й континентами. У середині 1920-х років було прокладено першу трансатлантичну лінію телефонного зв'язку між Лондоном і Нью-Йорком, а в 1927 р. американський пілот *Чарльз Ліндберг* здійснив перший трансатлантичний безпосадковий авіапереліт. Удосконалення літальних апаратів зробило можливим освоєння віддалених районів планети.

Сенсаційною авіановинкою став гелікоптер, сконструйований в 1939 р. *Ігорем Сікорським* (1889–1972) — американцем українського походження.

3. Література

XX ст. — епоха політизації всіх сфер діяльності людини, тому цілком природно, що політизувалась і література. Розпад імперій, революції, дві світові війни, «Велика депресія», поява тоталітарних режимів — усе це не могло не позначитися на літературі. У СРСР виник соціалістичний реалізм, а в Німеччині — «залізний» романтизм.

Значний вплив на літературу справили філософські погляди Ф. Ніцше, З. Фрейда, К. Маркса, А. Бергсона, О. Шпенглера. Письменники, які перебували у світоглядному полоні цих філософів, з одного боку, досліджували творчі можливості людини, проблеми пошуку ідеалу, позитивних людських цінностей, поступу й майбутнього людства, а з іншого — прогнозували занепад і крах людської цивілізації.

Світові війни та зміни, які сталися після них, позначилися на всіх аспектах суспільного життя, зокрема й на літературі. Майстри пера намагались осмислити не лише згубні наслідки війни, а й природу людських страждань, витоки тоталітаризму та його вплив на долю людства, пошуки людиною душевної гармонії в умовах індустріального суспільства.

Письменники шукали відповіді на ці складні запитання, звісно, кожен по-своєму. У жанрі класичного реалізму успішно творили такі визнані літературні авторитети, як Андре Жід і Ромен Роллан (*Франція*), Генріх Манн (*Німеччина*), Теодор Драйзер (*США*).

Саме Теодор Драйзер (1871–1945), емігрант у першому поколінні, зумів зафіксувати спотворення уявлень про «американську мрію», яка ґрунтувалася на ідеї рівних можливостей для всіх досягти успіху завдяки енергійності, працездатності, винахідливості, ощадливості тощо.

У романі «Американська трагедія», написаному на основі газетних публікацій про судові процеси в США, письменник показав американську дійсність у всій її неоднозначності. Творчість Т. Драйзера стала предметом гострих дискусій.

Особливо вирізнялася творчість представників нового напрямку — літератури **«втраченого покоління»**: Еріха Марії Ремарка (*Німеччина*), Ернеста Хемінгуея (*США*), Анрі Барбюса (*Франція*) та ін.

Австрійський поет-символіст *Райнер Марія Рільке* (1875–1926) прагнув зрозуміти сутність і покликання мистецтва, намагався поєднати сучасність та античну давнину. Поет прагнув за допомогою слова протидіяти ненависті, відчуженості, бездуховності, які заповнили сучасний йому світ.

Творчі пошуки в жанрі соціального роману принесли визнання американському письменнику *Джону Стейнбеку*. На захист людини й людського від «механічної цивілізації» виступив англійський письменник *Девід Герберт Лоуренс*. Майстром детективного жанру був американець *Реймонд Чандлер*.

4. Модернізм

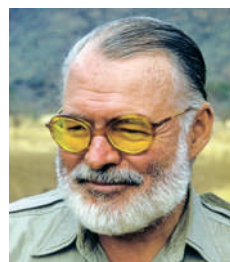
Література реалістичного спрямування не давала вичерпної відповіді на запитання, які ставило життя, і на літературному небосхилі ХХ ст. засяяв усіма

Словник

«**Втрачене покоління**» — літературна течія, що виникла в міжвоєнний період. У творах висвітлювалися безглуздя війни, фізичне й моральне каліцтво її учасників, втрата цілого покоління, чия доля була загублена війною.

Теодор Драйзер

Ернест Хемінгуей

барвами *модерн*, або *модернізм*. Він виразив дух часу, став культурним феноменом міжвоєнної епохи. Зрілий модернізм перетворився на «мистецтво сучасності».

Міфотворчість, «потік свідомості», конструювання нереальних картин світу, переважання в літературних творах психологічних сюжетів — типові прояви модернізму в літературі. Модернізм мав чимало відгалужень, зокрема й *авангардизм*. Письменники-авангардисти заперечували традиції, канони літературних творів. Найпоширенішими авангардистськими течіями в літературі були сюрреалізм, футуризм, дадаїзм, символізм.

«Батьками» зрілого модернізму вважають Марселя Пруста (*Франція*), Франца Кафку (*Австрія*), Джеймса Джойса (*Велика Британія*). У романі «У пошуках утраченого часу» М. Пруст досліджував проблеми людських взаємин, занепаду аристократичної культури, пошуку сенсу буття. Письменник намагався зобразити світ через свідомість головного героя, вільний потік його спогадів і мрій.

Відомий австрійський письменник *Ф. Кафка* у своїх творах змальовував самотність людини в байдужому світі. У новелі «Перевтілення» він зобразив трагедію відчуження особистості. Образ головного героя — гротескний літературний «автопортрет» *Ф. Кафки*, уособлення «маленької людини» ХХ ст.

Свідчення

«Єврей за походженням, пражанин за місцем проживання, німецький письменник за мовою й австрійський письменник за культурною традицією, він (через ці обставини) поєднував ознаки: суспільні, родинні, творчі. Через це Кафка став об'єктом запеклих суперечок: естетичних, філософських, ідеологічних. Але — тільки вже помертвено».

Дмитро Затонський, український літературознавець (Феномен австрійської літератури // Вікно у світ. — 1998. — № 1. — С. 77)

Модернізм *Дж. Джойса* втілюється в міфологізації, створенні моделі світу; поєднанні «миті» і «вічності», драматизму й іронії (есе «Джакомо Джойс»), він — *Дж. Джойс* — майстер «роману одного дня» та епопеї вічних блукань людського духу (роман «Улісс»).

Одним із найяскравіших і найсуперечливіших американських авангардистських поетів 1920-х років був *Езра Паунд*. На його думку, у США панував бездушний лихварський практицизм. Зневіра в цінностях американського способу життя з його демократією та лібералізмом стала причиною захоплення поета

Словник

- **Модерн**, або **модернізм** (від фр. *moderne* — сучасний, новітній) — загальна назва течій у мистецтві ХХ ст., яким властиві захоплення не стільки змістом, скільки формою; культ краси як єдиної цінності; індивідуалізм; пошук нових естетичних принципів.
- **Авангардизм** (від фр. *avant-garde* — передовий загін) — назва «лівих» течій у мистецтві. Виникає в кризові періоди в історії мистецтва, коли певний напрям або стиль вичерпує свої зображально-виражальні можливості й продовжує існувати за інерцією.

постатями найжорстокіших диктаторів: А. Гітлера, Б. Муссоліні та Й. Сталіна. Щоправда, тоталітарними вождями захоплювалося багато інтелектуалів того часу.

Гійом Аполлінер — видатна постать не лише французького, а і європейського літературного авангарду. Саме він символізує характерні ознаки цього напрямку: формальний пошук, спроби перетворити світ за допомогою слова.

Чи не найепатажнішою авангардистською течією був *дадаїзм* (від фр. *dada* — незв'язний дитячий лепет). Методи дадаїстів зводилися до абсурдних сполучень слів і звуків, створення колажів з випадкових предметів або наклейок. Вони влаштували скандальні літературні вечори, на яких вправлялися у стихійній словотворчості. Основним мірилом був відхід від загальноприйнятих норм.

З дадаїзму зародилась інша авангардистська течія — *сюрреалізм* (від фр. *surrealite* — надреальне). Сюрреалісти розробили особливу поетику, що ґрунтувалася на парадоксальному «порівнянні непорівнюваного». Автор «Маніфесту сюрреалізму» *Андре Бретон* та його послідовники наголошували, що особистість почувається справді вільною лише в мареннях і снах. Більшість митців міжвоєнної доби належала саме до сюрреалістів: *Поль Елюар*, *Луї Арагон* та ін. Сюрреалісти прагнули очистити мистецтво від недосконалої дійсності завдяки надреальним відчуттям людини. Оновлене мистецтво з часом мало оновити матеріальне буття.

Однією з найяскравіших течій авангардизму був *футуризм* (від латин. *futurum* — майбутнє). Його засновником вважають італійського поета *Філіппо Томмазо Марінетті* — автора «Маніфесту футуризму». Футуристи відхиляли суспільні норми й культурні традиції, захоплювалися технікою та динамізмом сучасного життя великого міста.

У СРСР офіційно визнаним літературним напрямом був *соціалістичний реалізм*. По суті, це була пропагандистська література, покликана змальовувати життя таким, яким воно мало бути. Трагічність полягала в тому, що, з одного боку, цілі покоління виховувалися на цьому «нереальному реалізмі», а з іншого — по-справжньому талановиті письменники й поети мусили або замовкати, або прислужувати комуністичному режиму.

Андре Бретон

Основні події

- А. Ейнштейн сформулював теорію відносності.
- Відкриття Н. Бора, Е. Резерфорда, Е. Фермі, Ф. та І. Жоліо-Кюрі в галузі ядерної фізики.
- Відкриття пеніциліну та препаратів для лікування імунної системи.
- Поширення радіо, телебачення та інших засобів зв'язку.
- Творчість представників «втраченого покоління».
- Подальший розвиток модернізму в літературі.

Закитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «модернізм», «авангардизм».
2. Доведіть чи спростуйте правомірність твердження, що «розвиток літератури нерозривно пов'язаний з важливими для кожної епохи подіями».

3. Чому, на Вашу думку, критичний реалізм у 1920–1930-х роках втратив панівне становище, поступившись місцем модернізму? Визначте основні відмінності між реалізмом і модернізмом.
4. Чимало письменників і поетів мали недемократичні політичні погляди. Як Ви вважаєте, чи правильно ототожнювати творчість митця з його громадянською позицією?

§ 26. Нові напрями в мистецтві

1. Основні ідеї та напрями розвитку мистецтва в першій половині ХХ ст.

Між двома світовими війнами в мистецтві відбувався активний пошук нових стилів, співзвучних епосі. Митці комбінували геометричні фігури або об'ємні тіла, підпорядковували їхні архітектурні форми практичному призначенню, уникали надмірностей, віддаючи перевагу чітким лініям і комфортності приміщень.

Модерну естетику в архітектурі розробляла заснована німецьким архітектором *Вальтером Гропіусом* вища школа будівництва та художнього конструювання «Баугауз» (перекладається з німецької як «будуй дім»).

Баугауз. м. Дессау (Німеччина).
Сучасне фото

У 1925 р. за його проектом для школи було зведено будівлю, яка стала символом довершеності нового стилю — *функціоналізму*. За розробленими функціоналістами принципами будують донині. Споруди зі скла та бетону, прості й водночас зручні меблі й інші предмети побуту — це те, на що завжди є попит. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера школу «Баугауз» було закрито, а більшість архітекторів емігрувала до США.

Видатними представниками функціоналізму були французький архітектор *Шарль Ле Корбузье* — майстер проектування сучасних міст; засновник «органічної архітектури» американець *Френк Ллойд Райт*; *Людвіг Міс ван дер Роє* — яскравий представник «інтернаціонального стилю» в архітектурі.

2. Живопис

В образотворчому мистецтві творчість художника *Василя Кандинського*, який багато років прожив в Україні, започаткувала новий напрям — *абстрактний живопис*; француз *Поль Сезан* з його експериментами на полотнах картин із простором і часом став одним із засновників *постмодернізму*; з ім'ям *Пабло Пікассо* пов'язана поява модерністичної течії *кубізму*.

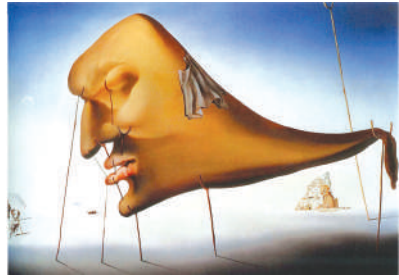
Написана вихідцем з України *Казимиром Малевичем* картина «Чорний квадрат» стала символом нового напрямку — *супрематизму*. Модерністський живопис француза *Анрі Матісса* був спробою продемонструвати нове бачення людини й природи завдяки поєднанню різних кольорів.

Мексиканські художники *Давид Сікейрос*, *Дієго Рівера*, *Хосе Ороско* стали творцями нової школи монументального мистецтва.

Одним із найоригінальніших митців світового рівня був іспанський художник-сюрреаліст *Сальвадор Далі*. Ознайомлення з працями італійських футу-

ристів сформувало в С. Далі кубістичне сприйняття й осмислення світу, проявом якого стала написана в 1923 р. картина «Кубістський автопортрет».

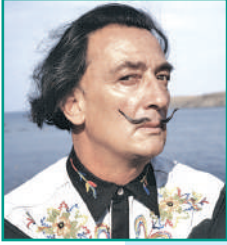
Через рік у Барселоні відбулася перша персональна виставка художника. С. Далі зізнавався, що він тільки фіксував свої найхимерніші видіння.

С. Далі. Сон. 1937 р.

Особистості

Сальвадор Далі (1904–1989) — іспанський художник-сюрреаліст. Народився в м. Фігерасі на півночі Каталонії. У 1940–1948 рр. С. Далі жив у США, а потім знову повернувся до Іспанії. У 1979 р. обраний іноземним членом Академії мистецтв Інституту Франції. Останні виставки-шоу відбулися в 1983 р. Помер художник у рідному м. Фігерасі.

Славу С. Далі в 1930-х роках принесли картини антивоєнного й антитоталітарного спрямування «Передчуття громадянської війни», «Осінній канібалізм», «Загадка Гітлера».

3. Театр

Незважаючи на появу кіно, театр залишався важливим елементом світової культури. Справжній бум театрального будівництва спостерігався в першій половині ХХ ст. в Сполучених Штатах Америки. Будівлі театрів у Лос-Анджелесі, Детройті, Іллінойсі вражали своєю величчю.

Однак світовим центром театрального мистецтва все ж залишалася Європа. Реформатором драми міжвоєнного періоду вважають німецького драматурга *Бертольта Брехта* (1898–1956). Його авангардистський «епічний театр» кидав виклик традиційному театру й базувався не на розповіді про події, а на їхньому втіленні на сцені, не на перевтіленні актора в сценічний образ, а на демонстрації образу. Якщо для класичного театру головним було змусити глядача співпереживати подіям на сцені, то для «епічного театру» — змусити осмислювати побачене; глядач ставав відстороненим спостерігачем дійства.

Бертольт Брехт

«Легким» жанром театрального мистецтва вважали **мюзикл**, який у 1920–1930-і роки став улюбленим театральним жанром американців.

Словник

Мюзикл, або **музична комедія** — сценічний твір, у якому поєднуються пісні та діалоги, музика й танці. Уважають, що мюзикли зародилися з оперети, водевілю та бурлеску.

У 1930-х роках великої популярності набув **джаз**: повні зали збирали американські джазові оркестри. Найвідоміші джазові музиканти — *Дюк Еллінгтон, Бенні Гудмен, Гленн Міллер, Елла Фіцджеральд*.

4. Кіно

«Німе» кіно з'явилося наприкінці XIX ст. і демонструвалося переважно в ярмаркових балаганах. Воно стало важливою подією у світовому мистецтві та швидко отримало прихильність людей.

На початку XX ст. створювалися художні фільми з пишними декораціями й великою кількістю учасників. Першість належала італійцям, однак невдовзі американський режисер *Девід Ворк Гріффін*, застосувавши паралельну зйомку однієї сцени кількома камерами з різних точок, створив два по-справжньому видатні фільми — «Народження нації» і «Нетерпимість». І хоча перший з них через пропаганду расизму невдовзі був заборонений у більшості штатів, він засвідчив, що кіно — не просто розвага, а потужний засіб політичного й морального впливу. Культовою постаттю «німого» кіно впродовж багатьох років залишався американський актор **Чарлі Чаплін** — комік, трагік і філософ в одній особі. Неперевершеним зразком «німого» кіно є пригодницька комедія «Золота лихоманка».

Особистості

Чарлі Чаплін (1880–1977) — англійський та американський актор, кінорежисер, сценарист. У 1913–1952 рр. працював переважно в США. Автор численних кінокомедій («Великий диктатор», «Малюк», «Вогні рампи» та ін.), у яких створив трагікомічний образ маленької людини.

Безсумнівним лідером у кіноіндустрії стали США. Кінобізнес був захопливим і романтичним, але водночас дуже ризикованим, адже ніхто не міг наперед гарантувати успіх фільму. Та ще й «продукт» одразу «застарівав» — уже на другий день після відвідання кінотеатру глядачі вимагали нових фільмів.

Популярність кіно та прибутки його виробників постійно зростали. Щоб знімати фільми цілий рік, американська кіноіндустрія створила в Каліфорнії осередок кіновиробництва — Голлівуд. Проте справжній кінобум розпочався після виходу на кіноекрани в 1927 р. першого «звукового» фільму «Співак джазу». «Звукове» кіно поступово витіснило свого «німого» попередника. Багато акторів залишилося без роботи, адже тепер були важливі не міміка й жестикуляція, а голос і мова актора. Тільки неперевершений Чарлі Чаплін продовжував знімати «німі» фільми («Вогні великого міста», «Нові часи»). Однак навіть його геній уже не міг заманити тисячі людей до кінотеатрів на «німе» кіно.

У період «Великої депресії» кіномитці намагались оминати теми безробіття, страждань людей, а фільми завжди мали щасливе закінчення. Велику популяр-

Словник

Джаз — вид музичного мистецтва, що виник на межі XIX–XX ст. на півдні США завдяки поєднанню елементів африканської та європейської музики.

ність також завоювали кінокомедії, вестерни та фільми жахів, особливо після виходу на екрани стрічки про графа Дракулу.

Проте для глядачів вирішальним було те, що у фільмі знімалися улюблені актори. Кіновиробники чудово це розуміли, і тому вихід на екрани нового фільма супроводжувався широкою рекламною кампанією. Стрімко розвивалися й удосконалювалися технічні засоби кіно. Наприклад, для фільму «Утрачений світ» (1925) інженери виготовили півсотні рухомих металевих фігур динозаврів.

Із самого початку в Голлівуді існувала доволі жорстка самоцензура, за допомогою засобів кіно пропагували американські цінності й «добропорядний» американський світогляд.

5. Олімпійський рух

Наприкінці XIX ст. відродився *олімпійський рух* як продовження традицій стародавніх олімпійських ігор. Ці планетарні спортивні змагання не тільки виявляли кращих атлетів світу, а й сприяли налагодженню відносин між країнами й народами, були вагомим миротворчим чинником.

До середини XX ст. СРСР не брав участі в Олімпійських іграх. Українські атлети, насамперед із Галичини, Буковини й Закарпаття, виступали в складі команд Польщі, Румунії, Чехословаччини, Латвії, США та Канади. Першим українцем — призером Олімпійських ігор став львів'янин кіннотник *Адам Круликевич*, який на VIII Олімпіаді в Парижі в 1924 р. виборов бронзову медаль у подоланні перешкод. У 1928 р. в Амстердамі та через чотири роки в Лос-Анджелесі його успіх повторив львівський шабліст *Тадей Фрідріх*.

6. Масова культура

Поняттям «масова культура» спочатку американські, а потім й інші соціологи та фахівці в царині культури називали твори, з якими люди могли ознайомитися завдяки сучасним технологіям. Ці твори (кінофільми, радіопередачі, реклама тощо) формували (і донині формують) у людей постійне прагнення до споживання. На відміну від «високої» культури, яка «підтягує» людину до високого рівня осмислення мистецтва, масова культура, навпаки, підлаштовується під те, що певні групи людей хочуть отримати.

Масова культура, використовуючи стандартний набір художніх прийомів, наголошує на розважальності, легкості сприйняття, чугливості. Зміст творів зазвичай спрощений, складні стосунки між людьми — це відтворення боротьби «хороших» з «поганими». Однак масова культура — це також частина культури. Вона несе позитивний емоційний заряд, допомагає людині відволіктися від повсякденних турбот і проблем.

У першій третині XX ст. масова культура символізувала нові цінності в житті європейців та американців. Турбота про власне здоров'я та родину, активне споживання матеріальних благ, прагнення до розваг і відпочинку, захоплення новими технологіями (кіно, автомобіль, авіація тощо) — це те, чого прагнули люди, які пережили страхіття війни й тяжкі випробування післявоєнної відбудови.

Словник

Олімпійський рух — громадський рух на засадах добровільного об'єднання громадян та організацій для пропагування здорового способу життя, розвитку фізичної культури та спорту.

Кожна родина намагалася створити домашній затишок і досягти матеріального достатку. Батьки прагнули дати дітям те, чого самі були позбавлені в роки випробувань: ошатний одяг, яскраві іграшки, відвідування розважальних заходів тощо. При цьому освіченість залишалася одним з найважливіших показників успішності молоді.

7. Відмінності в розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах

У демократичних державах культура розвивалася як вияв індивідуальної свободи людини у творчості. Жодна країна, у якій були конституційно закріплені демократичні права та свободи людини, не вказувала діячам культури, що і як вони мають творити. Цим пояснюється розмаїття художніх стилів, напрямів, течій, шкіл, творчі дискусії й, відповідно, яскраві, часто суперечливі, особистості та твори.

Натомість у тоталітарних державах культура була частиною партійно-пропагандистської машини. На основі вигадок і міфів вона мала формувати в людей потрібні тоталітарним режимам стереотипи й смаки, готовність пожертвувати життям за комунізм, нацизм чи фашизм. Кожна творча особистість перебувала під пильним наглядом правлячої партії. З дозволу режиму створювалися «творчі спілки», які об'єднували письменників, художників, архітекторів, музикантів. «Справжніми» митцями вважали лише тих, хто мав членський квиток однієї з таких спілок.

Свігнення

«Від чого залежить... оборона нашої країни? Від культурності населення, від того, яким буде наш солдат, чи розбиратиметься він в елементарних поняттях культури, чи зможе він користуватися, наприклад, компасом, розібратися в картах, чи є в нього хоча б примітивна грамотність, культура, щоб він міг зрозуміти накази».

Йосиф Сталін (Беседа тов. Сталина с українськими письменниками от 29 февраля 1929 г. // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К. : Генеза, 2001. — С. 105)

Митців щедро винагороджували, твори письменників друкували великими накладками, художникам улаштовували персональні виставки тощо. Водночас у СРСР твори, у яких автори не прославляли В. Леніна, Й. Сталіна, комуністичну партію, відправляли на «спецзберігання».

У Німеччині А. Гітлер наказав знищити спадщину «дегенеративного мистецтва», під яким він розумів усе найкраще, створене за ліберальних часів. «Неправильні» книжки та твори мистецтва нацисти спалювали. Імперські палати культури, літератури, образотворчих мистецтв, кінопалата й інші нацистські спілки перебували під контролем міністра пропаганди та народної освіти Й. Геббельса й мали сприяти нацистському спрямуванню культури.

В Італії Б. Муссоліні, який трохи грав на скрипці й тому вважав себе неперевершеним знавцем наук і мистецтва, особисто давав указівки діячам культури, визначав, хто з них заслуговує на підтримку, а хто має бути покараний за небажання чи недостатню активність у прославленні «великого дуче» і «величчя фашизму».

Будь-яку «нейтральність» у творчості тоталітарні режими розцінювали як підривну діяльність з метою повалення існуючої влади. Гасло «хто не з нами, той проти нас» утілювалося в життя і в СРСР, і в Німеччині, і в Італії. Відмінність між нацизмом, фашизмом і комунізмом у сфері культури полягала в тому, що нацисти та фашисти орієнтувалися на минуле, де «все *було* краще», а комуністи дивилися в майбутнє, де «все *буде* краще». Фашизм і нацизм намагалися засобами культури створити нове середньовіччя, утверджували культ героїзму та войовничості. Не випадково кумиром А. Гітлера був Фрідріх Барбаросса, а Б. Муссоліні — Наполеон Бонапарт. Миролюбність і прагнення до спокійного заможного життя, позбавленого переживань, героїзму й жертвовності, відкидалися. Натомість насаджувалося свідоме прагнення героїчної смерті.

Диктатори приділяли багато уваги кіно як ефективному засобу пропаганди. Майстри кіно, які вірою й правдою служили режиму, почувалися захищеними й успішними. Проте їхня доля після повалення диктатури часто була трагічною.

В архітектурі в Італії, Німеччині та СРСР віддавали перевагу помпезним будівлям, які мали підкреслювати могутність і вічність режиму. Б. Муссоліні наказав споруджувати «палаці фашизму», а також збудувати монумент Голіафу з обличчям дуче. У запровадженому А. Гітлером «стилі фюрера» було відновлено палац Барлов у Мюнхені, «Народний дім», рейхсканцелярію в Берліні.

У СРСР на місці давніх храмів за типовими проектами споруджували зазвичай партійні й державні будівлі.

Основні події

1920-і роки — суперництво між різними мистецькими напрямками й течіями; поява звукового кіно.

1920–1930-і роки — панування «офіційного» мистецтва в тоталітарних країнах.

Закриття та завдання

1. Розкрийте зміст понять «мюзикл», «джаз», «олімпійський рух».
2. Що, на Вашу думку, нового з'явилося у мистецтві в міжвоєнний період?
3. Чи вважаєте Ви, що відсутність єдиного, загально визнаного напрямку в мистецтві свідчила про естетичну кризу культури міжвоєнного періоду?
4. Що нового з'явилося у кіномистецтві ХХ ст.? Чим, на Вашу думку, був зумовлений стрімкий злет саме американського кіно?
5. Олімпійські ігри в 1916 р. не відбулися, хоча порядковий номер за ними й був зарезервований. Висловіть припущення, чому не відбулася Олімпіада.
6. Як Ви розумієте поняття «масова культура»? Як особисто Ви ставитеся до цього явища? Наведіть приклади творів масової культури в сучасному світі.
7. Якщо Ви поділяєте думку про те, що розвиток культури в тоталітарних і демократичних країнах принципово відрізнявся, наведіть докази на користь такого твердження.

Навчальне видання

Полянський Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(рівень стандарту)

Підручник
для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

У підручнику використані ілюстративні матеріали, які знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет.

Редактор *Т. Мусієнко*

Макет *Ю. Ясінької*

Художній редактор *О. Андрущенко*

Технічний редактор *Л. Ткаченко*

Комп'ютерна верстка *О. Руденко*

Коректори *І. Барвінок, С. Бабиш*

Підписано до друку 17.07.2018 р. Формат 70×108/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург.

Друк офс. Ум. др. арк. 22,40. Обл.-вид. арк. 24,65.

Умовн. фарбовідб. 89,60.

Наклад 69 735 прим.

Зам. №

Видавництво «Грамота».

01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 13.

Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua

www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»

у ТОВ «Поліпрінт», 04074, м. Київ, вул. Лугова, 1А.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК №1250 від 27.02.2003 р.